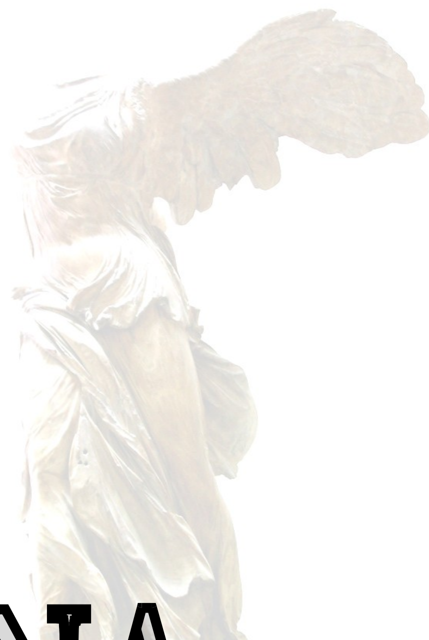

KLASIČNA ARHEOLOGIJA

LITERATURA ZA PREDMET KLASIČNA ARHEOLOGIJA

P. DUCATI, Arte Classica, Torino, prvo izdanje, 1920.
A. MUSIĆ, Nacrt grčkih i rimskih starina, Zagreb 1910.
G. HAFNER, Kreta i Helada, Otokar Keršovani, Rijeka 1969.
C. ZERVOS, L'art de la Créte, Paris 1956.
L. W. TAYLOUR, The Mycenaenans, T&H, Ancient Peoples and Places, 1964.
G. E. MYLONAS, Mycanae and the Mycanaean Age, Princeton 1966.
S. PIGGOT, ured. Osvit civilizacije, Beograd, Jugoslavija, 1969.
Poglavlja:
W. CULICAN, Počeci prekomorske civilizacije, pomorski narodi Levanta
S. LLOYD, Košnica naroda, prva naselja u Anadoliji
M. S. F. HOOD, Postojbina heroja, Egejska oblast pre Grka (bez Mikene)

E. D. PHILLIPS, Kraljevske horde, nomadski narodi stepa
D. HARDEN, The Phoenicians, T&H, Ancient Peoples and Places
G. PICARD, Le monde de Carthage, Paris 1956.
F. CHAMOUX, Grčka civilizacija, Beograd, Jugoslavija, 1967.
K. SCHEFOLD, Klasična Grčka, Umetnost u svetu, Novi Sad 1973.
A. G. WOODHEAD, The Greeks in the West, T&H, Ancient Peoples and Places, 1962.
J. M. COOK, The Greeks in Ionia and the East, T&H, Ancient Peoples and Places, 1962.
A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, Grčke slikane vaze, Naučna knjiga, Beograd 1977.
G. HAFNER, Atena i Rim, Otokar Keršovani, Rijeka 1969.
W. W. TARN, Hellenistic civilization, London 1930. (2. izd.)
R. BLOCH, The Etruscans, T&H, Ancient Peoples and Places, 1958.
M. PALLOTTINO, L'art des Etrusques, Paris
M. PALLOTTINO, Etruskische Kunst, Zürich, 1956.
(isti tekst kao i prethodna jedinica, samo na njemačkom jeziku)
H. H. SCHULLARD, Etruscan cities and Rome, T&H, 1967.
R. BLOCH, The Origins of Rome, T&H, Ancient Peoples and Places, 1962.
P. GRIMAL, Rimska civilizacija, Beograd, Jugoslavija, 1968.
H. KELLER, Rimsko carstvo, Umetnost u svetu, Novi Sad 1970.
R. SEIDER, Rimsko slikarstvo, Beograd, Jugoslavenska revija, 1976.
T. DALE & V. GILL-CARTER, Topsoil and Civilization, Univ. Of Oklahoma Press, 1955.
ANTROPOLOGIJA DANAS, Vuk Karadžić, Beograd 1972.
Poglavlja:
Stil … p. 255
Arheološke teorije i interpretacije o Starom svetu … p. 308
Opšte kategorije kulture … p. 440
Ekologija čoveka … p. 595
M. MILIĆEVIĆ, Rimski kalendar, L&G, Zagreb 1990.
M. MILIĆEVIĆ, Stara Grčka: Grci na Crnome moru, Školska knjiga, Zagreb 2004.

PREPORUKA ZA ČITANJE

PAUZANIJA, Vodić po Heladi, prev. Uroš Pasini, Logos, Split 1989.
………… neka opća povijest starog vijeka
………… neka opća mitologija
V. POULSEN, Etrurska umetnost, Beograd 1976.
B. GAVELA, Etrurci, Beograd 1978.
T. TALBOT-RICE, The Scythians, T&H, London 1957.
B. GAVELA, Fidija, klasična epoha helenske umetnosti, Matica srpska, 1962.
A. J. TOYNBEE, Hellenism, The History of a Civilization, Oxford Univ. Press 1959, 1960.
H. KREISSIG, Povijest helenizma, Zagreb, GZM 1987
R. M. COOK, Greek Art, London 1976
A. BOETHIUS, Etruscan and Early Roman Architecture, London 1978
J. BOARDMAN, Athenian Black Figure Vases, T&H, London 1988
J. BOARDMAN, Athenian Red Figure Vases, Archaic Period, T&H, London 1988
J. BOARDMAN, Athenian Red Figure Vases, Classical Period, T&H, London 1989
A. D. TRENDALL, The Red Figure Vases of South Italy and Siciliy, T&H, London 1989.

RIMSKA CIVILIZACIJA

POVIJEST

1. Lacij i mjesto Rim

- Lacij, LATIUM, zemlja Latina, nekih 2000 kvad. km pri tirenskoj obali srednje Italije, južno od rieke Tibera do apeninskih padina
- smjena razlicitih kultura *od* ranog paleolitika
- Latini su se učvrstili u ovom kraju u 1000. pr.n.e. (prva epoha željeza)
- brojna naselja, većinom u albanskim brdima, isušivanje močvara, stočarstvo, borbe sa susjedima i među sobom
- do 8. st. pr.n.e, prije osnutka Rima, glavno političko središte Latina je bila Alba Longa, na jednoj visoravni albanskih brda, vjerojatno gdje je danas *Castel Gandolfo*
- Plinije poimenično nabraja 31 latinsku narodnu zajednicu (POPULI) i plemenska naselja (Lanuvium, Aricia, Laurentum, luka Ostia, Tibur, Tusculum...)
- arheološki spomenici s područja latinskih naselja govore o kulturnim prilikama; negdje isključivo arhitektura, negdje kiparstvo, negdje dokazi raznovrsnih obrta, negdje su prisutni ostaci samo jedne djelatnosti, npr. keramičke
- najpoznataje su grobnice i urne "a capanna"
- među nalazištima istaknuto mjesto ima Praeneste (današnja Palestrina, oko 40km istočno od Rima) - u grobnicama je nađeno obilje materijala domaće i strane - grčke, orijentalne i etruščanske izrade, posebno je vrijedna zlatna prenestinska fibula iz 7. st. pr. n.e. s ugraviranim najstarijim latinskim natpisom
- Postanak Rima. Grčki i rimski pisci datiraju osnivanje Rima po olimpijadama u kasnije antičko doba što je prihvaćena i danas te se konvencionalno uzima 3 godina 6. olimpijade ili 753.g.p.n.e.
- grad je nastao sinoikizmom nekoliko latinskih naselja koja su postojala početkom prvog tisućljeća p.n.e. na brežuljcima oko rijeke Tiber (prema literamoj predaji i arheološkim nalazima drži se da je brežuljak Palatin jezgra najstarijeg Rima)
- u 8. st.p.n.e. postojao je na Palatinu, ako ne grad kakvim su ga zamišljali klasični Rimljani, bar neko markantno naselje - na Palatinu su otkriveni tragovi koliba iz 8.st.p.n.e. i mlađe, a podno Palatina, na forumu, otkrivena je najstanja rimska nekropola koja ima grobova s incineracijama i grobova s inhumacijom (u grobovima s incineracijom pepeo pokojnika je pohranjen u urnama, neke od njih su «a capanna», u obliku koliba kakve su vjerojatno podizali stanovnici tog područja

2. Legenda o osnutku Rima

- prema navodima iz Plutarhovog djela „Romul“, postoji više legendi o osnutku Rima prema jednoj su Pelazgi, nakon što su prethodno prošli veći dio nastanjenog svijeta i pokorili večinu stanovništva, tamo podigli naselje i dali mu ime po snazi svoga oružja
- prema drugoj, grad su podigli Trojanci koji su se spasili nakon pada Troje i, nošeni vjetrovima, stigli do Tirenije, te se usidrili nedaleko od rijeke Tiber
- njihovim iscrpljenim i neraspoloženim ženama je jedna od njih, Roma, predložila da spale brodove – nakon što su to učinile, svi su se bili prisiljeni naseliti oko Palatina…ubrzo su shvatili da nisu loše prošli jer je zemlja bila vrlo plodna, a autohtono stanovništvo se nije pokazalo agresivnim
- postoji i legenda vezana uz Trojanski ciklus koju donosi Vergilije – bježeći nakon pada Troje (1184.g.p.n.e.), Eneja je dugo lutao gonjen Junoninom mržnjom, sa svojim je drugovima na koncu stigao do ušća Tibera, gdje su im sveti znakovi obznanili da su napokon stiglina sudbonosno mjesto na kojem je Eneji suđeno da osnuje novi grad
- Eneja je bio božanskog podrijetla, oca smrtnika (Anhiza) te majke božice (Venere)
- Anhiz je umro za vrijeme dugog puta, a na putu ga je pratio i sin Jul ili Askanije koji je sa sobom donio PENATE - glavna Trojanska božanstva koia su trebala odrediti sudbinu novog grada
- u novootkrivenoj vladao je kralj Latin te je Eneja, po dolasku primio ruku kraljeve kćerke

Levinije, a zatim se udružio s Korinčaninom Evandetom koji je osnovao grad Pallanteum koji će se kasnije spojiti s Rimom
- ojačan ovim savezom, Eneja se uspješno bori protiv rutulskog kralja Turna koji je trebao dobiti Leviniju za ženu, a nakon toga osniva Lavinij nedaleko od ušća Tibera
- nakon Enejine smrti, Jul/Askanije napušta vlast u Laviniju i osniva Alba Longu, u podnožju Albanskih brda
- tu ga je naslijedilo 12 kraljeva koji su vladali 300 godina
- posljednji kralj ove dinastije bio je Amulije koji je svrgnuo starijeg brata Numitora, a njegu kćer Reju Silviju prisilio da bude vestalka kako nebi mogla roditi sina koji bi osvetio Numitora
- ona je, međutim, rodila blizance Romula i Rema koje je začela s bogom Marsom
- Plutarh u ""Romulu" navodi da postoji i misljenje da je grad nazvan po Romi - kćerki Itala i Leukranije...druga je varijanta da je bila kćer Heraklova sina Telefa i Ajnejina žena...nadalje, kaze Plutarh, neki smatraju da je grad osnovao neki Roman, Odisejev i Kirkin sin, ili Emationov sin Rom kojeg je iz Troje poslao Diomed, ili opet latinski tiranin Romis istjeravši odatle Tirence, koji su iz Tesalije došli u Lidiju, a iz Lidije u Italiju...- iako mu porijeklo nije baš jasno, ističe Plutarh, većina se antičkih izvornika slaže da je Romul eponim grada

3. Romul i Rem

- legenda o Romulu i Remu je grčko-rimska legenda (kod Livija, Dionizija Halikarnašanina, Plutarha i dr.)
- prema njoj je trojanski junak Eneja, sin Venere i Anhiza, nakon pada Troje došao sa sinom Julom u Lacij
- Enejina i Julova potomka, kralja Numitora zbacio je (i pogubio?) brat Amuliju, sina mu ubio, a kćerku, Reju Silviju, učinio vestalkom
- ona je s bogom Marsom rodila blizance Romula i Rema
- blizanci su, na Amulijev zahtjev, bili bačeni u Tiber (pokraj smokve Ruminal), ali su se spasili pošto ih je podojila vučica u spilji Lupercal, a našao i odgojio pastir Faustul i njegova žena Larencija
- braća su sretno odrasla, saznala svoje podrijetlo, zbacila Amulija, vratila prijestolje (Alba Longe) djeda Numitora i osnovala na Palatinu kod Tibera novi grad Rim
- blizanci su odlučili podići grad na mjestu gdje su bili bačeni u rijeku
- auspicijama su odlučili tko će osnovati grad –Romul je motrio let ptica na Palatinu, a Rem na Aventinu (oboje su ugledali ptice u isto vrijeme, Romul 12, a Rem 6, te su se posvađali oko toga tko bi trebao biti kralj – obojica su se proglasila kraljevima, a u svađi Romul je ubio Rema (2. Rem se narugao Romulu preskočivši zid koji je ovaj sagradio da bi obilježio novi grad te ga je ovaj ubio)
- Romul je ubio brata Rema i postao prvi rimski kralj (brata i odgojitelje sahranio je u Remoriji)
- Ovidije navodi da je Romul označio gradske zidine zaoravši gradske zidine oko Palatina - plug su vukli bijela krava i bik
- jarak je izoran oko kasnijeg komicija, a u njega su stavljani provi plodovi svega što su ljudi uzgajali; Plutarh navodi da je taj jarak zvan MUNDUSOM
- sama legenda (sakrivanje djeteta u vodi i sl.) je sastavljena od prastarih motiva poznatih s istoka, kod semitskih naroda (Mojsije, Sargon, Kir)
- osobitost su blizanci koji se javljaju kod raznih indoeuropskih naroda (Dioskuri kod Grka)
- Grci su najviše doprinjeli stvaranju i populariziranju tih priča u Italiji
- legenda o dolasku Eneje u Italiju ukazuje na rane veze Latina s Grcima i s Istokom
- mnogi ovdje vide i etruščanske motive te se smatra da su Rim, Romul i Rem etruščanska imena

4. Tit Tacije i Sabinjani

PREDAJA 0 TITU TACIJU I OTMICI SABINJANKI:

- za vrijeme Romulove vladavine ponuđeno je izbjeglicama, pa cak i razbojnicima da se nastane u Rimu (na istočnoj strani Kapitola)

- za nove doseljenike nije bilo dovoljno žena u Rimu pa za vrijeme CONSUALIA Rim poziva Sabinjane na gozbu i otima im žene
- Sabinjani su spremali osvetu, te je njihov kralj Tit Tacije podigao šator podno Kapitola
- vestalka Tarpeja se ili pomamila za zlatom Sabinjana ili zaljubila u Tita Tacija, te je pustila Sabinjane u grad, ali je nastradala nakon sukoba unutar utvrde
- u jeku borbe Sabinjanke su nepredvideno stale između novih muževa i očeva te zatražile da se sve riješi mirnim putem, najbolje spajanjem dvaju naroda
- Tit Tacije je dobio Kvirinal i počinje vladati s Romulom, a stanovništvo, tj. grad biva podijeljen na tri kurije odnosno tri lokalna etnička tribusa: TITIES (Sabinjani na Kapitolu i Kvirinalu, RAMNES (Albani na Palatinu) i LUKERES (Etrušćani i Umbri na Celiju)
- Tit Tacije nestaje (ubijen?) i Romul ponovno vlada sam
- izvori o boravku Sabinjana u Rimu govore da su boravili na Kapitoliju, Eskvilinu i Kvirinalu
- arheolozi smatraju da su prastare grobnice s incineracijom u Rimu latinske, a s inhumacijom Sabinske

5. Etruščanski kraljevi Rima

- prema predaji, Rimom od osnutka do 510. g.p.n.e. vlada 7 kraljeva:

ROMUL, NUMA POMPILIJE, TULLUS HOSTILIJE, ANCIJE MARTIJE, TARKVINIJE PRISKO, SERVIJE TULIJE, TARKVINIJE OHOLI

6. Numa Pompilije

NUMA POMPILIUS (715-g.p.n.e.-673.g.p.n.e.)

- Romulov nasljednik, II. rimski kralj
- Sabinjanin
- bavio se kultnim (Numa-numen) i administrativnim mirnodobskim poslovima
- podjela zemlje na tzv. *pagi*
- raspodjela oranica
- reforma kalendara – dodao januar, februar, podijelio dane na faste i nefaste
- reforma svečenićkih redova
- gradi Janov luk i Vestin hram
- zabranjuje postavljanje i izrađivanje božanskih likova
- uvodi Marsove igre i kult Minerve

7. Tarkvinije Prisko

TARQUINIUS PRISCUS («Drevni» 6I6.g.p-n.e. — 579.g.p.n.e.)

- izvorno se zvao Lucumo, ali je promijenio ime u Lucius – prvi je rimski ktalj Etruščanin
- počeo je graditi Kapitolijski hram
- uvodi insigniae, fasces, bullae aureae, igre i trijumfe, žrtvene rituale, mantike i muzike
- sagradio je most na Tiberu, luku u Ostiji, kanale i hramove

8. Servije Tulije

SERVIUS TULLIUS (579.g.p.n.e. - 534-g.p.n.e.)

- sa svojim prethodnikom Tarkvinijem Priskom i svojim nasljednikom Tarikvinijem Oholim predstavija etruščansku dinastiju u Rimu
- proslavio se uvođenjem diferencijacije i razreda (uvodi cenzus i druge reforme kojima je ozakonjeno postojeće stanje: podijelio je Rimljane na razrede prema imetku, podigao gradske zidine kojima je obuhvatio Kvirinal, Viminal i Eskvilin, grad podijelio na 4 regije, gradio Dijanin hram na Aventinu)
- njegova kćer Tullia je uz pomoć Tarkvinija Ohologa ubila svoga moža i sestru (žena T. Ohologa), udala se za njega te naredila svrgavanje i ubojstvo oca Servija Tulija
- priča kaže da je Tullia svojim kolima pregazila očev leš te da nije dozvolila sahranu što je trebalo objasniti nepostojanje grobnog spomenika

9. Tarkvinije Oholi

TARQUINIUS SUPERBUS (534. g. pr.n.e. 509.pr.n.e.)

- posljednji rimski kralj
- protiv njega, kao mrskog Etruščanina, Rimljani su se digli na ustanak, zbacili ga s vlasti i istjerali iz Rima (tradicionaini datum revolucije je 509.pr.n.e.)
- završio je mnogo toga što su Tarkvinije Prisko i Servije Tulije započeli; dovršio je Kapitolijski hram, Cloacu Maximu, izgradio Circus Maximus na Valis Murtia između Palatina i Aventina
- nakon njega osniva se Rimska republika

10. Kraj perioda kraljeva u Rimu i početak Republike

Tradicija kaže da je narod pod vodstvom Junija Bruta izveo revoluciju (509. pr. n.e.) i zbacio s vlasti kralja Tarkvinija Oholog koji je bio vrlo nasilan te nije vladao po volji naroda ni uz pristanak senatora. Od tada je vlast jednoga čovjeka prebačena na dvojicu koji su se najprije zvali *praetores* i *iudices*, a zatim *consulares* (konzuli). Nakon protjerivanja Tarkvinija uslijedilo je razdoblje unutrašnjih i vanjskih sukoba; u državi su započele borbe između patricija[1] – čija je politička vlast porasla protjerivanjem kralja – i plebejaca[2], koji su, doduše, izgubili potporu monarhije, ali su postali svjesni svoje snage. Osim političke vlasti, preko Senata, građanske i vjerske magistrature, patriciji su držali i ekonomsku vlast te naszor nad zakonima koji su se prenosili usmenom predajom. Bitne faze u borbi plebejaca za svoja prava bile su izbor vlastite skupštine i magistrata (pučkih tribuna) te imenovanje decemvira koji će zapisati postojeći zakon (*Zakon dvanaest ploča*) i sl. Niz zakona ograničavao je vlast bogatih, postupno uklanjajući njihovu politiku i gospodarsku vlast te omogučujući uspon plemstva (nobiles) koje je uključivalo i imućnije plebejske obitelji.
Politički i vojni uspon Rima tekao je u dvije faze: najprije u Laciju, nakon propasti kraljevstva pa do galskog upada (509. – 390. pr. Kr.), a zatim po cijelom poluotoku protiv Etruščana i Gala na sjeveru te Umbra na jugu. Uklanjanje najvećih neprijatelja, Etruščana, razaranjem Veja (396. pr. Kr. te tri samnitska rata (između 343. i 290. pr. Kr.) dovelo je do osnutka rimsko-latinske savezne države i vlasti nad golemim teritorijem s brojnim bogatim kolonijama.

11. Marko Aurelije

RELIGIJA

1. Mitraizam

grč. Mithras ili Mithres = perzijski bog svjetla

- kult Mitre potječe iz Perzije (ili Indije)
- identificira se sa svjetlom te je stoga bio bog zakletvi, ugovora i sl. - garantirao je mir među plemenima – tako je ubrzo preobražen u ratno božanstvo te se kao takav brzo proširio Rimskim Carstvom
- iz Grčke (gdje je stigao preko Kilikijskih gusara) proširio se Mediteranom i sjevernom Europom gdje je dobio mnoga nova obilježja odmaknuvši se od originalnog Zoroastrizma (Mazdaizma) iz kojeg je potekao
- rimski mitraizam bio je rezultat sinkretizma u kojem je prevladalo mistični aspekt tog božanstva
- kult je svoj vrhunac dosegao u trećem stoljeću AD, ali ubrzo ga je preplavilo kršćanstvo s kojim je imao mnogo dodirnih točaka, ali bio je, za razliku od te religije, rezerviran za uski krug

[1] potekli od drevnih rimskih otaca – patres – rodovskih starješina
[2] potekli od pouka – plebs – koji su vjerojatno starosjedioci Latini pokoreni od Sabinjana i Etruščana, ili je diferencijacija nastala iz ekonomskih razloga (nakon uvođenja cenza)

posvećenika (rođendan Mitre slavio se 25. 12, «krstilo» se vodom, vjerovalo u bolji život na drugome svijetu koji se stječe odricanjem na ovom i sl.)

- Mit: Mitra je rođen iz kamena čemu su svjedočili pastiri; sa sobom je na svijet donio frigijsku kapicu, baklju i nož
- pastiri su mu pružili zaklon te mu odali počast
- od samog rođenja počeo je obavljati razna herojska djela – tako je izazvao Sunce koje je i pobijedio, a ono mu je dalo svoju krunu koja je jedan od njegovih atributa
- nakon toga dolazi priča s bikom: Mitra je uhvatio bika i odveo ga u svoju špilju, ali bik je pobjegao
- Mitri je Sunce, preko glasnika gavrana, javilo gdje se bik nalazi te ga je on proganjao uz pomoć svog vjernog psa
- kad ga je uhvatio, ubio ga je, a iz umirućeg bika su nastale sve biljke koje postoje na zemlji (iz kralježnice je nastalo žito, a iz krvi vino)
- Ahriman – bog Zla – na to je poslao zmiju i škorpiona kako bi se borili protiv života koji je nastajao, ali nije im uspjelo
- nakon pobjede, Mitra i Sunce proslavili su gozbom (koja se održavala i za vrijeme kulta), a zatim su na sunčevoj kočiji otišli u nebo

-

2. Bog Saturn

lat. Saturnus = rimski bog sjetve i ratarstva

- kasnije izjednačen s grčkim bogom Kronom
- kod Rimljana uživa velik ugled i poštovanje još od najstarijih vremena
- svoj ugled nije izgubio ni kad su ga, pod utjecajem grčke mitologije gotovo posve izjednačili s ne baš osobito omiljenim i prijaznim Kronom
- smatrali su ga utemeljiteljem novog društvenog poretka na zemlji
- vjerovalo se da je naučio ljude, nekad nomade, obrađivati zemlju i izgajati žitarice, saditi voće i vinovu lozu te graditi zajedničke nastambe
- pored ostalog, uputio je ljude kako će poštivati zakone koje ime je dao, a sve to nakon što je došao u Italiju nakon što ga je njegov sin Jupiter svrgnuo s vlasti
- vrijeme njegove vladavine smatralo se zlatnim vijekom čovječanstva
- njegova žena bila je boginja Ops, izjednačena s grčkom Rejom
- u starijim rimskim mitovima ne govori se o njezinim potomcima, ali pod utjecajem grčkih pripisivani su im potomci jednaki kao kod Krona i Reje, najviše Jupiter i Junona
- otprilike početkom naše ere Saturn je koj Rimljana postao i bog koji utjelovljuje vrijeme (kao i Kron)
- središnje svečanosti u čast Saturna (SATURNALIJE) održavale su se u drugoj polovici prosinca, trajale su dva tjedna, a na njihovu kraju, na rođendan Ops, robovi su simbolički dobivali slobodu, trgovine i uredi su bili zatvoreni, a prijatelji i rođaci su se međusobno darivali (svetkovina očišćenja i ponovnog jačanja prirode)
- Rimljani su ga prikazivali kao starijeg muškarca sa srpom ili vrtlarskim nožem u ruci
- najveći hram podigli su mu na Forumu, pred ulazom na Kapitolij, bio je više puta pregrađivan, a u samim podrumima bila je državna riznica (aeraeium Saturni)

3. Bog Janus

lat. lanus = rimski bog početka svih stvari, zaštitnik vrata i dveri

- prvobitno je, navodno, bio kralj u Laciju i osnovao grad na jednom od 7 brežuljaka uz rijeku Tiber, na kojima se zatim razvio Rim (taj je brežuljak dobio ime Janikulum)
- nije poznato tko su mu bih roditeiji
- žena mu se, navodno, zvala Jana
- nista se pouzdano ne zna ni o njegovim prvotnim božanskim funkcijama
- možda je, u staroj rimskoj religiji, bio bog svjetlosti i sunca, odnosno sunčeva kruženja, a zacijelo je prije nego što je postao bogom početka svih stvari bio bog zaštitnik kućnih vrata
- sigumo je samo to da je bio jedan od najstarijih rimskih bogova

- bio je božnastvo sklono ljudima
- njegovi su simboli vrata i ključ
- Rimljani su mu posvetili početke svih stvari u najširem smislu riječi, osobito početak dana, prvi dan u mjesecu (kalendae) i prvi mjesec u godini (januarius)
- glavni blagdan imao je na Novu godinu, kad su se ljudi njemu u čast svečano oblačili, uzajamno si čestitali i darivali se
- pripadala mu je i prva žrtva na početku svakog privatnog ili javnog rada
- glavno mu je svetište bio prastari prolaz kod Foruma, kojemu bi se vrata u pocetku rata otvorila (ostala bi otvorena za vrijeme rata kako bi se vojska mogla vratiti), a početkom mira zatvorila bi se
- mjesto gdje je stajao Janusov hram nije sa sigumošću utvrđeno
- prema najnovijim istraživanjima najvjerojatnije je bio na jugoistočnoj strani Foruma
- akozvani lanus Quadrigens, četverodjeini luk na Vii del Velabro - između Palatina i Palatinskog mosta, nije bio Janusov hram
- drugo glavno mjesto njegova štovanja je bio brežuljak Ianiculum, gdje su bile utvrde za tibersku luku, stoga se Janus štovao i kao čuvar trgovačkog prometa
- Janova hrama u Rimu u klasičnom smislu rijeci nije bilo (imao je u gradu "hram" u obliku dvostrukih dveri, tj. ulaza i istodobno i izlaza); njegova su se svetišta nalazila na živim, tj. prometnim točkama i raskršćima nad kojima su podizane veže i prolazi u kojima je obično bio smještan njegov kip, koji ga je prikazivao kao vratara s dva lica koja su gledala na suprotne strane
- prvi put susrećemo se s njegovim prikazom na glavi rimskog lijevanog novca, brončanog asa s kraja 4.st.p.n.e.
- njegovih kipova sačuvalo se razmjerno mnogo, ali su slabije umjetničke razine

4. Bog Jupiter

lat lupitter = najvisi rimski bog

- podudara se s grckim Zeusom
- sve potankosti o Jupiteru naci cemo uz Zeusovo ime
- s njegovim se imenom susrecemo u najstarijim rimskim izvorima
- cini se da se razvio od starog lat. boga neba (cije nam ime danas nije poznato) i od etruscanskog boga, koji se zvao Tinije ili Tin
- za njegove roditelje saznajemo kad su ga rimljani izjednacili s grc. Zeusom; dali mu za oca boga Saturna (grc. Krona) i za majku boginju Ops (grc. Reju) Jupiter je u Rimu bio uzvisenio nego Zeus kod Grka, ili barem strozi
- prema rimskom vjerovanju od svih gradova i drzava najvise je volio Rim, braneci ga i pomazuci mu u njegovu nastojanju da uspostavi vlast nad svijetom
- njegovo glavno rimsko sjediste je bio velicanstven hram na Kapitolu
- njegov hram na Kapitolu bio je posvecen ujedno i Junoni i Minervi, te se velicinom, ljepotom i drevnoscu isticao nad ostalim rimskim hramovima - prema tradiciji, temelje mu je postavio Tarkvinije Prisko, a zavrsio ga je Servije Tulije
- post oje Jupiter Kapitolijski bio najvisi bog rimske religije i najvisi zastitnik rimske drzave, Rimljani su mu iskazivali pocasti pri svim drzavnim i javnin događajima
- kad su se ustolicavali konzuli (a potom i carevi) prinosili su mu svečane **zrtve** u prisustvu senata i puka
- kad bi Rim objavio rat, vojskovode su ga molile da im podari pobjedu
- nakon pobjedonosnog zavrsetka rata vračali bi se u trijumfu opet na Kapitol da mu prinesu zrtvu zahvalnicu i njegov kip ukrase lovorovim vijencem
- svecenosti u Jupiterovu cast su se odrzavale sredinom rujna, prvobitno su trajale jedan dan, a za Carstva su se protegle na cak 2 tjedna - sastojale su se od prinosenja žrtvi, svecanih povorki i igara u cirkusu bile su mu posvecene i IDE, tj. oni dani u mjesecu na koje je padao ustap
- od zivotinja mu je bio posvecen orao, a od drveca hrast

- njegov kult u Rimu (kao i kult Zeusa u Grčkoj) nije bio samo sluzbena stvar nego se prosirio u svim drustvenim klasama i slojevima
- Pluvius salje kisu, oploduje polja i stiti poljodjelstvo
- Victor daje pobjedu u boju
- Stator zaustavlja bijeg u boju
- kao deus Fidius bdije nad prisegom i kažnjava zločin krive prisege
- kao Hospitalis čuva putnike i kažnjava one koji bespomoćna pojedinca nemilice tjeraju s kućnog praga
- stalni atributi su mu žezlo kao znak kraljevske časti, žrtvena zdjelica kao znak bogoslužja
- glavu mu može resiti i vijenac od hrastova lišća i maslinova grančica ili pak vrpca

5. Bog Mars

- rimski bog rata, zaštitnik rimske države
- sin najvišeg boga Jupitera i njegove žene Junone (podudara se s grč. Aresom)
- jedan je od glavnih rimskih bogova, kojemu je dostojanstvom i moći bio ravan jedino Jupiter (za razliku od Aresa kod Grka)
- prema mitu bio je otac Romula i Rema, pa su se Rimljani smatrali njegovim izravnim potomcima (zvali su ga Mars Paetr ili Maspiter) i vjerovali su da od svih naroda najviše voli njih, te da im osigurava pobjede u ratovima (Mars Viktor)
- u starije doba su ga stovali i kao boga žetve, polja, šuma i proljeća (o njegovu prvobitnom znacenju svjedoci velik broj sačuvanih ratarskih molitava *i* ime prvoga proljetnog mjeseca koji je po njemu dobio ime - Martius)
- žena mu je bila boginja Nerija, o kojoj samo znamo da ju je stekao otmicom
- sinove Romula i Rema imao je s vestalinkom Rejom Silvijom, kćerkom lat. Kralja Numitora
- od životinja posvećen mu je vuk, te djetlić kao simbol koplja
- njegovi stalni pratioci u bitkama su bill Palor i Pavor (BLJEDILO i STRAVA), koji su pandani Aresovih pratioca Fobosa i Deimosa

- osim Marsa Rimljani su štovali i druge bogove rata, npr. Kvirina (kojeg su kasnije izjednačili s Romulom) i boginju Belonu, a pod grč. utjecajem prenjele su se neke osobine Atene Palade na Minervu
- najstariji Marsov hram u Rimu stajao je na Marsovu polju (na lijevoj obali Tibera), gdje su se održavale vojničke vježbe, prebrojavalo stanovništvo (cenzus) i držali narodni zborovi na kojima se odlučivalo o objavi rata
- Marsovo svetište na Forumu je takoder bilo prastaro, tej e u njega morao doći svaki vojskovođa prije odlaska u rat, dotaknuti Marsove štitove, zamoliti ga za pomoć i obečati mu dio ratnog plijena
- car August je Marsu Osvetniku (Ultoru) dao podići hram na svom novcon (Augustovom) forumu u spomen na osvetu Cezarevim ubojicama

6. Mamurije Veturije i *ancilia*

- svoju naklonost prema Rimu iskazao je bog Mars već u najstarije doba time što je u njega s neba bacio vlastiti štit da ga štiti, a kralj Numa Pompilije dao je zatim izraditi kod majstora Mamurija Veturija 11 posve jednakih štitova kako se ne bi moglo prepoznati koji je pravi da ga slučajno ne bi tko ukrao
- ti su štitovi cijele godine bili u Marsovu svetištu na Forumu te su ih samo na prvi dan ožujka, dan Marsova rođenja svećenici (saliji) nosili gradom u svečanoj povorci uz pjesmu i ples (Mamurije Veturije se s Numom Pompilijem posvađao oko plaće, pa ga je Numa izbacio iz grada gdje su ga se dočepali neprijateiji Volšćani te ga pretukli)
- ANCILLA je štit u obliku osmice "urezan s obje strane", te takav tip štita pripada najstarijem italskom naoružanju, takoder je spadala u nošnju Salijevaca

- mozaik u EL DŽEMU u Tunisu iz sredine 3. st. koji prikazuje Mamurija Veturija (lik odjeven u jareću kožu, dvojica ga udaraju štapovima- prikaz suštine svih martovskih svetkovina)
- uz mjesec mart; mozaik prikazuje cijeli kalendar sa slikom karakterističnom za pojedini mjesec
- mozaik iz vile Borghese u Rimu – trojica salijevaca s karakterističkom kacigom, štitom, štapom udaraju pravog jarca

7. Suovetaurilija

Rimljani su slavili Marsa posebnim svecanostima, osim povorke salija (salii) priredivane su konjicke trke 27. veljace i 14. ozujka

- najvaznija svecanost bila je tzv. SUOVETAURILIJA, koja se odrzavala svakih 5 godina nakon redovitog popisa grckog stanovnistva (cenzusa)
- sastojala se u tome da su se pred narodom, svrstanim na Martovu polju u vojnickom pokretu, tri puta za redom vodile izabrane zivotinje (svinja, ovca i bik) koje su zatim bile zrtvovane Marsu
- tom zrtvom otkupljivao se rimski narod za sve svoje propuste i krivice, te osiguravao Marsovu pomoc i zastitu u buducnosti
- ostale su u modi sve do carskog doba
- postoji njihov cuveni prikaz koji potjece iz Trajanova vremena i koji je vjerojatno bio dio rostre u kuriji ili palaci senata na Forumu

8. Rimski svećenički redovi

- svećenici su se postavljali (zaređivali) imenovanjem koje je obavljao vrhovni svećenik (pontifex maximus) ili kooptacijom, a kasnije izborom
- uvodili su se u službu inauguracijom - pitalo se boga da li mu je izabrani svećenik po voiji

1. **PONTIFECES** ili zbor pontifika je zauzimao najviše mjesto medu svećenicima
- na čelu im je bio pontifex maximus, duhovni kraljev nasljednik koji je u njegovoj kući (regia na Forumu) imao stan
- pontifici su nadzirali sva bogoslužja, odlučivali o sakralno-pravnim pitanjima (valjanost žrtve), vršili posvećivanje hramova, uređivali kalendar, sastavljali popise konzula (fasti consulares), pisali ljetopise (anales), čuvali i nastavljali duhovni arhiv (libri pontificii) i td.
- Zboru je pripadao i rex sacrorum koji je vršio duhovne čine vezane uz kraljevo ime te tri Flamines Maiores

2. **FLAMINES** (od Flare = potpirivati žrtvenu vatru) su bili svećenici pojedinih božanstava, a glavno zaduženje bilo im je prinšenje svakodnevnih žrtvi vlastitim božanstvima
- FLAMINES MAIORES – Flamen Dialis (Jupiterov), Flamen Martialis (Marsov) i Flamen Kvirinalis (Kvirinov)
- Flamen Dialis je bio najviši od Flamina; imao je pravo sjediti na kurulskoj stolici, bio je član Senata, ali nije se smio zakleti, popeti se na konja, svući se po danu, više od tri dana izostati iz kuće, dotaknuti se čega nečistoga, približiti se grobu i sl.
- njegova žena (Flanica Dialis) bila je Junonina svećenica
- FLAMINES MINORES – su 12 manjih flamina, svećenici manjih bogova kao što su npr. Vulkan, Flora i sl.

3. **VIRGINES VESTALES** je bilo šest Vestinih svećenica koje je kao djevojčice od 6-10 godina za službu boginji posvetio pontifik
- bile su dužne u službi ostati 30 godina, a živjele su u Vestinu atriju na Forumu koji je bio nalik na samostan - predstojnica im je bila VIRGO VESTAIS MAXIMA
- zadaće su im bile održavanje i čuvanje vječne vatre na državnom ognjištu u Vestinom hramu te prinošenje svakodnevnih jestivih žrtvi
- hram su svaki dan škropile vodom i kitile lovorom
- molile su za sreću naroda, osobito u vrijeme nevolja
- ako bi povrijedile zavjet djevičanstva bile bi žive uzidane na polju *campus sceleratus*

- ipak, zbog svoje službe bile su vrlo ugledne (npr. osuđenik koji bi sreo vestalku na cesti bio bi pomilovan, a imale su i počasna mjesta u amfiteatrima i kazalištima)
- nosile su isključivo bijelo i *infulu* (traku preko čela) s koje su visile vrpce

4. **AUGURES** (motrioci ptica) su bili svećenički zbor u kojem je za vrijeme Cezara bilo 16 članova
- bili su dužni motriti i tumačiti auspicije (znakove)
- motrenje su nalagali magistrati nebi li se stekla/potvrdila privola bogova za koji državni čin
- promatranje i tumačenje pričjih znakova je bilo njihova glavna dužnost, ali oni su i posvećivali samo mjesto za motrenje (templum)
- znakovi koji su dolazili s istoka (lijeve strane) bili smatrani lošima, a oni sa zapada (desne strane) povoljnima
- posebno su u vrijeme ratova promatrali kako sveta pilad jede zrnje
- u slučaju nepovoljnih znakova mogli su odgoditi komicije

5. **HARUSPICES** su bili etruščanski tumači znakova koji su božju volju tumačili iz utrobe žrtvovanih životinja (srce, jetra, žuć, pluća) te se brinuli oko umiranja loših znakova
- davali su uputstva i savjete kakvim bi se i kojim žrtvama za očišćenje mogli vratiti dobri znakovi
- u carsko doba u Rimu je postojao zbor od 60 haruspika
- oni su se, kao i auguri, kod svojih tumačenja koristili spisom Disciplina Etrusca

6. **SACERDOTES SYBILLINI** činio je svećenički zbor koji je isprva imao dva člana, a kasnije od 10 do 15
- članovi su bili bivši konzuli ili pretori (duoviri, decemviri, quindecemviri ili sacris faciundis)
- dužnost im je bila, po nalogu Senata, u slučaju osobito teških prilika (kuga, potres…) provjeriti sibilske knjige te tumačenjem rečenica doći do načina kako umiriti bogove

7. **FETIALES** je bio svećenički zbor od 20 članova najvišeg stupnja
- imali su zadaću objaviti rat i sklapati mirovne ugovore

8. **SALII** (plesači) činili su dva zbora od po 12 članova patricijskog roda
- stariji su se zvali PALATINI, a mlađi COLLINI po svetinjama na Palatinu i Kvirinalu
- palatinski su saliji služili Marsu, a kolinski Kvirinalu
- na čelu im je bio magister Praesul (prvi plesač) i Vates (prvi pjevač)
- nosili su vezanu tuniku, oklop, kacigu, mač, sveti štit u lijevoj ruci, a u desnoj štap kojim su se udarali po štitu prilikom obreda

9. **FRATRES ARVALES** (od arvum=polje; poljska braća)
- služili su božici Dea Dia (ili Acca Larentia), a bila je staroitalska božica zemlje; po legendi žena Faustula i odgojiteljica Romula i Rema
- njih 12, među koje su spadali i carevi, slavili su glavnu svetkovinu božice u svibnju, u gaju nedaleko Rima
- u svetkovini je posebno bio važan ples uz koji se pjevala prastara pjesma u slavu Marsa i Lara (ARVAPSKA PJESMA)

10. **SOLDALES AUGUSTALES** su bili članovi zbora osnovanog 14. pr. Kr za potrebe bogoslužja GENTIS IULIAE
- kasniji carevi, koji su deificirani, također su dobivali slična bogoslužja svoga roda

11. **TRESVIRI EPULONES** (za vrijeme Cezara DECEMVIRI) su bili postavljeni za priredbe i nadzor javnih gozbi u vrijeme svetkovima – prije je to bila dužnost pontifika

HRAMOVI I SLIČNI OBJEKTI

1. Kapitolinski hram

2. Tuskanski hram
- rimljani su uz grčki dorski, jonski i korintski red koristili i vlastite tipove kapitela/hrama : kompozitni i tuskijski, kasnije nazvan toskanski (tuskički – etruščanski)
- Tuskički ili toskanski (tuskanski) je naziv za tip redovlja tj.vrste hrama u rimskoj arhitekturi koji preuzima utjecaje dorskog, ali ne dostiže njegovu monumentalnost

- Toskanski stupovi su kanelirani te stoje na bazi koja se sastoji od ploče i zaobljenja (plinta i tor)
- Kapiteli su poput različitih kombinacija i varijacija dorskog: uz dva glavna elementa – pokrovna ploča (abak) i jastuk (ehin)
- pojavljuju se međuprofili koji daju veći ukrasni karakter, a smanjuju arhitektonski izraz
- hram se obično nalazi na povišenom, uzdignutom podiju
- glavna karakteristika ovog hrama kod etruščana bile su 3 cele jedna uz drugu
- Rimljani ovo redovlje izvode u kamenu ne mjenjajući mnogo proporcije drvene gradnje

3. Ara Pacis Augustae («Žrtvenik mira»)

POVIJEST

- hram/žrtvenik mira je simbol Augustove vladavine i mira koji je postigao, mira za kojim je težio nakon vojnih pohoda u Španjolsku i Galiju
- naručio ga je Senat 13. g. pr.n.e.
- Posvećen 9.n.e u svečanom obredu na Martovom polju

OBLIK

- Tlocrt je kvadrat sa stranama dugim 10m; dvojim vratima do kojih se dolazi stepenicama
- Mramorni žrtvenik se sastoji od unutrašnjeg prostora i vanjske ograde
- S gornje strane je otkriven (karakteristika helenizma)

UKRASI

- zidovi su iznutra ukrašeni vijencima s pliticama i volovskim glavama (bucrania), a izvana su podijeljeni u dva pojaca
- donji je ukrašen motivima akanta s volutama, labudovima i životinjama dok su na gornjem prikazana četiri mitološka prizora (po jedan sa svake strane)
- dok je reljef na sjevernom zidu jako oštećen i po likovima manje važan, grupa likova na južnom zidu je vrlo značajna, jer uključuje Augusta sa svećenicima, magistrate i članove carske obitelji.
- spomenik je rekonstruiran nakon 1930. od fragmenata, od kojih su prvi otkriveni 1568. god.

4. Vestin hram

POVIJEST

- Najvažniji tolos u Rimu, simbol zajednice (hram Veste, božice ognjišta)
- U celi na ognjištu gori sveta vatra koju čuvaju Vestalke (ako bi se vatra ugasila, one bi bile kažnjene)
- Hram nikada nije trebao ni biti grandiozan jer je Vestalki uvijek bilo 6 (dvije pripravnice, dvije u aktivnoj službi, dvije u penziji koje su podučavale pripravnice)
- Kako se vestalkama iznimno vjerovalo kod njih su se čuvale sve oporuke
- Ovdje su držani Penati Rima (koje je navodno donio Eneja iz Troj)
- Ostaci sačuvani od restauracije iz 191.n.e. (djelo Julije Domne – žena Septimija Severa)

OBLIK

- Stupovi korintskog reda na zasebnim postoljima punim se volumenom ističu na kružnom podiju prekrivenim mramorom
- Konični krov s otvorom
- Otvoreno stubište između istaknutih zaslona daje usmjerenje
- Pltika stepenasta gradnja još jednom izvana opisuje kružnu liniju

5. Hram Kastora

HRAM KASTORA I POLUKSA

- kult Kastora i Poluksa proširio se iz Grčke u Lacij sigurno nakon 6.st.pr.n.e, a najprije su ga prihvatili patriciji
- pronađeni su ostaci terakota statueta
- prema tradiciji navodno je već u 5.st.pr.n.e. stajao hram na ovom mjestu dignut od diktatora Postimija Albinusa (?) u čast pobjede nad Latinima kod jezera Regilla (499.pr.n.e.)
- s vremenom postao simbol rimskog vojničkog uspjeha

- u hramu je bio ured za mase i mjere, a u praznim prostorima udubljenim u podiju bile su bankarske trgovine
- peripter – 8 korintskih stupova na kračim stranama, 11 na dužim (mogući od restauracije u 1.st.pr.n.e.) – danas ostali samo stupovi
- pokraj hram je bilo Juturnino vrelo iz koje su Rimljani pili do barem 312.pr.n.e. kada je prvi akvadukt izgrađen - fontana je bila monumentalna čak i u republikansko doba s grupom kipova i malim hramom u blizini

6. Panteon

POVIJEST

- Hram «s širokom celom« koji je Agrippa dao sagraditi 27 – 25.pr.n.e. dva put je zahvatio požar, te ga je car Hadrijan 118.p.n.e.potpuno ispočetka sagradio
- U natpisu koji je i danas sačuvan spominje se samo Agrippa
- Ovaj hram je rimsko ostvarenje ideje centralnog prostora
- Tu su se provodili (prema Kasiu Dionu) najviši državni i sudbeni čini
- Nastao najvjerovatnije po uzoru na helenističke «pantheie« - okupljanje svih bogova s carem u sredini
- Specifičnost hrama je to što je sačuvan netaknut -- u 7.st. postaje crkva te je zbog toga očuvana -- danas nosi naziv Santa Maria Rotonda

OBLIK

- Rotunda u to vrijeme nije bila novost, ali ova je bila najveća
- Agrippa je hram sagradio u sklopu kompleksa tako da je ispred hrama bio trg, a preko puta, na drugoj strani trga bila je Neptunova bazilika -- hram je bio okrenut prema jugu, a u sredini trga nalazio se oltar
- Hadrijan oko oltara gradi rotundu i čini ga centrom za izgradnju kupole
- Ono što je Agrippa izgradio kao hram postalo je predvorje, a hram je zbog toga sada okrenut prema sjeveru

VANJSKI IZGLED

- Predvorje sadrži 8 stupova na podiju s stubama koji nose zabatno pročelje (čiji je zabat bio najvjerovatnije ukrašen brončanim reljefom)
- Podijeljeno je na dva bočna trijema koja završavaju apsidama najvjerovatnije predviđenima za graditelje (Agrippu i Augusta), te srednji širi trijem koji služi kao ulaz
- Postoji i međuprostor kao svojevrsni prijelaz u rotunu (rotunda inače je skoro potpuno zaklonjena okolnim zgradama te se čini kao da je pročelje cijeli hram)
- Promjer tambura i visina kupole su otprilike 44m
- kupola završava okulusom (otvorom) širokim 9m
- kupola je izvana bila prekrivena pozlačenom broncom do 655. kada je bronca zamjenjena olovom
- kupola ostavlja dojam kao da lebdi, cijeli protor ostavlja dojam gradnje člancima no zapravo hram spada pod građevine masivne gradnje (debljine zidova su 6.40m)

UNUTRAŠNJOST

- U donjem dijelu rotunde izmjenjuju se duboke polukružne i pravokutne niše, a niz korintskih stupova i pilastara čini blažim kontrast mračnih udubljena niša i osvjetljenih zidnih površina
- Od 8 niša, 7 je bilo ispunjeno kipovima, dok je jedna služila kao ulaz
- Red iznad ima također niz pilastara i prozorskih niša čiji niz je na dva mjesta prekinut odsječcima bačvastog svoda (iznad ulaza i iznad niše preko puta ulazne)
- Kupolu iznutra čini pet kazetnih prstenova, pri samom kraju je glatka

7. Hram Venere i Rome u Rimu

POVIJEST

- najveći hram u gradu Rimu
- jedini s 10 stupova na prednjoj fasadi (dekastil)
- car Hadrijan ga je sam dizajnirao, počeo graditi 121 n.e., posvečen je 135, a smatra se da ga je dovršio Antonije Pio
- izgorio je 307, obnovio ga je Maxenius

OBLIK

- 100m širok, 145m dugačak
- Hadrijan je morao sagraditi umjetni podij kako bi izgradio hram te je podij podignuo na mjestu gdje je prije stajao atrij Neronove Domus Auree
- Hram se sastoji od dva hrama s dvije cele koje su prislonjene «leđa uz leđ « (savršeno simetrične), jedna sa statuom Venere Feliks okrenuta prema Koloseumu, drugu s Romom Aetenom (personifikacija grada Rima) prema Forumu (bolje je očuvana)
- 100 stopa visok brončani kip Venere nosilo je navodno 24 slona
- dvije dvostruke kolonade s propilejima u sredini razdvajali su hram na sjeverni i južni dio
- hram je stajao na stilobatu s stepenicama grčkog tipa (karakteristično za Hadrijanovo doba), na kojem je bio red stupova koji su hram potpuno okruživali
- unutrašnjost je preuređena za vrijeme Maksijana 307.n.e. zbog požara
- bočni zidovi imali su niše s kipovima
- pod je bio geometrijski dizajniran od obojenog mramora

LEGENDA

- Kasije Dio tvrdi da je Hadrijan pitao Apollodonisa, velikog arhitekta tog vremena da komentira njegov dizajn. Apollodonis je rekao da je hram prevelik s obzirom na veličinu kipova, jer božice kada bi se htjele ustati i izaći van to ne bi mogle. Hadrijan ga je navodno zbog toga protjerao i kasnije dao ubiti

PROFANE GRADEVINE

1. **Curia hostilia**
2. **Kolosej**

AMFITEATAR – monumentalna građevina eliptičnog ili kružnog oblika u kojoj su se priređivale borbe sa divljim zvjerima, pa čak i pomorske bitke (naumahije), te gladijatorske borbe.
AMFITEATAR FLAVIJEVACA – započeo graditi Vespazijan, a završio i inaugurirao njegov sin Tit 80.g. Ime Koloseum dobio u srednjem vijeku zbog monumentalnog kipa cara Nerona koji se nalazio u blizini. Sagrađen između Palatina, Celija i Eskvilina.
-četiri kata, eliptičan oblik, s vanjske strane obložen mramorom, građen od tufa, travertina i cigle
-dimenzije 156 x 188 m, a sama arena 77 x 46,5 m
Iznutra
-tri reda za sjedenje (50000 ljudi) i jedan za stajanje (5000 ljudi) + poseban podij podjeljen na dvije tribine: carsku (pulvinar) i onu za konzule i magistrate
-najniži red bio je rezerviran vestalke, vitezove i pretore, srednji za tribune i ugledne građane, treći za običan narod + četvrti za stajanje (kolonada koja je držala krov, odnosno terasu. Na terasi su stajali oni koji su natezali vellum koji je štitio od kiše i sunca
-iza gledališta su bili hodnici, a ispod arene razni prolazi za gladijatore i za divlje zvjeri, a isto tako i mehanizmi kojima se arena punila vodom prigodom naumahija
Izvana – trostruki red galerija i na dvije stepenice visoki atik, razdjeljen korintskim pilastrima (između svakog drugog po jedan otvor). Svaka galerija je imala 80 arkada između kojih su bili postavljeni stupovi: toskanski, jonski, korintski (odozdo prema gore). U otvorima arkada na 2. i 3. katu vjerovatno su stajale statue; arkade u prizemlju su ulazi.

Za vrijeme vladavine Makrina gorio, a obnovio ga Aleksandar Sever
Posljednja priredba 523.g.

3. **Cloaca Maxima**

- jedna od prvih kanalizacija na svijetu
- ime doslovno znači Velika Kanalizacija

Livije piše da je cloaca bila iskopana ispod grada ali je vjerojatnije da je u početku to bio potočić koji je tekao kroz močvarnu dolinu, stvoren od pritoka sa Viminala, Eskvilina i Kvirinala, od Argiletuma do

Tibera. U kasnom 6.st.pr.Kr. Tarkvinije Oholi usmjerio ga je zidovima i tako isušio prostor na kojem je kasnije izgrađen Forum (Forum Romanum). To je napravio uz pomoć etruščanskih arhitekata i polurobovskih siromašnih građana Rima. Odvod je natkrovljen 184.g.pr.Kr. za vrijeme konzulovanja Katona starijeg. Neki djelovi cloace zaista su i bili ispod zemlje.
-Rimska kanalizacija ustvari je bila precjenjena pošto je služila samo za javne wc-e, terme i ostale javne zgrade, a privatne kuće, čak i one najbogatije služile su se septičkim jamama
-u užem smislu cloaca je počinjala u blizini sjeverozapadnog ugla Augustova foruma. Od njega pa do ulice Aleksandrina bila je sagrađena od peperina (??), sa volutama, popločena blokovima lave što je karakteristično za stil republikanskog doba. Od ulice Aleksandrina pa do foruma krov je, u doba carstva, obnovljen ciglom. Na tom je djelu kanal visok 4,2, a širok 3,2 m.
-za vrijeme carstva cloaca je dobro održavana. 33.g.pr.Kr. Agrippa je proveo inspekciju, a pronađeni su i tragovi raznih stilova i meterijala iz raznih vremenskih razdoblja što ukazuje na to da je redovito obnavljana. U novije vrijeme povezana je sa modernom kanalizacijom

4. Rimske komicije

5. Rimska kuća

U staro vrijeme rimska se kuća sastojala često samo od atrija i tablinuma. U atriju je bilo ognjište s Penatima i kovčeg za novac i dragocjenosti, a u tablinumu se odvijao svakodnevni život.
U većini krajeva Rimskog carstva bogatiji kućevlasnici živjeli su u prizemnim građevinama sa malo prozora (da bi se izbjegla buka izvana). To su bile velike građevine podjeljene u dva dijela povezana TABLINUMOM (5)-svečanom sobom. Glavnu ulaz obično je okrenut prema ulici. Hodnik između ulice i kućnih vrata zvao se VESTIBULUM (11) i tu su klijenti ujutro pozdravljali patera fam. (salutatio). Hodnik kojim se ulazilo u atrij zove se FAUCES (13). Krov se u sredini spuštao prema otvoru (COMPLUVIUM – 4a) pod kojim je u središnjem dijelu kuće (ATRIUM -12) bio bazen za kišnicu (IMPLUVIUM - 4b). Iz atrija se išlo u okolne sobe (CUBICULUM – 2). Drugi dio kuće činio je stupovima okružen vrt (PERISTIL – 9). Oko trijema su se nalazile blagavaonica (TRICLINIA – 3), ljetna blagavaonica – 10, kuhinja (CULINA – 8) i kupaonica (LATRINA – 7). Pored atrija se još nalazilo i svetište kućnih bogova – Lara (LARARIUM – 6)
Bogatiji kućevlasnici imali su u prednjem dijelu kuće sobe, odnosno»poslovne prostore» (TABERNA – 1) koje su ponekad i iznajmljivali.
U gradu su se, zbog nedostatka prostora, kuće gradila na više katova. Gornji su katovi prvo služili za robove a kasnije su se i iznajmljivali. Takve kuće nazivamo INSULAE.

6. Kolumbariji

Početak je na disketi

- samo podrijetlo takvog načina ukapanja je nepoznato
- svaka niša mogla je primiti dvije do tri urne s pepelom te je tako omogućeno pokapanje velikog broja pokojnika na relativno malom prostoru
- vanjski dio niša često je ukrašen, slikanjem ili ukrasima izvedenim u štuku koji su obično prikazivali životne scene (ljude, ptice, voće, bilje, amorete i razna mitološka stvorenja ili scene iz mitova)
- kod bogatijih kolumbarija same niše su ponekad izgledale kao minijaturni hramovi sa stupićima, ukrasima i sl.
- pošto se u kolumbarijima čuvao pepeo pokojnika, mora postojati i religijska podloga za kremaciju – smatra se da je povezana s idejom neo-platonizma prema kojoj se duša oslobađa svog «zemaljskog zatvora» pomoću kremacije tijela te se tako oslobođena ponovno stapa s primarnim tvarima svog astralnog tijela
- neki od najpoznatijih kolumbarija su: Kolumbarij Pomponija Hila i kol. Vigna Codini

7. August sa Prima Porta i Via Labicana

AUGUST SA PRIMA PORTA
-visoka 208 cm

-vjerovatno nastala između 20. i 12. g.pr.Kr. U svakom slučaju nakon 20. jer prikazuje na oklopu događaje iz te godine (Parti) i prije nego je postao pontifex maximus 12 g.pr.Kr.. Možda 17. g.pr.Kr. kada su se odvijele Ludi Saeculares
-otkriven u Prima Porta kod Livijine vile Ad Gallinas Albas. Ukrašavala dio vrtne terase i vjerovatno je stajala u niši što se vidi po tome što je stražnja strana loše obrađena
-to je mramorna kopija brončanog originala iz vremena neposredno nakon pobjede nad Partima
-stav AD LOCUTIO – službeno obraćanje cara vojsci, s uzdignutom desnom rukom u kojoj je možda bila vojna insignia, a najčešće se rekonstruira s kopljem. Modeliran po Doriforu (kontrapost) – desna noga čvrsto u iskoraku, lijeva savinuta i s petom lagano iznad zemlje
-August se htio prikazati bez mana, kao personifikacija snage i autoriteta i kao car koji je imao moć stabilizirati društvo i carstvo
OKLOP- prikaz oklopa kakvi su se izrađivali od bronce. Reljefni likovi (emblemata). Prikazuje stvarni oklop napravljen za Augusta
-GORNJI DIO- bogovi
Kailus-bog neba koji širi veo (nebeski svod); Sol-lijevo od Kailusa, bog sunca, u kvadrigi; Zora (sa zdjelom-rosom u ruci) i Luna (sa velom i bakljom)-desno od Kailusa
-EPOLETE-sfinge-asociraju na Sibilu, proročicu iz Kume koja je prorokovala da će povratak insignia označiti početak zlatnog doba (August je insignie dobio diplomatskim, mirnim, putem ali je to prikazivao kao svoju veličanstvenu pobjedu)
-DNO-Telus-božica zemlje-u poluležećem položaju sa rogom obilja, okružena raznim biljkama i sa dvoje male djece (ikonografski identična božici koja se pojavljuje ne Ari Pacis-Saturnia Tellus-naziv za Italiju tog doba)
-SA SVAKE STRANE-ispod Sola Apolon na grifonu-ispod lune Dijana na jelenu
-OKO SREDIŠNJIH LIKOVA-sa svake strane sjedi po jedna žena sa bojnom opremom-ikonografski predstavljaju poražene provincije, jedna u rukama drži Hispanski tipa mača, a druga standardu sa veprovom glavom (gali??)
-SRDIŠTE-bog Mars ili možda Tiberije u rimskoj vojnoj opremi i s kacigom. Prati ga pas. Prima insignie od Partskog kralja Pharatesa IV-bradati lik s dugom kosom

AUGUST SA VIA LABICANA
-komemoracija Augustovom uzimanju titule pontifexa maximusa 12.g.pr.Kr.
-u togi s pokrivenom glavom (togatus; capite velato)
-ruke odlomljene ali je vjerovatno prinosio žrtvu ljevanicu; ozbiljan izraz lica
-konstruirana iz dvije vrste mramora; glava i otkriveni djelovi tijela od blago žućkastog grčkog mramora, a ostalo od bijelog kararskog

8. Marcelovo kazalište
-dao izgraditi August u počast svog, prerano preminulog, sinovca, zeta i nasljednika, Marcela (Marco Claudie Marcel 43.-23.g.pr.Kr.). August je morao vlastitim novcem kupiti okolnu zemlju
-gradanja početa 17.g.pr.Kr. (dio slavlja povodom Ludi Saeculares održan u započetom kazalištu), a posvećeno je 13.g.pr.Kr.
-građeno je na dva kata, sa 52 luka, od kojih je 12 ostalo sačuvano
-bilo je mjesta za 12000 ljudi
-kako je izgledalo kazalište vidljivo je po ulomcima Mramornog plana
-nalazilo se u blizini Tibera, sa sjeverozapadne strane foruma HOLITORIUM (?). pozornica je okrenuta prema rijeci
-izgrađeno je većinom od travertina
-pri izradi temelja i umutrašnjih zidova korišten je «opus reticulatum»
iznutra, a djelomično i izvana, pokriven štukom i mramorom
-tri serije otvorenih arkada, jedna iznad druge; donji dorski + dorska entablatura s triglifima; u sredini jonski + arhitrav (prazan friz); gornji korintski (potpuno uništeni)
-promjer 150m, scena 80-90 x 20 m
-scenu je obnovio Vespazijan

9. Pont du Gard

RIMSKI AKVADUKT- (vodeni sustav pokretan silom teže koji dovodi vodu od izvora ili jezera do visokih gradskih centara gdje se voda kanalizira preko lukova na zidove, kroz cijevi do fonatana, bazena i termi)
-veliki dio akvadukta činili su tuneli i slabo vidljivi podzemni tokovi
-veliki lukovi kao Pont du Gard bili su potrebni samo da sačuvaju blagi nagib akvadukta kad se trebalo preći dolinu ili rijeku
PONT DU GARD dug 273 m bio je dio akvadukta dugog 50 km, a nosio je vodu preko rijeke Gardon u Nimes (Galija-Južna Francuska-romaniziran u 1.st.pr.Kr., dan mu status rimske kolonije 28.g.pr.Kr.)
-sagradio ga je Marko Agrippa između 15. i 14.g.pr.Kr.
-ima tri reda lukova, visok je 49m i sagrađen je potpuno od kamena
-na vrhu sa mali likovi a u sredini i na dnu jednako široku, različiti po visini (u najdonjem redu najviši- šest lukova-20 m), u srednjem redu je 11 lukova, a u najvišem 35
-kanal za vodu visok je 185 cm, a širok 120 cm
-nagib 0,4 %
-kameni blokovi koji «strše» služali su kao držači skela a kasnije nisu uklonjeni

10. Titov slavoluk

-slavi pobjedu careva Vespazijana i Tita mu Judeji 70.g. koja je dovela do zauzeća Jeruzalema. Godinu nakon toga (71.g.) u Rimu su proslavili trijumf
-smješten na istočnom ulazu na forum (Forum Romanum) na Via Sacra, južno od hrama Amora i Rome i u blizini Koloseuma.
-najvjerovatnije je podignut negdje nakon Titove smrti 81.g. pošto se na natpisu Titisu daje atribut Divus, ta se «titula» caru mogla dati samo posthumno, odlukom senata
-vjerovatno ga je podigao Domicijan koji je svoga brata naslijedio nakon smrti, ali neki predlažu da ga je sagradio Trajan zbog stilskih sličnosti sa Trajanovim slavolukom u Beneventu.
-sam slavoluk sastoji se od jednog luka visokog 15,4 m, širokog 13,5 m i dubokog 4,75 m
-orginalno je bio sagrađen od pantelijskog mramora (sa planine Pantelicus u Atici) sa četiri polu-stupa sa svake strane. Vanjski ukrasi su Viktorije sa trofejima na nadlukovima (zaglavcima između arhivolte i njene obuhvatne arhitekture)
-na vrhu su se nalazila trijumfalna kola sa statuom Tita koja su vukla četiri slona (četveropreg sa slonovima je počast koja se odavala samo mrtvim carevima podignutim u red bogova)
RELJEFI NA TITOVOM SLAVOLUKU
S desne strane (kada se dolazi sa Via Sacra) trijumfalni četveropreg sa likom cara okružen liktorima. Ispred zaprege, u pratnji genija Senata i naroda, korača *Virtus*-oličenje hrabrosti i svih muških vrlina. Viktorija je na mjestu carskog roba na dvokolicama iza cara i nad njegovom glavom drži vijenac. Božica Roma u amazonskoj odjeći vodi konje za uzde. Tu su još prikazani djelovi plijena i zaprega u trenutku kad prolazi kroz Trijumfalnu kapiju koja se nalazila na Marsovom polju, na mjestu na kojem je potočić obilježavao granicu do koje je sezala vlast gradskih magistrata. Ovu granicu nije smio da prekorači niti jedan vojskovođa ako nije htio izgubiti pravo na trijumf. U Oktavijanovom portiku u blizini Trijumfalne kapije senat bi odobrio trijumf koji je tu i počinjao, a završavao je na Kapitoliju, pred hramom Jupiter Optimus Maximus, prinošenjem žrtava. Trijumfator je bio odlikovan Jupiterovim znamenjem..u ruci je držao žezlo sa orlom, bio je obučen u purpurnu odjeću i imao je vijenac od hrastovog lišća na glavi, čim bi stigao na Kapitolij to je znamenje morao položiti u hram. U stvarnosti su Tit i Vespazijan zajedno stajali na četveropregu trijumfalnih kola (po Flaviusu Josephusu).
S lijeve strane nema ništa alegorično. Prikaz velikih dostojanstvenika koji su u trijumfu nastupali u građanskom ruhu-togama. Oni prate svete posude iz hrama u jeruzalemu koji je porušen 70. g. Po osam vojnika, sa lovorovim vijencima na glavi, nose posude na dvjema ferkulama-posudama koje su služile u trijumfima za pokazivanje zapljenjenog vojskovođinog oružja (spolia opima), trofeja i plijena. Na prvoj se nalazi zlatan stol za obredni kruh i srebrne trube, a na drugoj sedmokraki zlatni svjećnjak. Po jedan glasnik duge kovrčave kose ispred njih nosi tablu na dršci, s natpisom o kakvom se plijenu radi. Tabla nošena iza svijećnajka prelazi na prikaz drugog djela povoreke na desnom reljefu sa četveropregom.
NATPIS
Senatus Populusque Romanus divo Tito divo Vespasiani f(ilio) Vespasiano Augustus
Senat i narod rima božanskom Titu, sinu božanskog Vespazijana, Vespasianus Augustus

11. Trajanov stup

-u središtu malenog pravokutnog dvorišta sjevernoistočno od bazilike Ulpie na Trajanovom forumu
-posvećen 113.g.
-konsrukcija opisana na posveti senatu i narodu i samom Trajanu koji ga je podigao da mu bude grobnica (za urnu). Posveta se nalazi na postolju. Prikazan i na nekim Trajanovim novčićima
-sagrađen od farskog mramora
-tip stupa nosi ime «colcide» - pužast
-visina stupa sa postoljem je 38 metara. Na vrhu se prvo nalazio pozlaćeni orao, a zatim Trajanova statua od bronce, ne postoji prikaz! Statuu sv.Petra koja se sada tamo nalazi postavio je 1566. Sixtus V.
-unutar šupljeg stupa su spiralne stepenice (185) koje vode do vrha, a svjetlo dolazi kroz 43 uska prpreza u zidu
POSTOLJE
-postolje je visoko 5,4 m, površine 5x5. sa tri strane ukrašeno je trofejima (barbarskim i rimskim), a na jugoistočnoj strani su vrata iznad kojih su dvije Viktorije i posvetni natpis. Viktorije simboliziraju dvije Trajanove pobjede nad Dačanima. U postolju se nalazi vestibul, hodnik i pravokutna grobna prostorija u kojoj je vjerovatno bila izložena zlatna urna sa Trajanovim ostacima (117.g.) U tu prostoriju svjetlo ulazi kroz prozor na jugozapadnoj strani.
STUP
-cijela površina stupa prekrivena je reljefima u spiralnoj traci širokoj od 90 (na početku) do 125 cm (na vrhu), dugoj 200m (Kelller i na internetu), 490m (kod Ducattija) sa 23 zavoja. Reljefi prikazuju glavne događaje Trajanove kampanje u Dakiji između 101. i 106. godine u 155 scena, te predstavljaju svojevrsnu enciklopediju organizacije i opreme rimske vojske u 2.st.
-figure su u prosjeku visoke 60 cm, a ima ih oko 2500. uklesane su nakon uspravljanja stupa tako da su mjesta gje se blokovi spajaju potpuno sakrivena
-prikaz ratnih zbivanja prekinut je samo na jednom mjestu, između dva rata, i to prikazom Viktorije
-reljef je bio i ofarban
-arhitekt je možda Apolodor iz Damaska, a umjetnici koji su radilai na stupu iz grčke i Male Azije
-prikazano je puno detalja života iz rata i za vrijeme predaha, neke građevine (npr. trajanov most) i likovi Dačana, raznih Germana i Sarmata, a ima i mitoloških i simboličkih scena (npr. prikaz Danubijusa)
-prethodnik ovog načina prikazivanja bi mogao biti opis doživljaja Telefosa na zidovima dvorišta, do kojeg se dolazilo penjuči se otvorenim stepeništem oltara u pergamu-ima karakter naslikane priče

12. Hadrijanova vila

-gradnju započeo Hadrijan oko 130.g. za svoju grobnicu i grobnicu svoje obitelji
-dovršio, nakon Hadrijanove smrti 138.g., Antonije Pio (139.g)
-do Nervinog doba carevi su pokapani u Augustovom mauzoleumu, a u hadrijanovom su sahranjeni: Hadrijan (natpis iz 139.g.), Sabina, Antonije Pio i njegova žena Faustina, Lucije Ver, Marko Aurelije, Komodus, Septimije Sever i njegova obitelj Julija Domna, Eta i Karakala.
GRADNJA
Sa gradom povezan mostom Aelius sagrađenim 136.g.
Donji dio mauzoleja još je vidljiv,a gornji se sastoji od kasnije dodanih fortifikacija i danas se zove Castel S Angelo po statui Arhanđela Mihaela postavljenoj na vrhu. Prije je na tom mjestu stajala statua Hadrijana u kvadrigi (kočiji sa četiri konja)
Konstrukcijom podsjeća na etruščanske tombe.
-kvadratni podij 89 metara širok, od travertina. Visok 15m
-cilindrična građevina promjera 64m, visoka 21m. zidovi ukrašeni mramorom, uz njih pilastri, iznad arhitrava mramorne statue
-zemljani humak zasađen drvećem
-mramorna statua Hadrijana u kvadrigi
Ukupna visina 50m

Kada je Aurelijan 271.g. počeo graditi zid oko Rima mauzolej je posato utvrda.
419.g. utvrda brani most od Alarikovih napada

U srednjem vijeku pretvoren u tvrđavu

13. Hadrijanov mauzolej

14. Aurelijanovi bedemi

15. «Insulae»

U gradu su se, zbog nedostatka prostora, kuće gradila na više katova. Gornji su katovi prvo služili za robove a kasnije su se i iznajmljivali. Takve kuće nazivamo INSULAE.

FORUMI

1. Forum Romanum

FORUM (lat.), u ant. doba kod Rimljana, prvobitno prostor oko kuće i groba, kasnije: administrativni, trgovački, politički, kulturni i religijski centar grada. Veći gradovi imali su i više foruma. Vitruvije je u svom djelu o arhitekturi dao norme za gradnju foruma; f. treba okruživati bazilika-sudnica, državna riznica, kurija i zatvor. Pored foruma u Rimu, čuveni su forumi i u Ostiji, Pompejima, Timgradu i Cuiculu (Alžir), Leptis Magni (Libija) i Gerasi (Jordanija).

Među najvažnije zadaće gradova spada zadovoljavanje trgovačkih funkcija. Već u rano doba s tržnicom se osim privrednog povezuje i veliki dio političkog i religioznog života, i to utoliko brže i intenzivnije što je više građana koji sudjeluju u političkom životu i što je veća povezanost privrede i politike. Tijekom vremena tržnica se preobražava u pozornicu društvene i državne reprezentacije, samo trgovanje premješta se na druga mjesta. U Grčkoj taj razvitak vodi k oblikovanju *agore*, u Italiji *foruma.*

Italsko-rimski forum isprva se oblikuje po uzoru na grčku agoru. Utjecaj privredno i kulturno nadmoćnih gradova Velike Grčke preklapa se u srednjoj Italiji s utjecajem etruščanskih gradova. U Rimskom Carstvu svaki grad, svaka utvrda ima prostor namijenjen forumu.

Veličina trgova mora se odmjeriti prema broju ljudi, kako ne bi bilo premalo prostora za korištenje ili da trg ne izgleda prazan zbog malog broja ljudi. Širina se tako odmjeri da se dužina podijeli u tri dijela pa se njoj daju dva. Tako će oblik trga biti duguljast, a raspored dobar s obzirom na igre...

Forum Romanum

Forum Romanum je smješten u dolini između brežuljaka Palatina, Eskvilina i Kapitolija. Oblika nepravilnog izduženog pravokutnika sa orijentacijom glavne osi otprilike SZ-JI , primjer je urbanističkog sklopa građenog bez plana. Forum Romanum i Carske forume su po dužini presijecale paralelne *Via sacra* i *Via nova.* Osim brojnih hramova i monumentalnih građevina, nadopunjavali su ih brojni manji spomenici, govornice, trjemovi, dućani, skladišta, mjenjačnice i počasne statue.

Na mjestu F.R. se nalazila nenaseljena močvarna nizina na kojoj je bila nekropola, otkrivena 1902. god. između hrama Antonina i Faustine i Augustovog slavoluka. Oko 670.-660. dolazi do prvog stalnog naseljavanja na području koje kasnije zauzima forum, najvjerojatnije od strane stanovnika prenapučenih okolnih brežuljaka.

Kralj Tarkvinije Prisko (VII/VI st.), nakon bujica iz 620. koje su porušile dotadašnje nastambe, daje izgraditi *Cloaca Maximae* i time hidrotehnički regulirati taj prostor.

Nakon isušivanja forum postaje šljunkom prekrivena tržnica sa redom trgovina, starih na južnoj (Tabernae veteres) i novih na sjevernoj strani (Tabernae novae), mjesto trgovine u Rimu.

Oko 550. nestaju stambeni objekti na forumu i on postaje javni centar grada, mjesto održavanja skupova, igara, obavljanja ceremonija, administracije, zakona, mjesto odvijanja religioznog života, trijumfa pobjednika i nadmetanja oratora što će sve biti za vrijeme republike. Kako Rim raste pojavljuje se potreba za širenjem pa se na forumu poslije kraja drugoga punskog rata počinju graditi bazilike u funkciji trgovine i sudstva. Tokom vremena trgovina se premješta sa foruma na tržnicu ***Maxellum*** i druga mjesta trgovine u gradu, a na forumu ostaju dućani zlatara i mjenjača.

Rastom populacije pred kraj republike forum više ne može zadovoljiti potrebe grada. Cezar radi niz promjena sa krajnjim ciljem da riješi taj problem. Planira velike građevinske zahvate u Rimu,

uključujući i izgradnju novog monumentalnog foruma pokraj Foruma Romanum, projekt koji nije uspio realizirati.

Međutim, on započinje transformaciju Foruma Romanum u monumentalni dodatak svome novome, realiziranome, carskom forumu, Cezarovom forumu. Početkom principata i izgradnjom novih carskih foruma, političko težište i važnost se premješta sa Foruma Romanum, kao političkoga središta grada i carstva te se seli na novoizgrađene Carske forume.

August, za kojega slobodno možemo reći da je Rim od cigle i blata ostavio u mramoru, nastavlja transformaciju foruma izgradnjom ***Hrama božanskog Julija*** (Cezarov hram) 29. BC i novom ***Rostrom*** ispred ***Cezarovog hrama***, nasuprot staroj. ***Septimije Sever*** gradi ***slavoluk*** (203. AD) nasuprot ***Augustovom «Partskom» slavoluku*** (19. BC, nije sačuvan).

Zadnje značajnije izgradnje na forumu su izvedene u IV st. ***Maksencijeva bazilika*** i ***Hram Romula***. Zadnja izgradnja na forumu je stup bizantskoga cara Foke 608. AD.

Tokom Srednjeg vijeka područje foruma je napušteno. F. Romanum služio je u Srednjem vijeku kao skladište građevnoga materijala i pašnjak (*Campo vaccino*). Tek od poč. XIX st. počeli su ga otkrivati i otkapati.

Neki arhitektonski spomenici privedeni su kasnije drugim svrhama (***hram Antonina i Faustine*** pretvoren u crkvu *S. Lorenzo in Miranda*; ***Romulov hram*** je predvorje crkve *SS. Cosma e Damiano*).

Neke od građevina i spomenika iz doba kraljevstva:
Lapis niger, (po tradiciji Romulov grob) ispod kojeg je otkriven ***cippus*** s arhajskim lat. natpisom. Podignut 570. po tradiciji od drugoga rimskog kralja Nume Pompiliusa

Regia, prvotno rezidencija rimskih kraljeva, a zatim ured *Pontifex maximusa*, najvišeg svećenika u rimskoj religiji. Po tradiciji izgrađena od drugoga rimskog kralja, Nume Pompiliusa (VIII/VII st.)

Curia hostilia*, građevina,** prva u nizu curia izgrađenih na istoj lokaciji. Dio ***comitiuma. Podignuta po tradiciji od trećeg rimskoga kralja Tullusa Hostiliusa da udomi deset izabranih predstavnika *curiae*. Kasnije mjesto na kojem se okupljao senat u doba republike.

Hramovi: ***Vestin, Janov, Saturnov*** (riznica)

Iz doba Republike:
Hram Kastora i Poluksa (izgrađen po tradiciji od diktatora Postumius Albinusa u čast pobjede nad Latinima 499. BC), ***Rostra, Bazilika Emilija*** (179. BC), ***Konkordijin hram,***
Kuća Vestalki (prvotno građevina u funkciji prebivališta *Pontifex maximusa*, kasnije prebivalište svećenica), ***Vestin hram*** (191. AD sadašnji izgled), ***Tabularium*** (79. BC), Bazilike: ***Porcia*** (<184.), ***Emilia*** (<179.), ***Sempronia*** (169. BC. Cezar počeo graditi ***Baziliku Juliju*** na istom mjestu 54. BC, završio ju August)), ***Opimia*** (123. BC).

Iz doba Imperiuma:
Hram božanskog Cezara (29. BC., August), ***Akcijski slavoluk*** (29. BC., August), ***Vespazijanov hram*** (79. AD), ***Titov slavoluk*** (81. AD., Domicijan), ***Hram Antonina i Faustine*** (141. AD., Antoninus Pius), ***Hram Venere i Rome*** (135. AD., Hadrijan), ***Slavoluk Septimija Severa*** (203. AD), ***Hram božanskog Romula*** (Prije Hram Jupitera Statora?), ***Maksencijeva/Konstantinova bazilika*** (IV st.)

2. Forum Boarium

Forum Boarium (Mesna tržnica) je smješten na lijevoj obali Tibera između brežuljaka Palatina, Kapitolija i Aventina. Tržnica stoke i ribe, zajedno sa Forum Holitoriumom (tržnica povrća i žitarica) hrani usta grada Rima.
Smješten je na križanju trgovine gdje se Tiber, sam trasa sjever-jug, susreće sa rutom koja je povezivala Kampaniju i Etruriju istok-zapad. Tj. također i trasa Via Salarie, ceste za sol koja se proizvodila na ušću Tibera. Također, zašto je i Rim sam baš tu nastao, mjesto gdje je Tiber najuži sa pristupnim terenom do mjesta gdje nije močvaran.

Područje još u VIII st. koriste Grci. Međutim, tek odvladavine Etrurskih kraljeva područje se uređuje. Vjeruje se da je Servius Tullius dao napraviti ***Portus Tibernius***, luku.

Dva mosta su izgrađena preko Tibera uz forum B., ***Pons Aemilius*** i ***Pons Sublicius***.

Na forumu se grade hramovi božanstva sreće i trgovine, grade se hramovi, ***Portunusa*** (Pogrešno zvan ***Hram Fortune Virile***), zaštitnice mornara i luka, izgrađen oko VI st. Građevina koja stoji danas je rezultat restauracije iz I st. BC.

Stari kultovi povezani sa trgovinom slavljeni su kod luke. U VI st. grade se svetišta *Mater Matute i Fortune (**Sveto tlo Sant'Ombono**)*.

Tokom IV st. se građevine na forumu B. obnavljaju, pregrađuju ili preoblikuju, ali tek u III i II st. počinje nova faza izgradnje. Grade se hramovi foruma B. i ***Ara Maxima.***
Ara Maxima je bio spomenik podignut u slavu Herkula, a bio je smješten blizu kružnog ***Hrama Herkules Victora*** (Pogrešno danas znanog kao ***Vestin Hram***).

Originalno veliko otvoreno područje, forum B. sa vremenom postaje prekriven zgradama, ali ostaje ime četvrti.

Na njemu je bila postavljena brončana statua bika, po kojoj je po nekima između ostaloga i dobio ime.
Često su ga uništavali požari.

3. Carski forumi

Kompleks se sastoji od foruma i pripadajućim zgradama koje su dali izgraditi rimski carevi. Kompleks foruma se naslanja na sjevernu stranu Foruma Romanum.

Imena su dobili po carevima (Cezar [100.-44. BC], diktator) koji su ih izgradili, dakle Cezaru, Augustu, Vezpasijanu, Nervi i Trajanu te ih danas znamo po njihovim imenima.
Svi forumi kompleksa su izgrađeni okvirno od 51 BC do 115 AD.
Iako nikada nije bilo velikog plana, svaki novoizgrađeni forum je proporcijama i osnim usmjerenjima poštivao ostale i kao krajnji rezultat svi tvore jednu organsku cjelinu.
Možda je Cezar, na kojega su se ugledali svi carevi koji su gradili Carske forume, podigao svoj forum uzevši za uzor helenističku ili grčku agoru.

Za razliku od Foruma Romanum, koji je potpuno otvoren, svaki od C. F. je okružen zidom i kolonadama te tvori malu samostojeću cjelinu, dizajniran da izabranim božanstvom i stilovima dekoracija predstavlja filozofiju i program cara naručitelja.
Osim standardnih sudskih funkcija na C.F. se nalaze i obrazovni, kulturni i trgovački sadržaji. Nap. dvije velike knjižnice na Trajanovom forumu, Grčka i Latinska.
CEZAROV FORUM (Forum Iulium)

Kada i tko?
-forum je dao izgraditi Gaj Julije Cezar
-izgradnja foruma je započela 51. BC
-hram ***Venus Genetrix*** izgrađen je i posvećen 48. BC

Opis:
-izdužen pravokutni tlocrt potpuno okružen zidom
- dimenzija 150x75 metara okružen dvobrodnim trjemovima sa istočne i zapadne strane
-atrij na južnoj strani
-na SI strani foruma se nalazi hram ***Venus Genetrix*** (Venere Roditeljice)
-na središtu trga se nalazila Cezarova statua

4. Augustov forum

Kada i tko?
-forum je dao izgraditi Oktavijan August
-izgrađen 42. BC u čast pobijede kod Filipa (Augusta nad Kasijem i Brutom, Cezarovim ubojicama)
-August je morao kupovati privatno zemljište
-originalna namjena za održavanje suđenja, sajmova i u propagandne svrhe uzdizanja Augusta kao osvajača i mirotvorca
-***Hram Marsa Ultora*** sagrađen je i posvećen 2. BC

Opis:

-izdužen pravokutni tlocrt dimenzija 125 x 118 metara potpuno okružen zidom
-visina zida je bila 33 metra, sagrađen od lapis albanusa (mramor peperina) i lapis gabinusa (mramor sperone)
-dva stepeništa se spuštaju sa sjeverne strane na dva ulaza na forum
-kasnije na mjestima tih ulaza podignuti slavoluci u čast Germanija i Drusa mlađega
-forumu se još može pristupiti kroz portike na istočnoj strani
-desno i lijevo od hrama nalazile su se dvije ekscedre, mjesta suđenja, unutar dvokatnog ophodnog trijema
-na središtu foruma nalazila se skulptura Augusta u kvadrizi
-u kvadratnoj sobi smještenoj u najsjevernijoj točci foruma nalazila se impozantna skulptura Augusta Genija (11-12m visoka) te dvije slike slikara Apellesa koje su prikazivale Aleksandra Velikoga
-po forumu su bile smještene brojne skulpture poznatih osoba iz doba Republike
-***Hram Marsa Ultora*** je smješten na sjevernoj strani foruma
-izgrađen od bijelog mramora
-danas vidljivi ostaci, kolonade sa arhitravom zajedno visoke 20-ak metara.
-peripter u oktastilu sa apsidom u zaleđu
-preko dijela foruma danas prolazi ***Via dei Fori Imperiali***

5. Trajanov forum

TRAJANOV FORUM

Kada i tko?

-dao izgraditi Trajan (umro 117. AD)
-izgradnja počela 107. AD
-forum i bazilika Ulpia završeni i posvećeni 112. AD
-Trajanov stup posvećen 113. AD
-117. AD umire Trajan i senat daje izgraditi Trajanov slavoluk
-Između 125. i 138. AD dovršen Hram u slavu Božanskog Trajana

Opis:

-najveći Carski forum, kompleksan
-površina cijelog kompleksa 300 x 180 m
-visina Trajanovog stupa 39.81 m
-arhitekt Apolondar iz Damaska
-uzor Augustov forum, ali inovativno nadograđen
-zamišljen kao grandiozni forum za javne ceremonije
-sastoji se od:

a) **otvorena površina foruma okružena kolonadom**

-površina otvorenog dijela foruma 120 x 90 m
-dvije ekscedre postavljeno okomito na glavnu uzdužnu os forumskog kompleksa
-Trajanova statua podignuta na središtu

b) ***Bazilika Ulpia***

-površina područja bazilike 180 x 60 m
-podijeljena sa pet unutrašnjih brodova i dvije ekscedre
-unutrašnje kolonade na dužim i užim stranama i uz rubove ekscedra
-srednji brod podignut na dva kata

c) **dvije knjižnice** sa otvorenim prostorom između gdje je podignut ***Trajanov stup***

d) ***Hrama božanskog Trajana***

-novija arheološka istraživanja izvršena na poziciji gdje se dosada vjerovalo (prikazano na svim kartama i ilustracijama pa i ovdje) da je bio hram pronašla su samo ostatke insula, sada se pretpostavlja se da ostaci hrama leže negdje na centralnom dijelu kompleksa foruma.

e) Masivne ***Trajanove tržnice***

VESPAZIJANOV FORUM ili HRAM MIRA

Kada i tko?

-dao izgraditi Vespazijan
-izgrađen između 71. i 75. AD u slavu pobijede nad Židovima

Opis:

-izgrađen na mjestu gdje je prije bila ***Maxcellum***, velika javna tržnica

6. Nervin forum (Transitorium)

Kada i tko?

-izgradnju započeo Domicijan, a završio Nerva (Nerva car od 96.-98. AD)
-izgrađen na mjestu staroga *Argiletiuma (Ciceron je tu posjedovao nekretnine)*
-završen 97. AD
-u iskapanjima provedenim 1995-96 arheološki su dokazane još tri naknadne faze nadogradnje koje najvjerojatnije nikada nisu niti dovršene (zadnja je predviđala izgradnju još jednog hrama smještenog nasuprot ***Minervinog hrama***)

Opis:

-lociran između Hrama Mira (Vespazijanovog foruma) i Augustovog foruma
-služio kao poveznica dotičnih foruma
-krajnje izduženi pravokutni tlocrt smješten na skučenom prostoru
- potpuno okružen zidom i jednobrodnim trijemom sa kolonadama gotovo prislonjenima uza zid

-na sjevernoj strani foruma nalazio se ***Minervin hram (1606. AD rastavljen radi*** kamena potrebnog za izgradnju fontane *Fontana di Acqua Paola sul Gianicol)*

-širine 40 m sa korintskim stupovima spojenim arhitravom.
-dekorativni friz iznad arhitrava okruživao je cijelu zgradu i prikazivao Minervine mitološke scene
-iznad bogati kor sa atikom visine 4 m, koji ima jednu figuru Minerve
-preko polovice foruma danas prolazi ***Via dei Fori Imperiali***

UMJETNOST

1. Što Vitruvije kaže o slikarstvu
2. Rimsko slikarstvo: stil I.
3. Rimsko slikarstvo: stil II.
4. Rimsko slikarstvo: stil III.
5. Rimsko slikarstvo: stil IV.
6. Fajumski portreti
7. Rimska rana carska gliptika
8. Sarkofazi iz vremena Antonina i Severa (i Sidamara)
9. Spomenik iz Adam-Klisse

OSTALO

1. Gorblje na Forumu i druga rana groblja u Rimu

U početku je Forum bio močvarna dolina koja je ležala između Kapitolija i Palatina.
Pošto su prva naselja bila na brežuljcima, Forum se u najranije doba koristio kao groblje.
Na groblju nazvanom Sepolcreto, koje se tu nalazilo, pronađeni su ukopi datirani u 8. st., a postoji šansa da su neki još i stariji (9. ili čak 10 st.?). Groblje je otkopavao arheolog Boni, a zanimljivo je postojanje dvaju načina ukopa- inhumacija i incineracija. Danas mnogi drže kako je incineraciju provodilo stanovništvo latinskog, a inhumaciju sabinskog podrijetla. Kod incineracije markantne su tzv. hut-urne zvonolikog oblika i urešene raznim linearnim motivima. Ovakve urne mogu se naći i u Villanova kulturi u Etruriji.
Najstariji forumski grob je bio paljevinski grob pronađen ispod Augustovog slavoluka , bio je nešto udaljen od Sepolcreta.
Uz ovo, treba spomenuti i groblja na Eskvilinu i Kvirinalu. To su većinom inhumacijski grobovi datirani u kraj 8., početak 7. st. Iznimka su 4 paljevinska groba na Eskvilinu. Ova dva groblja su izravan dokaz postojanju istovremenih nastambi na Eskvilinu i Kvirinalu.

2. Septimontium

Sedam gradskih brežuljaka: Kapitolij, Palatin, Celij, Aventin, Kvirinal, Viminal, Eskvilin.
Montes su se nazivali brežuljci Palatin, Eskvilin i Celij, dok su ostali bili colles. Pod pojmom Septimontium, podrazumijeva se savez sedam prvih naselja na brežuljcima budućeg Rima. Tu spadaju vrhovi Palatium, Cermalus, Velia-svi na Palatinu, Fagutal, Cispius, Opius na Eskvilinu i Celij na Celiju (svi montes).
11. prosinca stanovništvo bi žrtvovalo u čast brežuljka na kojem živi.
Forum je u vrijeme septimontiuma još močvara i groblje.

3. Trijumf i trijumfalna povorka

Pravo na trijumf imao je imperator, konzul, pretor, ili diktator koji bi svojom pobjedom dobio rat ili ako bi u bici bilo poubijano više od 5 000 neprijateljskih vojnika.
Vojskovođa bi podnio izvještaj senatu, koji se nalazio obično u Beloninu hramu na Martovom polju u takvim prigodama, i odlučivao o dopuštenju za trijumf.
Trijumfalna povorka krenula bi s Martovog polja uz poklik gledalaca: *„Io, triumphe!"* kroz Porta Triumphalis k Flaminijevu cirku, potim kroz Circus Maximus , na Via Sacra, kojom bi pošla preko Foruma na Kapitolij.
Kod Porta Triumphalis senatori i činovnici staju povorci na čelo, pred povorkom bi išli *tubinices*, a za njima bi se nosio ratni plijen; ratni zarobljenici koji bi se odvodili u tamnice na Forumu i obično bivali pogubljeni, žrtvene životinje (bijeli bikovi iskićeni vrpcama i pozlaćenih rogova).
Pred trijumfatorovim kolima stupali bi liktori držeći *fasces* okićene lovorom, svirači i pjevači. Trijumfatorova kola imala bi četiri upregnuta bijela konja, trijumfator obučen u Jupiterovu ornatu koja je pripadala riznici njegovog hrama (*tunica palmata*=grimizna tunika, *toga picta*=grimizna toga urešena zlatnim zvijezdama). Na glavi je nosio lovorov vijenac, a u rukama držao lovorovu grančicu i žezlo od slonove kosti kojemu je na vrhu bio orao. *Coronu triumphalis* (zlatni vijenac) bi mu iznad glave držao rob.
Povorku završava vojska. U hramu Jupiterovu na Kapitoliju trijumfator polaže u krila Jupiterovog kipa lovorovu grančicu kao znak pobjede, prinosi se žrtva zahvalnica. Svečanost se završava gozbom.
Manji način trijumfa je *oratio*, u kojem bi pobjednik pješice (kasnije na konju) ušetao u grad, obučen u *toga praetexta*, i s mrčovim vijencem na glavi, na Kapitoliju bi žrtvovao ovcu.
Vojskovođe su bez dopuštenja mogle slaviti trijumf kod Jupiterovog hrama na Albanskoj gori. U carsko vrijeme prisvojili su carevi pravo slaviti trijumf. Vojskovođe pobjednici dobivali su od njih *ornamenta triumphalia*, tj. odlikovanja, a carevi su podizali slavoluke i počasne stupove.

4. Rimska godina i računanje vremena

- U staro vrijeme počinjala s martom , trajala 10 mjeseci.
- Mjesečnu godinu od 12 mj. uveo kralj Numa Pompilij , dodao mjesece januar i februar, početak godine prenio na 1. januara.
- Zbog izjednačavanja sunčane i mjesečne godine, svake 2 godine je umetan mjesec *mercedonius* od 22 dana, a svake 4. godine je imao 23 dana.
- 46. godine Cezar uvodi julijanski kalendar kojeg je uredio aleksandrijski matematičar Sosigen.
- Osnova kalendara: 365 dana, 1 prijestupni dan koji se svake 4 godine vraćao (24. februara, taj je dan onda dolazio 2 puta i zvao se *bis sextus Kalendas Martias*;bissextilis=prijestupna godina)
- Papa Grgur 1582. g. uvodi gregorijanski kalendar, pravoslavna Crkva se još i danas koristi julijanskim.
- Mjeseci *Quintilis* i *Sextilis* promijenjeni u *Iulius* i *Augustus*.
- Kalendae-prvi dan u mjesecu, rex sacrorum na Kapitoliju narodu objavljuje kada će biti prva četvrt (Nonae).
- Idus – pun mjesec ; u martu , maju , julu i oktobru 15., u ostalim mjesecima 13. dan.
- Deveti dan prije, dakle 7. dan marta, maja, jula i oktobra, a 5. dan ostalih mjeseci bili su Nonae.
- Kod naznačivanja datuma računali su se dani unatrag.
-Dan pred zvao se pridie Kalendas , Nonas , Idus; ostali dani obično ante diem (npr. sextum)
Nonas , Idus ili Kalendas.
- Godine su Rimljani označavali po konzulima.
- Od Augusta stali su pisci brojiti godine otkad je osnovan Rim (*ab urbe condita*).Po Varonu , to se dogodilo 753 . g. pr. K.

****
- Tjedan – 8 dana , *internundinum* (*nundinae*-sajmovi).
- Građanski dan – od ponoći do ponoći , prirodni od izlaska do zalaska sunca.
- Vojnička služba – noć se dijelila na 4 straže od po 3 sata.

- Fasti (kalendar) vodili svećenici , 304. g. pr. K. je postao općenito pristupačan javnosti.
- Dies Fasti – pretoru bilo dozvoljeno suditi.
- Dies Comitiales – dani za skupštine ili suđenja
- Dies Nefasti- skupštine i suđenja zabranjeni
-Dies Religiosi- isto kao nefasti, bili nezgodni za važne poslove
- Dies Atrii – nesretni dani
-Dies Intercisi- ujutru i navečer zbog sakralnih činova bili nefasti
- Dies Fissi – do kraja vjerskog čina nefasti, inače pak fasti.

5. Grad Pompeji

Kampanjski grad s riječnom lukom na rijeci Sarnus. U Pompejima su živjeli Oski, zatim Etruščani te Samniti. Grčki utjecaj vidljiv u arhajskom razdoblju(npr. dorski hram na trostranoj tržnici). Smatralo se da je ime antičkog podrijetla – od Heraklovog *pompa boum*, no danas se prednost daje teoriji koja u imenu Pompeius vidi broj 5 (osk. *pompe*).
310. se grad obranio od pljačkaškog pohoda rimskih vojnika. U soc. se ratu nalazi među pobunjenicima, predstavlja ugledan i važan grad, iako nikad nije kovao vlastiti novac. Pod Sulom je postao *Colonia Veneria Cornelia*, inače se još zvao i *urbs, oppidum, municipium tribus Meneniae*. Proizvodio se plovućac, vino, riblji ekstrakt, uljene preše.
Nakon potresa 5. februara 62. ili 63. po K. koji je razorio Izidin hram i velike djelove grada, Pompeje je 24. augusta 79. zatrpala provala Vezuva.
Grad je zbog preglednosti bio podijeljen na 9 regija , a svaka regija na *insulae*.
Najstariju gradsku jezgru čine regije 7 i 8 sa trostranim forumom , dorskim hramom iz 6. st., forumom i teatrima.
Osim već spomenutih božanstava (kapitolijska trijada – Jupiter, Junona, Minerva, Apolon, Lari, Izida, Zeus Melihos, Flora), zastupljeni su i kultovi Venere Pompejske, Fortune, kult Velike Majke (*Magna Mater* , Cerere, Marsa, Merkura, Dioniza i Asklepija.

24.08.79. Vezuv je zatrpao gradove u svom podnožju: Pompeji, Herkulaneum (Herkulanej), Stabij i mnoge vile. Sam opis erupcije vulkana i događaja koji su uslijedili nakon katastrofe saznajemo iz pisama Plinija Mlađeg Tacitu.

Herkulanej

- u prvim iskapanjima nisu nađena tijela pa se smatralo da nema žrtava
- u luci je prije desetak godina pronađeno tisuće kostura – smatra se da su ljudi čekali brodove koji nisu stigli zbog vjetra u suprotnom smjeru, zbog jakih valova koji su se podigli uslijed erupcije te jake oseke koja je nastala

1709. – austrijski princ D'elboef kopa bunar na mjestu Herkulaneja i pogađa pozornicu teatra ispunjenu kipovima – kipove je poklonio princu Eugenu Savojskom nakon čije su smrti kipovi dospjeli u Dresden do kralja Augusta od Saske i oduševili njegovu kćer Mariju Amaliju Kristinu.

22.10.1738. – ROĐENDAN KLASIČNE ARHEOLOGIJE

- započinju iskopavanja Harkulaneja
- šef iskopavanja bio je Rocque Joaquin de Alcubierre, a nadgleda ga markiz Marcelo Venuti koji je boravio u Cortoni gdje je 1732. osnovao prvo arheološko društvo «**ACADEMIA ETRUSCA**»
- 1749. Venuti je napisao prvu knjigu o otkrićima

1.04.1748. – kralj naređuje Alcubierru da počne kopati i u Pompejima

- odmah je otkriven hram *Fortune Auguste*, a kasnije i amfiteatar i *Ciceronova vila*

16.08.1763. – iskopan natpis Tita Suedia Klementa (Vespazijanov poslanik) «POMPEJI»

1822. – otvoren MUSEO NATIONALE – najljepši muzej rimske umjetnosti u svijetu

1861. –šef iskapanja je Giuseppea Fiorellia:

- uvodi iskapanja u modernom smislu riječi
- ustanovio prvi pravi dnevnik istraživanja
- prvi dao brojeve kućama u Pompejima
- podijelio grad u 9 regija
- zainteresirao se za šupljine nađene u skrućenom pepelu i lavi te je u njih lijevao gips – pronađene su figure ljudi, životinja, korijenje biljaka…

1924. – 1961. – Andreo Maiuri – otkopao Vilu dei Misterii i nekropolu

Jochann Joackim Winkelmann (1717. – 1768.)

- otac moderne arheologije

Strabon kaže sa su se u Pompejima naselili Osti – moguće je da od tada potječe i ime grada

- može se zaključiti da se prva naseobina sastojala od 5 skupina naselja / rodova okupljenih oko foruma koji je ekscentričan, a oko njega su ulice nepravilne; nije kao kod planiranog naselja
- do 6. st. grad je morao doći pod utjecaj južnih grčkih gradova (Cumae)

6. st. – ETRUŠČANI

- intenzivno šire vlast prema Kampaniji, ali na putu im stoji Tiber koji nema čvrste obale pogodne za izgradnju mosta (osim kod Rima) – most je, prema legendi, napravljen za vrijeme Anka Marcija i nazivao se PONS SUBLICIUS
- nakon što su prešli rijeku isušili su močvaru na mjestu kasnijeg rimskog foruma te tamo uzgajali pšenicu
- 524. – počinju napad na Kampaniju u savezu s italskim gradovima iz unutrašnjosti
- na vlasti ostaju do 474. kad ih u bitci kod Cumae pobjeđuje sirakuški tiranin Hijeron – Etruščani gube talasokraciju i kontrolu nad Napuljskim zaljevom
- 409. u Cumae umire Tarkvinije Oholi – u to vrijeme Etruščani gube moć u Rimu i drugim osvojenim područjima

kasno 5.st. – SAMNIĆANI

- kreću iz Abrucija (i danas najzaostaliji dio Italije) i dolaze u Kampaniju
- 423. – zauzimaju Capuu
- 420. zauzimaju Cumae, a zatim i Pompeje koji se u to vrijeme povećava i do sedam puta, dobiva planirani raster ulica te bedeme

I. period vapnenca – najstariji samnitski period Pompeja
II. tufo period – posljednje stoljeće prije Rimljana

- utjecaj helenizma je na vrhuncu (4. i 3. st.) upravo u Samnitsko vrijeme
- javljaju se dorske kolonade, teater, javna kupelj, dograđen je forum, bazilika, hram Zeusa Milihija, a možda i Izidin i Venerin hram

sredina 4. st. – ratovi u središnjoj Italiji

Treći samnitski rat (298. – 290.)
Smatra se da su Pompeji bili na strani Nucerije, ali to nije dokazano.

Oko 100. god. Samnićani, Lukanci, Brutiji i drugi bune se protiv Rima koji im odbija dati građansko pravo unatoč tome što oni daju vojnike za ratove.

Rimljane od 89. vodi Lucije Kornelije Sula – rat je vrlo loše započeo, gotovo da se pobunila i sama rimska vojska, ali Sula ih je uspio motivirati.

Kad je Sula napao grad ustanovio je da su Pompeji odlično opremljeni za opsadu što saznajemo iz književnih izvora te iz oskičkih i samnitskih natpisa na zidovima grada koji svjedoče o regrutaciji građana u vrijeme upsade.

Nije poznato koliko je dugo grad izdržao opsadu, ali oni nije bila kratka (grad je morao pasti prije 87. jer te god. Sula ratuje na Crnom Moru). Na samim bedemima još su uvijek primjetni tragovi napadanja katapultima i balistama.

Nakon povratka sa istoka (80.) Sula u Pompejima utemeljuje koloniju svojih veterana, ali i Samnićani dobivaju građansko pravo.
Kolonija dobiva ime **COLONIA CORNELIA VENERIA POMPEIANARUM** što je od tada bilo službeno ime grada.

Sakralne građevine

JUPITEROV HRAM

Hram se nalazi na sjevernoj strani foruma, a smještaj mu je određen nasljeđenim propisima DISCIPLINA ETRUSCA. Prema tim propisima na sjevernoj strani glavnog trga u gradu mora stajati hram trijade (Jupiter, Junona i Minerva).

Hram ima tri cele u kojima su vjerojatno stajali kipovi Jupitera, Junone i Minerve. Jupiterova cela je u ranoj fazi bila isturena naprijed.
Za dio prostorija u podiju ne zna se čemu su točno služile (možda kao spremište, a možda kao AERARIUM – gradska riznica).
Portik hrama je u jednoj fazi imao dva reda stupova, a u zadnjoj jedan red te više stupova sa strane.

Hram je prikazan na reljefu iz kuće Lucija Cecilija Jukunda. Reljef prikazuje scenu iz 62. kad je snažan potres srušio 2/3 grada te ga ekonomski uništio; na reljefu je prikazan Jupiterov hram u trenutku rušenja. Vidi se platforma, žrtvenik na njoj, 4 stupa u pročelju, zatvoreni zabati i mali ukras u sredini te dvije konjaničke statue na stranama (možda Kastor i Poluks – Jupiterova djeca.)

Nasuprot hrama, na forumu, stajao je Macellum – klaonica, mesnica.

APOLONOV HRAM

Hram se nalazi na zapadnoj strani Foruma.
Građen je u dvije faze:
1. od travertina u kombinaciji sa vezuvskim kamenom
2. samnitska faza (3. st.pr.Kr.)

Pronađena su tri profilirana kamena za koje se smatra da su dio oltara originalnog hrama.
Smatra se da je na mjestu hrama najprije postojao samo temenos s oltarom koji je kasnije bio ukorporiran u sam hram. Prvi hram je vjerojatno bio od drveta. Od njega nema ostataka, ali ima ostataka arhitektonske terakote kakva je obično ukrašavala drvene hramove. Terakota je bila bojana (crveno, crno i plavo), a ukrašena je laticama i spiralama spojenima polukrugom što je očit jonski utjecaj.

Hram je imao jednu celu (po uzoru na tuskanski hram), visoki podij, stepenište i vrlo duboko predvorje (pronaos). Zidovi su bili ukrašeni slikanom imitacijom mramora (1. stil).
U hramu je postojala i kopija grčkog omfalosa.
Portik oko hrama imao je jonske stupove ukrašene bijelim štukom što imitira kamenu gradnju. Grede iznad stupova bila su u dorskom redu što je čest slučaj u Pompejima.

Zid oko hrama sagrađen je nakon potresa 62., a imao je tri prolaza sa strane foruma te jedan iz pokrajnje ulice.
Nakon tog potresa cijeli je hram bio obnovljen u bijelom štuku koji je imitirao mramor što svjedoči o lošem financijskom stanju u gradu.

U hramu se žrtvovalo Veneri, Hermafroditu, Dijani, Hermesu i Maji (Hermesova majka), a njihovi oltari bili su poredani uz portik.

Uz hram stajao je sunčani sat; jonski stupić kraj stepeništa koji su financirali duoviri Epidianus i Sandilianus.
Od nalaza uz hram važniji su: brončana statua Apolona strijelca iz kasne Republike/ranog Carstva, statua Hermesa, brončana glava Dijane sa statue koja je vjerojatno stajala nasuprot Apolonove i kasnorepublikanska je kopija grčke statue iz 4. st.pr.Kr.

DORSKI HRAM

Hram je sagrađen u 5. st.pr.Kr.
Prema definiciji to je pseudodipter što znači da stvara iluziju dvaju redova stupova jer ima jedan red stupova i jedan red polustupova naslonjenih na celu.
U samom naosu, po sredini prostora, teče jedan red nosivih stupova što se javlja samo kod najstarijih hramova. Zbog toga je i baza za statuu pomaknuta u stranu (vjerojatno kako bi se vidjela od stupova iako postoji mogućnost da je trebala postojati još jedna baza na suprotnoj strani od koje nema ni traga).

Pokraj hrama pronađene su helenističke terakote koje prikazuju Herakla i Heru sa šljemom; neki prikazi s terakota mogli su prikazivati Hidriju te jelena što bi značilo da je hram bio ukrašen prikazima Heraklovih poslova.

Ne zna se kome je hram bio posvećen. Pretpostavke su da je to bio Heraklo, ali nigdje nema zapisa o tome.
U blizini hrama pronađena je i Minervina glava, a ona je bila Heraklova naročita zaštitnica i često su zajedno na prikazima.
Postoji mogućnost da je hram najprije bio posvećen Heraklu, zatim Heraklu i Minervi zajedno, a naposlijetku, u rimsko vrijeme, samo Minervi.

HRAM VENUS LUCRINA

Hram se nalazio u blizini Velike bazilike; na uzvišenju i okrenut prema moru.
Ta je božica bila Euploia – zaštitnica pomoraca, ona koja daje dobru plovidbu
Natpis na hramu glasi: SACER DOS PUBLICA VENERIS ET CARERAS
/Javno svetište Venere i Carere (Demetre)/

Hram je građen u dvije faze:
1. primitivni arhajski hram skromnih dimenzija
2. obnovljen je kao hram italskog tipa s dubokim predvornjem i jednim naosom. Stepenište je bilo s prednje strane, a podij je bio načinjen od komada stvrdnute lave.

Ne zna se kad je hram podignut, ali uništen je u potresu 62. i nikad više nije obnovljen.

IZIDIN HRAM

Hram je izgrađen u 2.st.pr.Kr, a nalazi se iza Velikog teatra, pokraj hrama Jupitera Milihija
Nakon potresa dao ga je obnoviti POPIDUS CELSINUS, sin nekog oslobođenika.
U samom hramu svakodnevno su se održavale svetkovine u Izidinu čast.
Prije izlaska sunca pred kip se stavlja cvijeće te se trese sistrum (vrsta čegrtaljke). Zatim se čekalo da sunce izađe te su se izgovarale molitve suncu. Druga služba bila je u 2 sata poslijepodne, a održavala se u čast posvećene vode.

HRAM JUPITERA MILIHIJA

(Zeus Meilichios; grč. Zeus Dobroćudni; Meilichios se prikazivao kao dobroćudna zmija što, kao božanstvo, potječe još iz vremena prije indoeuropljana)

Hram se nalazi odmah do Izidinog hrama, a ispred njega nalazi se mali portik od dva stupa te oltar od tufa prekriven štukom.
Datacija nije sigurna, ali pošto je hram stisnut između privatnih kuća, vjerojatno je bio sagrađen relativno kasno.
U potresu 62. je srušen, ali i obnovljen.

HRAM FORTUNE AUGUSTE

Hram se nalazio sjeverno od foruma.
Od svog novca 3. god. dao ga je sagraditi MARKO TULIJE CICERON što nam govori natpis na stražnjoj strani cele.
Izgledom hram oponaša stil hrama kapitolinske trijade. Ima malo stepenište s platformom, veliko stepenište, duboki portik s četiri stupa u pročelju te po dva stupa sa strane. Zidovi cele bili su popločeni mramorom.
U celi, u središnjoj niši stajala je statua Fortune. U dvije pokrajnje niše stajale su statue carske obitelji (Augustove) s natpisom "pater patriae".
Pronađena je muška statua za koju se smatralo da prikazuje Cicerona, ali privatne statue nisu postavljane zajedno s kraljevskom obitelji pa je vjerojatno stajala negdje grugdje, a ne u celi.
Desno od hrama bilo je privatno zemljište M. T. Cicerona

VESPAZIJANOV HRAM

Hram se nalazio na istočnoj strani foruma, uz svetište LARES PUBLICI (gradskih zaštitnika).
To je mali hram na visokom podnožju. Vespazijanu je posvećen 69.god, ali se ne zna kome je izvorno bio posvećen. Kako nosi augustovsku simboliku, možda je podignut za Tiberija ili u njegovo vrijeme, ili za Divusa Augustusa (mrtvog, diviniziranog Augusta).
Hram je obnovljen nakon potresa.

U stražnjem zidu cele nalazila se podloga za kultni prikaz koji možda nije bila statua nego slika.

U stražnjem dijelu podija nalaze se tri prostorije za koje se na zna čemu su služile. Možda riznica hrama, jedna od gradskih riznica, za pohranu parafernalija ili imaju veze sa svetištem Lara u blizini jer se prema njemu otvaraju.

Oltar ispred hrama bio je izrađen od bijelog mramora, a na njemu prikazane scene žrtvovanja. Ako je hram građen za Divusa Augustusa onda je žrtvenik mlađi od hrama jer prikazuje žrtvu za živog cara (živom se žrtvuje bik, a mrtvom junac).

1. prednja strana: Tronožac, svećenik iznad njega izlijeva libaciju, a krilo toge mu je prebačeno preko glave. Uz njega stoji Camilli (pomoćnica). Ispred oltara stoji bik kojeg vode dva pomočnika.
2. stražnja strana: CORONA CIVICA (13.01.27. Senat dodijelio Augustu) i dva lovora (simbol carske kuće)
3. bočne strane: Parafernalije (pribor za žrtvovanje)

Profane građevine

AMFITEATAR

Građevina se nalazi u samoj blizini bedema i, u ovom slučaju, služi kao ojačanje samih zidina.
Ovaj amfiteatar je najstariji u carstvu (građen je nakon 80. pr.Kr.), a ujedno je i najstarija građevina sa stalnim zidovima od kamena. Prvi je objekt istraživan u Pompejima (1748.).
Kao graditelju spominju se magistrati Gaius Quincitius C. f. Valgus i Marcus Porcius M. f.

Dimenzije 105.6 m x 104 m

Arena je bila ukopana duboko u zemlju tako da je donji dio gledališta ispod razine zemlje; samo najgornji dio gledališta se vidi kad se prolazi kraj građevine. S vanjske strane amfiteatra su rampe kojima su gledaoci zapravo ulazili u gledalište. Na najvišem djelu gledališta nalaze se kameni prstenovi za grede i užad koja su držala vela za zaštitu od sunca ili kiše, ali do danas se ne zna kako su se ta vela razvlačila.

Lukovi su zidani od komada lave, a sama građevina nema podzemnih prostorija kao što je to slučaj kod kasnijih amfiteatara.

Na suprotnim stranama se nalaze vrata.
PORTA POMPA – vrata za početnu povorku
PORTA LIBITINENSIS – vrata kroz koja se iznose leševi (Libita – božica smrti, vezana posebno uz leševe)

Uz blizini se nalaze gladiatorske barake koje se sastoje od vježbališta, spavaonica i blagovaonice.

MALA PALESTRA (palestra = vježbalište)

Inspirirana je onom iz grčkog grada Neapolisa.
Vjerojatno je služila kao vježbalište nekom vojno-političkom udruženju. Okruživali su je dorski stupovi od tufa, a oko nje su se nalazile svlačionice (APODYTERIUM) te prostor za čišćenje kože nakon vježbe (PESTRICTARIUM).

Pronađeno je postolje za statuu zaštitnika te sama brončana statua koja je prikazivala Ahileja u pozi dorifora.

VELIKA PALESTRA

Građena je u Augustovo vrijeme. Dimenzije su joj 130 x 140 m.
Okružena je punim zidom, a unutar zida nalazio se portik od dva reda platana. U sredini palestre nalazio se bazen za kupanje, a u njemu fontana za vodu.
U samoj palestri nalazila se tekuća voda, odvod, mjesto za pružanje prve pomoći i sl.
Grafiti pokazuju da je bila središte lokalne Augustove organizacije (SCHOLA IUVENTUTIS ili COLLEGIUM IUVENUM).

MALI TEATAR (ODEON)

Sagrađen je između 80. i 75. pr. Kr, a nalazi se odmah do Velikog teatra.
Ima kvadratni tlocrt koji imitira grčke buleuterije (skupšinske zgrade gdje su klupe postavljene u četverokut, za razliku od teatra gdje je gledalište u obliku školjke).
Sam teatar je bio i nadsvođen (THEATRUM TECTUM), a strop su, od Sulina vremena, nosili atlanti.
U Augustovo vrijeme pod orhestre i pozornica bili su prekriveni mramorom.
Primao je 1000-1500 gledaoca i služio je samo za koncerte i recitacije.

VELIKI TEATAR

Nalazi se kraj Triangularnog foruma i najstariji je rimski teatar. Datiran je u 2, ali možda je postojao već i u 3.st.pr.Kr.

Sjedala u teatru su posložena po grčkom uzoru; naslonjena na prirodni obronak.
Prva pozornica je iz 2. St., a sastoji se od skene, koja je bila trajna građevina od kamena te 2 proskenija.
Orhestra se nalazi između pozornice i gledališta. Izvorno je bila kružna (kao kod grčkih), ali kasnije je pretvorena u rimsku, polukružnu.
PARODDI – bočni prolazi od kojih je jedan vodio prema Triang. forumu, a drugi prema amfiteatru; kasnije su bili natkriveni.

U Sulino doba teatar dobiva PULPITUM – visoki prostor ispred skene na kojem se održava predstava.
U Augustovo vrijeme kapacitet gledališta povećava se na 5000 mjesta te se dijeli na tri zone (INA CAVEA, MEDIA CAVEA I SUMMA CAVEA – najgornja zona gladališta na koju se dolazilo izvana; u potresu 62. potpuno se urušila).

VILLA DEI MYSTERII (VILA MISTERIJA)

Nalazi se malo izvan grada i klasificira se kao villa urbana.
Otkrivena je 1909/10, a istraživana 1929/30. Istraživao ju je Amadeo Maiuri.

Nalazi se na neravnom terenu i ima terasu na zapadnoj strani. U crsko vrijeme dograđena je velika eksedra. Helenistički portik pretvoren je u dvije lože koje imaju pogled na vrt (VIRIDARIUM).
Atrije kuće nalazi se iza peristila (uobičajeno je da se nalazi ispred).
JI prostorije su u početku bile prostorije za domačinstvo dok su kasnije pretvorene u privatne kupelji.
Kasnije i stambene prostorije postaju utilitarne, a cijela se vila oko 14.god. orijentira na poljoprivredu.

Vila je u punom sjaju bila oko 60.pr.Kr. kad je bogato oslikana freskama drugog pompejanskog stila.

Nakon potresa 62. Vila ostaje u teškom stanju i postaje farma.
Posljednji vlasnici bili su obitelj ISTACIDII koji su bili samnitskog podrijetla; neki članovi te obitelji bili su douviri i svećenici u Pompejima.

Između vile i samog grada postoji nekoliko grobnica.
U vili je nađena statua za koju se zaključilo da prikazuje Liviju.
Po freskama je zaključeno ga je u vili vlasnica (domina) vodila glavnu riječ, a to što je ona mogla mirno održati Dionizove misterije u svojoj kući znači da je bila prilično utjecajna jer misterije nisu bile priznate kao službeno bogoštovlje.

SOBA S FRESKAMA

Nalazi se u JZ dijelu vile, a u nju se ulazi sa sjevera, iz spavaće sobe. Soba ima jedan prozor koji gleda na portik.
Friz teče sredinom zida, a likovi, njih 29, su gotovo u prirodnoj veličini. Freska je nastala oko 60.pr.Kr. i klasificira se u rani 2. stil. Zanimljivo je da od 29 likova prikazanih na freski nema ni jednog muškarca, samo jedan dječak. Tok freske prekinut je jednim malim vratima i prozorom.

Pozadina je statična; crveni paneli, a između njih zeleni i crni pilastri (1. stil). Zbog takve razlike (1. – 2. stil.) smatra se da je pozadina nastala ranije od likova na njoj.
(Opis same freske nalazi se u dijelu scripte koji govori o rimskom slikarstvu.)

HOSPITIUM (hotel)

Hospitium Hermetis (Hermov hotel)

- najveći hotel u gradu; STABULUM – luksuzan hotel
- imao je širok ulaz i hodnik kako bi mogla ući kola
- sa strane su bila staje za životinje; kuhinje i spavaonice
- prema ulici je bio ulaz za lokal; za vanjske goste (pronađen je kameni šank)

LUPANAR, -is (javna kuća)

Najpoznatiji bordel stajao je u središtu grada. Vodili su ga Africanus (umro prije potresa 62.) i Victor.
Zgrada je imala dva kata, a zanimljivo je da je gornji kat bio širi od donjeg.
U bordelima su se djevojke obično predstavljale pod pseudonimima.

KUĆA VETIJA

Vlasnici kuće bili su vrlo bogati; obogatili su se trgovinom vina.
Poznate su freske iz kuće:
Prijap važe svoj golemi falus na vagi, a protuuteg mu je vreća novca
Erotska soba – soba u blizini kuhinje sa eksplicitnim slikama

6. **Srebro iz Boscorealea**

GRČKA CIVILIZACIJA

POVIJEST

1. **Ksenofont i marš 10 000 Grka**
2. **Prvi spomen Jonjana**

KOLONIZACIJA I TRGOVINA MOREM

Marina Milićević Bradač: Stara Grčka, Grci na Crnome moru

1. TEORIJE O ODNOSU SREDIŠTA I PERIFERIJE

- teorija govori o eksploatacijskoj ekonomiji središta koje ima visoku tehnologiju i razvijenu političku strukturu, te podređenom položaju periferije koja je tehnološki i društveno nerazvijena
- glavni faktor je neravnopravna razmjena: periferija daje jeftine sirovine (hranu, metale, drvo, robove, plaćenike) u zamjenu za luksuznu robu i ostale proizvode visoke tehnologije poput oružja, vojne tehnologije itd. (tehnika gradnje fortifikacija, izrade oružja i oklopa, brončani, srebrni i zlatni pribor za piće, vrhunsko maslinovo ulje i vino) koje stižu iz središta
- odnosi središte-periferija uvijek su imperijalističkog karaktera jer se u razvijenom središtu skupljaju bogatsva iz velikog zemljopisnog područja
- središte potiče nastanak lokalnih elita koje kontroliraju svoje sirovine i prosljeđuju ih prema njemu
- između središta i periferije smještene su tampon-zone (buffer)
- društva u tampon-zonama ovise potpuno o središtu za funkcioniranje svoje ekonomije: u razmjenu za sirovine koje dobavljaju s periferije, iz središta dobivaju potrebne proizvode i luksuzne predmete pomoću kojih održavaju svoju superiornost nad društvima s periferije
- ona su uključena i u sustav odnosa koji obuhvaća i organizirane vojne prisile i akumulacije danka od slabijih
- tampon-zone se nalaze u vrlo osjetljivom položaju između 2 tipa društva – visoke civilizacije u središtu i zaostalog (poljoprivrednog, pastoralnog ili nomadskog) društva na periferiji
- društva s periferije znaju biti prava opasnost jer su, za razliku od tampon-zona koje ovise o središtu, uglavnom neovisna
- zahvaljujući proizvodima visoke tehnologije koje su dobivali preko tampon-zona, znala se u njima razviti ratnička elita koja bi onda predvodila napade na granice zemalja prema središtu, a prve su na udaru bile tampon-zone
- često bi civilizacije iz središta postavljale male kraljeve u tampon-zone kao prvu liniju obrane jer je periferija mnogo veće područje od središte zato ga je teže nadzirati

----

- u ranom 8.st.pr.k. Grci počinju kolonizirati obale Sredozemlja, šire se u južnu Italiju, zatim Siciliju, a poslije na francusku obalu, dio španjolske, libijsku i obalu istočnog Jadrana
- tijekom 7.st.pr.k. su uplovili u Crno more i u idućim ga stoljećima posve okružili svojim gradovima
- Crno more su zvali Gostoljubivo (*Póntos Eúksenios*) ili jednostavno More (*Póntos*)
- još ni danas nije jasno zašto su Grci uopće pošli u "veliku kolonizaciju" kao ni zašto ih je privuklo Crno more
- razlozi za kolonizaciju – nedostatak zemlje u domovini, erozija i osiromašenje tla, sustav nasljeđivanja u kojem imanje ostaje samo najstarijem sinu, potraga za metalima i ostalim sirovinama, političke razmirice u grčkim gradovima, osvajački nagoni, želja za pustolovinom, bijeg pred osvajačima, nalog proročišta u Delfima te pikantne ljubavne priče
- iz matične Grčke je išlo najbolje vino i maslinovo ulje, nakit, keramika, tkanine i namještaj, a s Crnog mora je stizalo žito, metali, robovi, goleme količine ribe, lan, konoplja, koža, drvo za brodove, orasi, lješnjaci, kesteni, lubenice, fazani, roba iz udaljenih zemalja poput svile, cimeta, dragoga i poludragog kamena za geme, te zlata

- živeći zajedno s domaćim narodima, Grci su se promijenili i nakon nekoliko stoljeća toliko su se razlikovali od sunarodnjaka u Grčkoj da su ih oni odbacivali kao barbarizirane , iako su i dalje uzimali njihovu robu i novac
- na sjevernoj obali Crnog mora se nalazile najstarije i najvažnije kolonije, zatim slijedi južna, pa zapadna i istočna, kao posljednja i najrjeđe naseljena grčkim stanovnicima

2. MILET

- prema tradiciji Milet je bio matica 90 gradova, ali teško je za vjerovati da je imao dovoljno za 90 gradova, vjerojatno ih je samo predvodio
- bio je bogat i moćan grad, a zbog zaleđa u koje se nije mogao širiti bio je orijentiran na prekomorsku trgovinu
- Milet i ostali jonski gradovi nisu bili komercijalni gradovi s trgovcima kao posebnom organizacijom u gradu
- ovdje je trgovina imala veću ulogu nego drugdje jer se grad nalazio na takvom položaju i mogao je ubirati danak od tranzita, a ne zato što je gradska elita svjesno usmjerila ekonomiju na trgovinu
- krajem 8.st.pr.k. počeo je širiti svoj teritorij u Joniji, 50km u unutrašnjost
- razoren je tijekom Jonskog ustanka
- kolonije – Parij, u Helespontu, osnovali 709g. Sa Eritrom i Parom
    - Kij, oko 627.g.
    - Prokonez, prije 690.g. – utemeljena zbog mramora koji je postao tako važan za Propontidu da je nazvana Mramorno more (turski – Marmara Denizi)
- već u drugoj pol. 7.st. osnivaju naselja na Crnom moru od kojih je Olbija najsjajnija
- Amijan je prenio prastaru tradiciju da je Milet osnovao sve gradove na Pontu, ali to je pogrešno, on nije bio na Pontu, podatke je uzimao od grugih autora
- kolonije na Crnom Moru – Sinopa, Trapezunt, Amis, Fasis u Kolhidi, Apolonija, Odes, Tomi i Istar kraj ušća Dunava, Tiras na ušću Dnjestra, Olbija na ušću Dnjepra, Pontikapej na Krimu, Hermonasa (zajednička kolonija Mileta i eolske Mitilene s Lezba)
- Sinopa – najstarija kolonija na južnoj strani Ponta, zvali su ju i Kraljica Ponta
- u drugoj polovici 5.st. Milet gubi svoju moć i postaje ne osobito utjecajan član Atenskog pomorskog saveza
- Apolon Liječnik (Iatros) – zaštitnik Mileta
- Milećani su prije odlaska u kolonije išli po savjet i u Apolonovo proročište u Didimi kraj Mileta pa je Apolon Iêtrós štovan u svim miletskim kolonijama na Pontu

3. GRČKI BRODOVI I BRODARSTVO

Grci su živjeli na moru i od mora, točnije od plovidbe. Svoj su opstanak, prosperitet i sigurnost dugovali brodovima.

Trgovački su brodovi bili široki, duboka gaza, maleni, spori i pouzdani, a prepoznaju se po vrlo visokom pramcu i krmi. Smatra se da su se u početku nisu gradili brodovi s isključivo trgovačkom namjenom.
Tipovi sa prikaza; prema obliku pramca:

1. zaobljeni ili ravni pramac
2. konkavni pramac koji u razini mora završava klinom poput ovna

Jedra

Kako su se brodovi povećavali, postajali su nespretni za upravljanje samo pomoću vesla pa su dobili jedra. Takve su brodove Grci nazivali *strongýa ploîa* što znači okrugli brodovi. Jedra su se izrađivala od lana; najbolji je stizao iz Egipta i Kolhide (kao i konoplja za užad).
Brodovi na jedra ipak nisu potpuno istisnuli galije na vesla jer je jedino njima moguće upravljati prilikom zatišja (bonace). Veslači su bili plaćeni u novcu ili udjelu u zaradi od putovanja.
Pentekóntarkhos – zapovjednik pedesetorice, časnik na ratnom brodu zadužen sa se brine za plaću i opremu posade
Eikósoros – lađa s 20 veslača, poslije bilo koji teretni brod

Veličina i nosivost

Veličina: 19-33 x 7-10 m (veći brodovi 40 x 10 m)

Nosivost: manji brodovi imali su nosivost 70-80 tona, a od 5. st. pr. Kr. uobičajeni su brodovi sa 100-150 tona nosivosti; čak sve do 500 tona.

Hijerarhija

Naúkleros - vlasnik broda ili osoba koja je iznajmila brod; vodi glavnu riječ na brodu
Kybernétes ili *pistikós* – kapetan (često unajmljen), nadzornik na brodu; može biti i vlasnik
Prôreús – prvi časnik koji pomaže kapetanu, a može ga i zamijeniti u slučaju potrebe
Toíkharkhos – administrativni časnik koji brine za teret i putnike
Períneôs – pomoćnik adm. časnika koji brine samo za teret
Naupegós – majstor drvodjelja; na većim brodovima
Nauphýlaks – stražar
mornari i veslači (najčešće robovi, rijetko kad robovi čine cijelu posadu)

Brodovlasnici

U grčkim izvorima ostala su zapisana samo dva čovjeka koja su posjedovala više od dva broda; Lampis i bankar Formion. Izgleda da je većina trgovaca i pomoraca koji su vodili prekomorsku trgovinu bila siromašna i uvijek u dugovima.

Ratni brodovi su bili izduženi, vitki, plitkoga gaza i oslanjali su se više na veslače nego na jedra. Kobilica im je na pramcu bila izdužena u klin zvan «ovan» kojim su se koristili za razbijanje protivničkih brodova.

1) Pentekontor je najmoćniji od ratnih brodova u arhajsko doba, bojni brod s 50 veslača.

Njihova gradnja vjerojatno započinje već u homersko doba, a samu riječ prvi puta upotrebljava Pindar. Homer ih zove crni brodovi jer su bili premazani katranom (Herodot, bojili su se crvenim okerom). Prikazi se pojavljuju krajem 8. st. na vazama kao duge, niske lađe bez palube, s 21 veslom sa svake strane i prednjim ovnom. Pošto se prvi prikazi javljaju na korintskoj keramici smatra se da je taj brod izumljen upravo u Korintu.

Izgled; klasični

Nema kontinuirane palube, daskama su prekriveni samo dijelovi na pramcu i na krmi. Sa svake strane nalazilo se po 25 klupa za veslače. U središnjem se dijelu nalazio jarbol za kvadratno jedro. Na krmi se nalazilo jedno ili dva vesla koja su služila kao kormilo. Krma je bila visoka i zaobljena.

Dimenzije

O pravim dimenzijama brodovima danas se još uvijek nagađa, ali smatra se da je to bilo oko 30 x 2 m. Kako je za izradu pentekontora bilo potrebno veliko i organizirano brodogradilište, a takvo je imao Korint, taj je grad ostvario prevlast na moru, ali samo u području između Grčke i južne Italije. Pentekontor nije bio pouzdan na otvorenom moru (noću mora pristajati iz obalu). To je utjecalo na to da u vrijeme velike kolonizacije ni jedan grad nije imao veliku prednost nad drugim jer se ona nije odvijala pomoću ratnih, nego trgovačkih brodova.

Korištenje

Unutar ratnih okvira pentekontor je u potpunosti ispunjavao svoju ulogu. Njegovom pojavom promijenila se i taktika ratovanja na moru. Umijesio da cilj bude skočiti na protivnikov brod, sada je uvjet pobjede bio manevrom iznenaditi protivnika te se zabiti u njegov bok i tako ga onesposobiti.

Iako ratni brod, često je zbog svoje brzine bio korišten i kao trgovački, naravno na kraćim rutama, kako bi prijevoz bio što manje ovisan o vjetrovima. Kao trgovački brod, nije bio osobito isplativ jer su bili veliki troškovi njegova održavanja, a trebalo je plaćati i posadu.
Sámaina – pentekontor izumljen na otoku Samu; povećan tako da je mogao primiti i terete (Plutarh).

Prikazi

- na novcu iz Sama iz 520 – 480. Pr. Kr
- na novcu iz Kizika iz oko 410. pr. Kr.
- najljepši prikaz je s unutrašnje strane crnofiguralnog atičkog dinosa (posuda za vino) oslikanom u stilu Antimenova slikara iz 510 – 500. pr. Kr.

2) Trijere polako zamjenjuju pentekontore tijekom 5. st. pr. Kr. kao savršeniji ratni brodovi. Prvi pisani spomen trijera ostavio je pjesnik Hiponakt (542. pr. Kr.). Vjerojatno su izumljene u Korintu sredinom 7. st. pr. Kr.

Podjela

- brze

- za transport vojske
- za transport tereta i pristojbi

Veličina
- 35 x 5 m
- nosile su po 170 veslača

Veslači

Atenjani su se osobito ponosili vještinom svojih veslača među koje su regrutirali građane iz nižih slojeva (Temistoklova ideja). U 4. st. u Ateni je nastala nestašica veslača pa su se morali unajmljivati; robovi nisu dolazili u obzir.
Veslalo se tzv. kliznom tehnikom kod koje veslač klizne unatrag i ispruži koljena koristeći se pri tom snagom nožnih mišića za zaveslaj. Zbog toga su koristili jastuke protiv žuljanja (kod Rimljana nisu poznati).
Nakon nestanka atenske pomorske moći nestala je i ta tehnika veslanja – u helenizmu, kad su postojali i brodovi s po pet redova veslača tehnika više nije bila toliko bitna koliko sama snaga veslača.
Keleustés – predvodnik veslača koji daje ritam. Njegova uloga je vrlo bitna, posebno u vrijeme bitke kad brzo treba mijenjati taktiku i ritam veslanja. (Grčki su pjesnici ritam poezije uspoređivali s ritmom zaveslaja.)

Navigacija

Do danas nikakva istraživanja nisu pokazala da je u klasično grčko vrijeme postojao bilo kakav instrument koji bi služio navigaciji. Izuzetak je nalaz iz grčkog brodoloma iz 1. st. pr. Kr. kod Antikitere. Radi se o napravi, načinjenoj od cijelog niza zupčanika, koja je pokazivala položaj nebeskih tijela u svakom trenutku i željeni položaj u odnosu na njih.
U plovidbi, pomorci su se mogli služiti i pisanim priručnikom (*Períplous*) koji je detaljno opisivao obale, zaljeve, luke i sidrišta. Ne postoje podatci da su se služili kartama.

Leontophóros je bio jedan od najljepših brodova opisanih u antičkoj literaturi (Memnon). Imao je dva trupa s 8 redova veslača (osmoveslarka) tako da je u svakom redu veslalo 100 ljudi (4 čovjeka na jednom veslu). Sve ukupno imao je 1600 veslača i još 1200 ljudi pod oružjem koji su se borili na palubi. Brod je sagrađen u Herakleji Pontskoj, u vrijeme Klearha II, a naručitelj je vjerojatno bio Lizimah (odgovor na brodove s 15 i 16 redova vesla koje je imao Demetrije Poliorket, a koji je planirao napad na Anatoliju) nakon čije je smrti brod postao Ptolomejevo vlasništvo te mu je priskrbio pobjedu nad mornaricom Antigona Gonata 280.pr. Kr.

3. KIZIK

- miletska kolonija u Propontidi osnovana krajem 7.st.pr.k.
- grad osnovan na otočići Arkotonezu (istam između otoka i kopna je kasnije nasut i grad se našao na poluotoku)
- osnovan 756. ili 676/679.g.pr.k.
- napredna i bogata kolonija – dobar smještaj na putu u Pont, dobre luke, pitka voda – svaki brod koji je tuda prolazio se zaustavljao u Kiziku
- grad nije dugo ostao nezavisan, prvo su ih osvojili Liđani, a kada su Lidiju osvojili Perzijanci, pao je pod perzijsku vlast
- nije bio pod ni jednim helenističkim vladarom nakon Aleksandra, zadržao je političku nezavisnost ali je mogao biti povremeni saveznik vladara drugih država i davati im novčane priloge
- Strabon daje opis grada u helenističko vrijeme
    - bogat i lijep grad, ima odličnu upravu i 3 arhitekta koja se brinu za održavanje zgrada i ratnu opremu
    - 3 skladišta – za oružje, bojne strojeve i žito (miješali s halkidičkom zemljom da spriječe truljenje)
    - grad je dynasteia s velikim teritorijem koji obrađuju građani kizika i frigijski kmetovi (laoi)
    - ekonomika – zemlja je bila bogata i davala je dovoljno hrane za koloniju i izvoz, a na otočiću Prokonezu je bio kamenolom bijelog mramora
    - grad se također bogatio izlovom tune

- u 6.st.pr.k. novac Kizika (kizički stateri, kizikeni) je postao najvažnija valuta u istočnogrčkom svijetu i zap. obalama Crnog mora, Kizik je bio bankarsko i financijsko središte (vrhunac se poklapa sa opadanjem Atene krajem 5.st.pr.k.)
- 5.st.pr.k.- kizički stateri vladaju svim financijskim tržištima
- najviše kizičkog novca je nađeno u Olbiju, tračkoj obali i unutrašnjosti (datirano u 4. i 3.st.pr.k.)
- nakon osvajanja Aleksandra Velikog stvari se mijenjaju – pojavljuje se novac koji kuju Filip II, Aleksandar i Lizimah (pouzdanost novca jamči snaga njihove države i nijedan gradski novac mu nije mogao konkurirati)
kizički se novac nakon 3.st.pr.k. vjerojatno više ne kuje
- iako pada važnost Kizika u financijskom poslovanju on je ostao ekonomski jak – u helenističko vrijeme se u njemu održavao slavni sajam na koji su dolazili trgovci iz cijelog svijeta na kojem su građani prodavali svoju robu za izvoz (vino, soljena riba, mirisi)
- jedan natpis iz Kizika nam je važan izvor za poznavanje poreza u antičkoj Grčkoj
- natpis kaže da je u vrijeme pritana Meandrija grad dao Medikovu sinu i Esepovim sinovima i svim njihovim potomcima izuzeće od poreza i ručak u pritaneju na državni račun
- nabrojani su i porezi izuzeti od povlastica – naûtos, nepoznat porez koji se možda odnosi na robove, porez na državne mjere i utege, konje, robove i porez od ¼ za koji ne znamo na što se odnosi
- poznat nam je jedan građanin Kizika, Eudoks u službi Ptolomeja VIII, koji se proslavio svojim pustolovinama
- 120.g.pr.k. pronađen je mornar utopljenik koji je u znak zahvalnosti ponudio da će Ptolomejeve ljude povesti u Indiju
- put je jednostavan ali je teško ploviti ako se ne zna tajna monsuna i plovidbe po njima koju su Arapi strogo čuvali zbog monopola (od svibnja do rujna monsuni pušu od jugozap. i tada se može otploviti od Crvenog mora preko Indijskig oceana do Indije, a između studenog i ožujka monsuni pušu od sjeveroistoka i isti se brod može vratiti natrag prema Crvenom moru)
- za put izabran Eudoks
- 2 puta je plovio u Indiju ali su mu oba puta sve što je donio zaplijenili Ptolomejevi službenici
- odlučio je izbjeći Ptolomejeve carinike i doći do Indije drugim putem, oko Afrike
    - prvi put je došao do obale Maroka ali se morao vratiti zbog pobune na brodu, a drugi put je isplovio iz Aleksandrije i za njega se više nije čulo

4. TRGOVINA ŽITOM U KLASIČNOJ GRČKOJ

U klasično vrijeme glavni izvozni artikl s Crnog mora bilo je žito (ječam i pšenica). Zemlja u Grčkoj nije bila osobito plodna, stoga se vrlo rano počelo uvoziti iz Egipta, s Ponta, iz Kirene. Sami sebe mogli su prehraniti tek neki gradovi na Peloponezu i kolonije na Siciliji. Transport žita kopnom na velike odaljenosti se ne isplati zbog prevelikih troškova karavana čime se i sama cijena robe povećava. Stoga se transport vrlo brzo prebacio na more, a osvajanje kratkog puta poprijeko preko Crnoga mora stabiliziralo je cijene žita. Samo žito prevozilo se u vrećama što saznajemo iz egipatskih izvora.

Priprema hrane od žita

1. kao kaša – uobičajeni način pripreme ječma
2. bijeli pšenični kruh – za blagdane i kod bogatijih slojeva
3. *máza* – pogača od ječmenog bračna; jelo siromašnijih slojeva

Kupovina

- prosječan Grk trebao je godišnje oko 6 medimni (3 hektolitra) žita godišnje; oni u gradu sve su namirnice nabavljali isključivo kupovinom
- u 5. st. pr. Kr, kad se povećava broj stanovnika u Ateni, dograđuju se kapaciteti luke u Pireju, povećava se broj pekara i opseg njihova posla, atenska kovnica razvija vrlo male platne jedinice («sitniš») potrebne za kupnju živežnih namirnica, posebno kruha - cijena kruha bila je 1 obol (1/6 drahme) i zvao se *obelías ártos* ili *obelítes ártos*

Nekada se žito, kao važna uvozna roba uopće nije uzimalo u obzir, dok se u novije vrijeme potreba za žitom počinje smatrati i jednim od povoda za kolonizaciju. Možda nije slučajnost da se u isto vrijeme osniva grčka naseobina u Naukratisu u Egiptu i nastaju kolonije na sjevernoj obali Crnoga mora. Oba područja naseljavaju Grci iz Male Azije, koji tada podnose jake pritiske Lidije u usponu.

O važnosti žita s Ponta u klasično vrijeme postoje mnogi izvori, ali o trgovini žitom u arhajsko vrijeme govori samo Herodot koji kaže da je miletski tiranin Histijej u tjesnacu kod Bizantija u jesen 494. pr. Kr. pljačkao brodove jonskih trgovaca koji su plovili iz Crnog mora.
Također *Atenski ustav* iz 5.st.pr.Kr. govori kako je gradu koji vlada morem lakše podnijeti nestašicu hrane kad propadne žetva jer tada može dovesti hranu iz zemlje gdje je žetva bila uspješnija.

Atenska trgovina žitom

Najviše saznanja o atenskoj trgovini crpi se iz sačuvanih govora iz sudskih sporova (posebno Demostenovi). Tako saznajemo da trgovina u Ateni nije bila državna stvar te da je većina trgovaca pripadala siromašnom sloju. Nije postojala ni neka posebna klasa trgovaca koji bi sudjelovali u državnim poslovima. Taj se svijet na rubovima atenskog društva nazivao *empórion*. Ipak, Atena nije mogla ignorirati to „nužno zlo“ u društvu jer trgovci su opskrbljivali državu žitom te bili obilan izvor poreza. Vezano s time postoje zapisi o vojnim konvojima koji su štitili trgovačke od gusara i sl.
Žito s Ponta je za Atenu postalo presudno 5./4. st.pr.Kr, a prije toga uvozila ga je sa Sicilije ili Eubeje. Pojačan izvoz žita s Ponta vezan je uz jačanje trgovine između grčkih kolonija na Crnome moru i zaleđa što je stvorilo višak pšenice potreban za izvoz u matičnu Grčku. To se odvijalo u vrijeme Perikla (5. st. pr. Kr.). Tek u 4. st. ovisnost o žitu sa Ponta postaje pitanje preživljavanja.
Glavna atenska trgovačka luka bio je Pirej. Tamo su se sastajali trgovci, pomorci i pustolovi; tamo su se sklapali poslovi. Ponekad su se trgovci udruživali, ali to nisu bile udruge tipa ceha, gdje bi oni štitili svoja prava, već religiozne udruge okupljene oko nekog kulta.
Zakoni vezani uz trgovinu postojali su u svrhu zaštite stanovnika od prekupaca. Tako ni jedan Atenjanin nije smio izvoziti žito u bilo koju drugu luku osim Pireja i sl. U vrijeme krize (nestašice žita, tj. porasta cijena) država je uvodila fiksnu cijenu kruha. U trgovini su se mnogo koristili i zajmovi koje su najčešće uzimali sitni obrtnici i pomorci. Bogataši su gotovo bili prisiljeni davati novac u zajam jer je to činilo njihov imetak „nevidljivim“, tj. prividno manjim, a time su se snižavali porezi i državna traženja uvjetovana obujmom imetka. Kamate na zajam trgovcima bile su vrlo visoke (12-30%) što je razumljivo s obzirom na napredvidivost pomorskih putovanja (oluje, opasno more, gusari…).
Kako je postojao zakon da, ukoliko putovanje propadne, troškove mora platiti zajmodavac, a ne zajmoprimac, često se događalo da su trgovci bježali s novcem, bušili rupe u brodovima i sl. ako bi izbjegli plaćanje. Lošoj slici o trgovcima doprinosilo je i to što su se obilato koristili vezama i poznanstvima kako bi ostvarili što veću zaradu. Bili su spremni učiniti sve ne bi li doznali prije svih što će utjecati na cijenu žita, npr. nevolje u gradu ili loša ljetina.
Često se, umijesto novca, za prodani teret uzimao povratni teret jer trgovac nikad nije mogao biti siguran kakva će biti vrijednost novca kad se vrati ili hoće li banka htjeti primiti neku stranu „valutu“.

NADZOR

Agoranómoi – deset nadzornika u Ateni koji su se brinuli da vlada red u poslovima. Njima je pomagalo deset nadzornika utega i mjera čija je dužnost bila paziti da se ne vara na vagama i mjerama. Nadzor nad samom trgovinom žita obavljali su *sitophýlakes*; dvadeset u gradu i petnaest u Pireju.
Same trgovce nadziralo je posebno tijelo od deset članova.

POREZI

1. pedesetina – 2% vrijednosti svih dobara ubirao je grad Atena
2. pristojba za izlazak na gradsku tržnicu
3. posebna pristojba za strance koji su htjeli prodavati na tržnici
4. lučke pristojbe

U vrijeme nakon Peloponeskog rata posebnu ulogu u opskrbljivanju Atene žitom imali su kraljevi Bosporskog kraljevstva, posebno Spartokidi Satir i Leukon I. Posljednji podatak o dolasku bosporskog žita u Atenu potječe iz 3.st.pr.Kr. U to vrijeme Bosporsko kraljevstvo slabi, a jeftino egipatsko žito preuzima sredozemna tržišta.
U zamjenu za žito, Atenjani su na Bospor izvozili vino, ulje, mramor i srebro iskovano u novac (propadljivi materijali poput tkanina, kože ili namještaja).

Osim primartnog tereta, brodovi su nosili i balast (koji je mogla biti i keramika), a često su kapetani stajali u lukama u put te preuzimali robu da bi je odbacili do iduće luke te tako dodatno nešto zaradili.

Brodovi, tj. kapetani imali su i razne dozvole, propusnice i potvrde koje su legitimirale brod (teret i putnike) i omogučavale siguran pristanak u luku te ostvarenje svih prava (npr. ukoliko je neki grad drugome davao posebne povlastice ili oslobođenja od pristojbi), pa čak i za samo iskrcavanje (svojevrsne putovnice ili vize).

„Zahvaljujući izvorima možemo nazrijeti i jedan dio antičkog svijeta kakav nam se rijetko prikazuje: male, obične ljude, čija je sudbina katkad silno uzbudljiva, ali rijetko zapisivana."

5. GRČKA KOLONIZACIJA SJEVERNE OBALE CRNOGA MORA

Miletske kolonije na Crnom moru: Sinopa, Trapezunt, Amis, Fasis, Apolonija, Rodes, Tomi, Istar, Tiras, Olbija, Boristen, Pantikapej.

Početkom grčke kolonizacije sjevernog Ponta na obali nema stanovništva jer Skiti, čija je to zemlja bila, nisu bili zainteresirani za obalu. Kolonisti su vjerojatno išli ovamo u potrazi za plodnom zemljom (a ne za trgovinom kao što je to bio slučaj kod mnogih drugih kolonizacija) i stalno naseljavanje bilo je posljedica toga. Trgovina s Grčkom i matičnim gradovima je posljedica kolonizacije. U najranijem razdoblju samo su emporiji imali dobru trgovinu sa zaleđem, a od tih emporija samo ih je nekoliko postalo prave kolonije.

Valovi naseljavanja:

1. prvi istraživači
2. izbjeglice pred napadima Lidije na jonske gradove u 7. st. pr. Kr.
3. izbjeglice pred napadima perzije na Lidiju i jonske gradove nakon 546. pr. Kr.

Na sjevernom je Pontu bilo mnogo kolonija i to je poznatiji i bolje istraženi dio Crnoga mora

Tiras (danas Bilhorod Dnistrovsky)

- grad se nalazi na zapadnoj obali Dnjestra
- osnovali su ga Milećani u 6. st. pr. Kr.
- malo se zna o samom Tirasu – možda to u početku i nije bio pravi polis, nego je tu funkciju imao Nikonij na suprotnoj obali rijeke
- najbolje sačuvani slojevi grada su oni s kraja 5. St. i početka 4. St. pr. Kr. (dvije istražene kuće i fragmenti amfora s Tasa i iz Herakleje te atička crno lakirana keramika
- u 3. St. prevladava uvoz iz Sinope, dok onaj iz Herakleje opada
- grad je vjerojatno prilično dobro živio do upada Sarmata, kad je potpao pod vlast lokalnih kraljeva
- u 1. st. pr. Kr. se kao prijatelj grada spominje trački kralj Remetalk II. (natpis na građevini koju je on dao podići) što bi značilo određeni savez protiv Geta, Dačana, Bastarna i Skita koji sve češće napadaju – naposlijetku je grad nastradao od Geta, zajedno sa Olbijom i svim gradovima na lijevom Pontu do Apolonije
- nova era grada, prema natpisima, započinje 56. Pr. Kr. kad je Tit Plautije Silvan proširio rimski utjecaj do iza Dnjepra te vjerojatno podigao opustošeni Tiras
- 238. Pr. Kr. Goti prelaze Dunav i Tiras postaje jedna od njihovih baza za pohode na rimske posjede – početak srednjeg vijeka za to područje
- glavni izvor prihoda grada bila je riba, žito iz zaleđa te stoka i vinogradi

6. BEREZAN – NAJSTARIJE NASELJE NA PONTU

- najstarije jonsko naslje na sjevernom Pontu, ili Pontu uopće, osnovano je na otočiću **Berezanu** koji se nalazi istočnije od Tirasa – naselje su osnovali Milećani (prema keramici) najkasnije do treće četvrtine 7. st. pr. Kr
- to što je ovo najranije naselje na Pontu ne čudi jer su u prvim razdobljima kolonizacije za naselja često birani upravo otočići blizu obale, a tek se kasnije razvilo naselje na kopnu (nasuprot Berezana nalazi se Olbija)
- naselje se katkad identificira s Boristenom što ga spominje Herodot

- najraniji primjerak keramike s otoka može se datirati u drugu četvrtinu 7. St., ali većina pripada drugoj polovici istog stoljeća.
- uvozna keramika javlja se krajem 7. te kroz cijelo 6. St, a prevladavaju miletska, klazomenska i sjevernojonska keramika stila "divlja koza", a u manjim količinama hijska, Fikellura, korintska, atička crnofiguralna i atička crvenofiguralna keramika
- među važne rane nalaze ulazi i ostava koja je sadržavala zlatne predmete i novac od elektrona Mileta i Eritre te privatno pismo napisanom na olovu te smotano u svitak (datirano je oko 500. pr. Kr.)
- jezik pisma je jonski dijalekt s dosta dvojbenih izraza (piše Ahilodor, koji je na poslovnom putu u ime nekog Anaksagora, svome sinu Protagoru te mu javlja da mu je neki Matasij zaplijenio fortegesij[3], a njega pokušao zatočiti jer je njemu Anaksagor uzeo njegovu imovinu; pismo je pronađeno neodmotano na otoku pa vjerojatno nikad nije ni poslano)

FAZE ŽIVOTA NA BEREZANU

1. druga polovica 7. i prva polovica 6. st. pr. Kr.

- naselje nije planirano ni organizirano, nastambe su zemunice ili poluzemunice, a zidovi su im od ćerpiča
- kasnije se pojavljuje poneka nadzemna kuća s više prostorija, a cijelo je naselje maleno i prilično siromašno
- fina keramika iz ove faze vjerojatno je stigla kao dar za lokalnu elitu, da pospješi prve kontakte

2. druga polovica 6. st. pr. Kr.

- pojavljuju se nadzemne kuće s kamenim temeljima, organizirane u cjeline s ulicama i uličicama (u ovo vrijeme naselje ima najveći opseg uopće u svojoj povijesti)
- većina kuća smatra se privatnima osim jedne građevine kola ima tri prostorije i mogla bi biti hram
- nagli razvoj vjerojatno je posljedica novog vala useljenika koji je možda pristigao iz Mileta, u vrijeme nevolja s perzijskom državom
- o ovo je vrijeme organizirana i prva hora na kopnu preko puta otoka, a sredinom 6. st. pojavljuje se najstarije naselje na hori i čini se da počinje intenzivna poljoprivreda
- najveći dio keramike čine amfore što znači da je ovo naselje bilo tranzitna postaja za robu iz Grčke prema kopnu, ali i obrnuto (željezo iz zaleđa)

3. 5. i prva polovica 4. st. pr. Kr.

- naselje se smanjuje i velike arhajske kuće su napuštene; standard sve više opada i ponovo se grade zemunice i poluzemunice
- u grobovima je sve više oružja (opasnost od Skita), a povećava se i broj rukom rađene keramike slične onoj na skitskom području

4. kraj 4. i veći dio 3. st. pr. Kr.

- naselje se jako smanjili i ograničilo na sjeverozapadni rt otoka
- keramiku čine uglavnom vinske amfore i najjeftinija atička keramika

5. o ovom se periodu vrlo malo zna jer nema dovoljno ostataka – upitno je i samo postojanje naselja
6. 1. st. pr. Kr. i 1. st. pos. Kr.

- sada Berzan funkcionira kao svetište Ahileja Pontarha, nakon što su Olbiju razorili Geti
- otok je nenastanjen jer kult ne dopušta stalni boravak ljudi na posvećenim području

7. sredina 2. – sredina 3. st.

- otok je ponovno nastanjen

7. OLBIJA NA CRNOM MORU

- Grci su na ušću Buga i Dnjepra osnovali Olbiju, grad koji će imati najveće značenje u ovom dijelu Crnog mora
- u vrijeme kada je osnovana Olbija Berezan je izgubio važnost i postao beznačajno naselje ribara, nastanjeno do vremena Kijevske Rusije nakon čega je potpuno napušten
- Olbija se nalazi na desnoj obali zaljeva Buga (Hypanis), a 5km dalje Buga se spaja s ušćem Borysthenesa

[3] Ne zna se što riječ znači.

- u antičko vrijeme (7.-5.st) to je bila plodna ravnica pokrivena stepskom vegetacijom i prošarana vodenim tokovima
- stanovnici su grad nazvali Olbiê ili Olbiâ (prema riječi olbos-sreća, obilje, blagoslov), a sebe su zvali Olbiopolitai, dok su ih Grci zvali Borysthenitai prema rijeci Boristenu (moguće da je jedno službeno, a drugo pučko ime grada)
- biskup Euzebije je napisao da je osnovana 645./644.g.pr.k., ali arh. to ne može potvrditi i većina ju datira u poč. 6.st.
- osnovana je pod Apolonovom zaštitom jer su kolonisti krenuli po preporuci proročišta u Delfima
- naseljena stanovništvom iz Mileta (Herodot, Pseudo Skimno, Strabon)
- nisu nađeni tragovi domorodačkog života na istom mjestu, kao ni drugdje uz obalu (domorodačka naselja uz obalu nastaju tek kad se osnivaju Olbija i Berezan i sva nastaju u isto vrijeme, prijelaz 7. na 6.st)- s kime su onda Grci ovdje trgovali?
- vjerojatno su naseljenici došli prvenstveno za zemljom, a ne zbog trgovine
- Olbija je osnovana 1-2 naraštaja nakon Berezana
- o najranijoj povijesti ne znamo puno – većina materijala je iz treće četvrtine 6.st, u to vrijeme se konstruira gradska hora u koju se uključuju i naselja domaćeg st. (107 naselja u arhajsko vrijeme)
- 5.st. – dižu se prvi bedemi (Herodot)
- plemena oko grada – Kalipidi (Herodot, Strabon), Alazoni (Strabon, Pomponije Mela), nomadski Skiti, Skiti poljodjelci (Boristenićani), pravi Skiti
- Kalipidi (Kallippidai-oni s lijepim konjima) – mnogobrojni kontakti sa stanovništvom Olbije, miješani brakovi
- miješano st. Olbije – arhajska nekropola – pokojnici u zgrčenom položaju na boku (domaći ukop) s grčkim prilozima; tumuli iznad grč. grobova, oružje u zemlji kojom je tumul nasut (Skiti)
- intenzivna komunikacija između Olbije i zaleđa
- 6. i 5.st – nagli procvat rezultat je trgovačkih puteva prema sjeveru i istoku koji su kretali od grada
- materijal je u unutrašnjost uglavnom išao brodovima
- Grci su zbog trgovine održavali dobre odnose sa domaćim st. u zaleđu
- Olbija je osnovana u lijepom i bogatom kraju – oko rijeke su na pašnjacima Skiti uzgajali konje, na ušću je bilo obilje ribe (jesetri), a tu se i sama taložila sol koja im je bila potrebna za soljenje ribe
- Polibije kaže da je tamo bilo mnogo stoke, meda i voska, drvo je stizalo iz unutrašnjosti, bilo je puno metala i robova
- olbijsko bogatstvo se temeljilo na žitu i metalurgiji (u gornjem gradu su otkrivene radionice sa pećima iz 5.st. sa kalupima za lijevanje brončanih predmeta i zlatnog nakita)
- karakteristična olb. met. proizvodnja 6.st. – brončana zrcala s dugom drškom (antropo- ili zoomorfna), mnoga su se izvozila u skitsko područje pa su rađena u tom stilu – kratka drška u skitskom životinjskom stilu (prilagođavali su se ukusu skitskih kupaca)
- od kraja 6.st. razvijaju vlastitu keramičarsku proizvodnju – u početku oponašaju jonske tipove, ali s vremenom se razvijaju prepoznatljivi lokalni tipovi, ali se keramika i dalje uvozi (s Hija, Sama, Roda, iz Mileta, Klazomene, Korinta, Naukratisa)
- u 6. st de pojavljuje atička keramika, a u 5. st. potpuno preuzima tržište
- kraj 6./poč. 5.st. – grad se naglo razvija (27ha površine), uređuje se agora, grade reprezentativne zgrade, prvi brončani novac u obliku delfina tzv. *delfini*, broj st. naglo raste sa 6 na 10 tisuća
- 5.st. – precizno planiran grad sa ravnim ulicama koje se sijeku pod pravim kutom, ima "gornji grad" (40m nad morem, agora, hramovi Zeusa i Apolona Delfinija, kameni oltar, glavno skladište, trgovačke kuće, cisterna za vodu građena bez žbuke) i "donji grad" (uz ušće Hipanisa, četvrti obrtnika:lončara s keramičkim pećima, pekara s krušnim pećima, metalurška, četvrt kolibica siromašnog st.), a tada je grad dobio i bedeme
- 4. i 3.st. – vrhunac – najveći razmjeri, novi bedemi debeli 4m, donji grad je preuređen, grad ima trokutast tlocrt ograničen tokom Hipanisa i Boristena, a izvan bedema je nekropola (oko 500ha površine)
- poticaj za kovanje novca je vjerojatno došao iz Mileta
- *delfini* su povezani s kultom Apolona Delfinija, vrhovnog zaštitnika grada, a kasnije se na novcu pojavljuje kotač s 4 paoka (simbol Apolona Ijetra), Heraklo, Demetra, orao iznad dupina, Atena i njezin Gorgonej
- u 5.i 6.st. ondje su opticaju kizikeni, tadašnja međunarodna valuta na Crnom moru

- da bi zaštitili vlastitu valutu u 4.st su izdali dekret o mijenjanju novca i uvozu i izvozu zlatnog i srebrnog novca – država je odredila da se svaka kupnja ili prodaja u samoj Olbiji mora obavljati u gradskom novcu (fiksni tečaj-10½ ili 11½ olbijskih statera za jedan kiziken)
- tečaj za drugi novac nije fiksan i nema posebnog poreza na mijenjanje
- klima nije omogućavala uzgoj maslina i vinonove loze pa se za potrebe st. uvozi maslonovo ulje i vino
- za zaleđe, olbijske radionice proizvode nakit, metal, keramiku, tkanine
- 4.st. – Bosporsko kraljevstvo se nameće kao glavna sila sj. Ponta i oduzima Olbiji tranzit većine robe, pomorci su osvojili kratki put i više nisu išli uz obalu zap. Ponta do Olbije i onda prema Krimu, a krajem 4.st. se pogoršavaju odnosi s narodima iz zaleđa
- nakon depresije u kasno klas. vrijeme Olbija se ponovo oporavila u helenističkom razdoblju – krajem 4.st je preuređena i proširena agora, srušene su prijašnje zgrade, grad se dijeli na 3 dijela: gornji (elita), donji i prijelazni tj. grad na kosini
- gradske su se četvrti dijelile na blokove, a svaki je blok činilo nekoliko kuća (100-200m²)
- tipična kuća – središnje dvorište oko kojeg su raspoređene glavne prostorije okrenute prema jugu
- u ovom razdoblju su se nabavljala najbolja umjetnička djela iz grč. središta
- mijenjaju se nadgrobni spomenici – nestaju velike, monumentalne stele s arhitektonskim ukrasima i reljefima koje zamjenjuju manji spomenici lokalne izrade
- iz Grčke stiže dosta luksuznih metalnih predmeta (srebro, nešto nađeno u grobovima)
- od kraja 4. i tijekom 3.st. Olbija je važno središte za izradu polikromne keramike (amfore, pikside, oinohoe, lekane)
- prva pol. 3.st – grad je na vrhuncu, u grad stižu velike količine maslinova ulja (Sinopa, Herakleja Pontska), vina (Rod, Kos, Herakleja, Taurički Hersonez), terakote i slikane vaze iz Aleksandrije – bio je to bogat grad sa bogatim pojedincima a o tome svjedoči zakon o prinošenju žrtava (tko je želio žrtvovati bika morao je platiti 1200 brončanih novaca, a za ovcu 300)
- prema kraju 3.st. dolaze nevolje – prodiru Kelti i grad doživljava krizu, keltske bande ugrožavaju donji grad, hora je uništena, brojni građani napuštaju grad, Skiti su u pokretu (povlače se pred Sarmatima) i prekid stabilnih trgovačkih veza sa Skitima smanjuje gradske prihode, a uz to moraju plaćati danak skitskom kralju Saitafarnu
- najbolji svjedok nevolja je natpis u Protogenovu čast – dekret daje Protogenu počasti za zasluge, ali neznamo kakve jer je kamen odlomljen
- strana A govori o nevoljama, a na strani B se čita kako je grad padao iz zla u gore
- prema natpisu također izlazi da je Protogen praktički sam uzdržavao grad bar 5 ili 6 godina i pomogao mu da prebrodi najgoru krizu u kojoj se našao
- misli se da je bio monopolist koji je u svojim rukama držao najveći dio gradske trgovine (vjerojatno je najveći dio novca imao u bankama u tadašnjim poslovnim središtima kao što su Atena, Rod ili Aleksandrija), a glavni izvor njegova novca je mogla biti i trgovina robovima koje su Skiti iz zaleđa dovodili za prodaju među Grcima i na kojima se moglo najviše zaraditi u najkraće vrijeme
- Olbija je postala zavisna od skitskih kraljeva i od njih je novcem kupovala mir postupno se dovodeći u podložan položaj
- u 2.st. grad je uvučena u rat s barbarima izvana i u unutarnje sukobe i kada se pojavio skitski kralj Skilura, bio je pravo olakšanje nakon svih nepredvidivih barbara prije njega
- dopustio je da trgovci slobodno trguju po cijelom njegovom kraljevstvu (prijestolnica mu je bila u Neapolisu, današnji Simferopol, na Krimu)
- kasnije je Olbija postala podložna Mitridatu, a nakon njegove smrti moguće je da je ponovo postala plijen mjesnih barbara
- u ovo su je vrijeme (između 67. i 50.g.pr.k.) razorili i zauzeli Geti i nakon njih se teško oporavljala
- tek je rimska vlast donijela novu sigurnost u ove krajeve , ali se Olbija zapravo nikad nije oporavila od ovog udarca
- iz vremena grč. uređenja sačuvano nam je dosta podataka o načinu funkcioniranja i upravi grada – izvršnu vlast imali su kolegiji činovnika: 5 arhonata (pod zaštitom Ahileja Pontarha), 6 stratega (pod zaštitom Apolona Prostata ili Ahileja Pontarha), 5 agoranoma (pod zaštitom Herma Agoreja, nadzirali trgovinu i poreze, mjere i utege), kolegij sedmorice (ne znamo ništa osim da su nadzirali pristojbe na žrtve), kolegij devetorice (bavio se financijama) i kolegij astinoma
- jedine pojedinačne funkcije su bile one kralja (basileus) te financijskog upravitelja

- ne znamo kakva je bila organizacija suda ali znamo da je postojao prema dekretu o pravima Milećana u Olbiji i pokušaju podmićivanja jednog suca
- strancima koji su gradu učinili neku uslugu davale su se *proksenije*, tj. počast državnog gostoprimstva (institut proksena je bio proširen po cijelom grč. svijetu)
- proksen je dobivao prava poput građanina i oslobađanje o pristojbi na robu koju je uvozio ili izvozio
- gradski kultovi –
    - Zeus s nadimcima Sôtêr, Eleuthérios, Basileús, Políarkhos, ali najčešće Zeùs Ólbio (davao dobru žetvu, s jedne strane zaštitnik Olbije, a s druge povezan s riječju olbos-sreća, obilje)
    - nađeni su ostaci Zeusova hrama iz 3.st.pr.k.
    - štovan je i Apolon – kao Delphinios je bio zaštitnik kolonista, a kao Prostates je branio grad od neprijatelja
    - svetišta Apolona Ijetra i Apolona Delfinija nalazila su se jedno kraj drugog
    - Hermo je kao Agoraios bio zaštitnik agoranoma i trgovaca, a kao Akrios bio je "pouzdan"
    - postojao je i kult Dioniza i slavile su se Dionizije u kazalištu u gradu
    - štovao se i Asklepije Epidauriou, Dioskuri, Samotrački bogovi, Agathòs Daímôn, Trački konjanik, Demetra, Afrodita, Artemida, Atena (1903. je nađena statua Atene Partenos), Kibela (figurice od terakote), a možda i Hekata
    - na rtu pokraj grada je podignut hram Ahileju Pontarkhosu
- u Tiberijevo vrijeme život se ponovo pokrenuo - gradi se gimnazij i portik, budi se domaća metalurška i keramičarska proizvodnja, a uvozna roba opet prolazi ovuda i s njom strani trgovci
- izvozi se pšenica, koža, sol
- uvozi se vino i maslinovo ulje iz drugih pontskih gradova, keramika iz Pergama i Sama, ali najviše iz Italije, staklo iz Sirije i Aleksandrije
- vrlo tijesne veze s Rimom
- gradska uprava funkcionira na stari način
- u 1.st.pos.k. arhonti postaju eponimni činovnici i prema njima se označavaju godine
- između 83. i 98.g.pos.k. (150 godina nakon getskog razaranja) Olbiju je posjetio Dion Hrizostom, retor iz Bitinije
- govor o gradu je održao u Prusi u Bitiniji 100.g. i u njemu se vidi Kako Grcima iz civiliziranog svijeta pripovijeda o Grcima sa zabačene periferije
- to je tužan izvještaj o propadanju civilizacije i Grčke biti među barbarima
- grad zove Boristen, a stanovnike Boristeničani
- prema njemu to je mali i turoban grad s mnogo negrčkog st., a o njegovoj slavnoj prošlosti svjedoče hramovi i statue u gradu te nadgrobni spomenici u nekropoli
- do Dionova vremena jedva se moglo prepoznati potomke Milećana: odjeveni su poput Skita ili Sarmata, u hlače (anaksyrides), prsluke i crne ogrtače i nose sarmatske mačeve
- jezik se promijenio – iako se može prepoznati da je jonski, daleko je od čistog i pravilnog grčkog, također je silno arhaičan zbog premalih kontakata s ostalim Grcima
- izolirani, zadržali su one običaje i kulturne navike koje su imali prvi kolonisti – Homer im je svetinja, ali za novije pjesnike nikad nisu čuli; još su mislili da je homoseksualna ljubav vrhunac intelektualnog užitka; nosili su brade, iako je glatko izbrijano lice bilo moda, gotovo obaveza, već više od jednog stoljeća u cijelom Rimskom carstvu
- u vrijem Severa u gradi se drugi portik, kula, eksedra, terme, popravlja se kazalište i praetorium (strategion), hram Apolona Prostata i hram Ahileja Pontarha
- u ovo vrijeme Olbija je dio Rimskog carstava
- početkom vladanja Septimija Severa (193.-211.g.) Olbija je pripojena provinciji Donjoj Meziji (Moesia Inferior), a sva vlast u gradu prelazi u ruke careva namjesnika, gradski novac nosi lik Septimija Severa, narod i senat podižu statue Karakali i Geti
- u 4.st. jedino Amijan Marcelin govori o gradu kao da još postoji – sigurno je netko ondje živio jer je nađeno nešto bizantskog novca
-čini se da su Goti razorili Olbiju, a možda nije napuštena odjednom, nego je zamiranje trajalo postupno stoljeće ili više, ali u svakom slučaju u 4.st. je Olbija napuštena i nikad više nije naseljena

KERKINITIDA

- nalazila se na jugozapadnom Krimu na mjestu današnje Eupatorije

- najstariji nalazi su iz 6. st. pr. Kr, a prve stanovnike ovamo je vjerojatno poslao Milet
- grad je bio pod jakim utjecajem Olbije i prije nego što su se Dorani ih Herakleje pojavili na zapadnoj Tauridi
- kad je Skitsko Kraljevstvo stavilo Olbiju pod svoju zaštitu i Kerkinitida je vjerojatno obuhvaćena
- novi val doseljenika stiže iz Jonije nakon propasti Jonskog ustanka
- pred kraj 5. St. pr. Kr. grad dobiva bedeme – mali grad na rubu stepe napučene ratobornim nomadima
- sredinom 4. St. grad potpada pod Hersonez te tada počinje napredovati
- pred kraj 2. St. pr. Kr. potpada pod vlast kasnih Skita, pretpostavlja se da je grad tada razoren i prestaje postojati

8. HERSONEZ (TAURIČKI)

Grad se nalazio na južnoj točki Krima; upravo gdje se odvajao najkraći plovni put preko Ponta na jug (rt *Kriou métôpon*). Brodovi su iz tih krajeva prenosili žito i plovili dvjema rutama; jedna obalom od Pantikapeja, Nimfeja, Teodozije do Olbije, a druga sa rta i odatle preko otvorenog mora za Sinopu. Pri plovidbi uz obalu između Teodozije i Kerkinitide nije bilo sigurnih luka, a gusari su stalno vrebali; od njih Tauri su bili grčka opsesija.
Puni naziv grada je *Khersónasos ha ponti tâ Taurikâ* po čemu se razlikovao od Tračkog, Kretskog, Kinidskog, Zlatnog i drugih Hersoneza.
Grad je osnovan na trokutastom poluotoku (Haraklejski poluotok) između Sevastopolja, Rta Hersoneta i Balaklave. Osnivanje arhajske kolonije se datira na prijelaz 6/5. st. pr. Kr, a osnivači su Herakleoti. Razlozi osnivanja grada su mnogi: unutarnja zbivanja u Herakleji kada je vlast prigrabila oligarhija pa su pripadnici srednjeg i nižeg staleža otišli na Krim, zatim interes Herakleje da se uključi u veliku i profitabilnu trgovinu krimskim žitom, tj. da što bolje iskoristi "kratki put", te da se poslovi prošire na istočni Krim. Za trgovinu sa Taurima i Skitima nije bilo uvjeta do kraja 5. St. kad se situacija u Skitiji promijenila (Ateino kraljevstvo) te skitska elita traži grčko vino i prestižne predmete usput se rješavao vječni problem nedostatka plodne zemlje i politički nepodobnih ljudi koji su se lako mogli poslati u novi grad.
U Hersonezu su živjeli Grci, ali i velik broj stranaca i barbara što se vidi po pogrebnim običajima[4]. Grad je imao demokratsko uređenje i skupštinu u koju je mogao biti izabran svatko s punim građanskim pravom. Eponimni magistrat bio je basileús, a prvi arhonti na čelu grada spominju se tek u 1. St. pr. Kr. među gradskim prvacima bili su damiorgoí kojima su građani bili dužni prijaviti svaku urotu protiv grada.
Uspon grada započinje u 4. St. kad je zauzeo cijeli Heraklejski poluotok i tako znatno povećao svoju horu. Podložio je Kerkinitidu, a u novoj hori osnovao naselje *Kalos limén*, danas Černomorskoje. U samom se gradu podižu prve kamene kuće, a dobiva i čvrste bedeme. Tada se počinje kovati i vlastiti srebrni i bakreni novac[5]. U drugoj polovici 4. st. naglo se povećava broj stanovnika.
Na prijelazu 4/3. St. vjerojatno je došlo do pokušaja državnog udara koji nije uspio pa su neki građani, čini se, prognani o čemu svjedoči velik broj ostraka iz tog razdoblja.
Početkom 3. St. započinju prvi upadi Skita[6] koji se tada povlače pred Sarmatima[7], a sve to, uz Lizimahove aktivnosti, obustavlja dotok žita iz Hersoneza u Herakleju.

Prisega Hersonežana je vjerojatno najslavniji i najvažniji sjevernopontski natpis. Potječe iz 3. St. pr. Kr, a pronađena je 1890. To je mramorna stela s natpisom koja je stajala na agori. Donosi temeljne zakone grada i svaki je Hersonežanin morao tekst znati napamet prije nego što bi postao punopravnim građaninom. Građanin se zaklinje bogovima i herojima da će brinuti za spas i slobodu grada i građana i

[4] U ranoj, sjevernoj nekropoli 40% ukopanih ležalo je u zgrčenom položaju što je karakteristično za Taure na tom području, pronađen je i 21 pokojnik sa željeznim okovima na nogama što bi sugeriralo da su se ovdje pokapali najniži slojevi, dok bi se bogatiji pokapali u južnoj nekropoli.

[5] U gradu je otkrivane kovnica novca iz 4. St. koja je nastradala u požaru; u njoj su bili brončani diskovi koji još nisu bili prekovani u novac.

[6] Natpis: Skupina Skita upala je u blizinu grada u trenutku kad je svečana povorka u čast Dioniza izašla kroz gradska vrata. Spaljena su imanja diljem gradskog teritorija.

[7] Polijen; sama priča vjerojatno nije istinita, ali se temelji na stvarnim zbivanjima i podatcima o Sarmatima: Sarmatska kraljica Amaga je pomogla Hersonežanima protiv Skita. Poručila je skitskom kralju da prestanu napadati, ali on nije poslušao. Zato je ona okupila svoje ratnike i zajedno s njima upala u samo sjedište skitskog kralja. Ubila je njega, sve njegove rođake i pratnju, a poštedjela je kraljeva sina kojem je predala vlast i naredila mu da vlada mudro u miru s Grcima i barbarima.

neće izdati Hersonez, Kerkinitidu, *Kalos limén* ni druge utvrde svoje hore kojom Hersonežani upravljaju, da će biti vjeran demokraciji te da će služiti narodu Hersoneza najbolje što može, a ako to prekrši neka mu ni more ni zemlja ne donesu ploda, niti mu žene rode potomke.

Kraj trećeg stoljeća izgleda kao vrhunac grada, a Hersonez je tipičan helenistički grad. U središtu grada bile su agora, akropola, kovnica novca, kazalište za oko 3000 gledatelja, vijećnica te hramovi Djevice, Dioniza, Demetre i Herakla. Natpisi pokazuju da je na agori stajala divovska statua Atene, djelo kipara Polikrata. Grad su opasavali bedemi od vapnenca visoki 8 m, s kvadratnim kulama i gradskim vratima širokim gotovo 4 m.

"Industrijska zona" nalazila se izvan grada. Uz jugoistočne bedeme nalazilo se cijelo naselje lončara datirano u 3/2. St. pr. Kr. Ovdje se proizvodilo sve: od amfora i svih vrsta posuda, do opeka i crepova. Malo dalje nalazilo se naselje klesara i zidara koje je imalo i vlastitu nekropolu. U samom gradu pronađena je lončarska radionica gdje je majstor proizvodio na malo; mahom stolno crno lakirano posuđe, a malo dalje radionica jednog koroplasta koji je izrađivao predmete od terakote (figurice, reljefe i sl.). Jedan od glavnih proizvoda ove radionice bila je muška glava nalik na Dioniza Indijskog koja je zapravo bila neka vrsta suvenira za one koji su htjeli imati jeftiniju kopiju glave statue iz Hersoneza koja je bila uvoz iz Grčke.

Od kasnog 3. St. međunarodni odnosi se mijenjaju. Hersonez postaje sve bliži Pontskom Kraljevstvu čija moć u to vrijeme raste te u to vrijeme nastaje "ugovor o prijateljstvu" između grada i pontskog kraljea Farnaka I. Ugovor je sklopljen 197. Pr. Kr, a posrednici su bili Rimljani. Tekst je nađen na natpisu u Hersonezu. Prema njemu, kralj se obvezuje da će, ako barbari krenu na Hersonez ili njegovu horu, doći u pomoć bude li imao vremena (barbari ovdje su Skiti, ali ne Sarmati jer oni su protivnici Skita, a time saveznici Hersoneza).
Krajem 2. St. Skiti su sve jači i sve češće napadaju iz svog Neapolisa. Sklopili su savez s Taurima i Satarhejima, a Sarmati su sve slabiji. Hersonezu ne mogu pomoći ni Bosporsko kraljevstvo koje već plaća danak Skitima, ni Olbija, a ni matica Herakleja. Hersonežani se mogu obratiti jedino pontskom kralju Mitridatu VI. Eupatoru koji se rado odazvao pozivu i iz Sinope poslao Diofanta s vojskom da sredi problem Skita. Mitridatova pomoć imala je svoju cijenu – dobio je titulu *prostátes* i tako praktički postao gospodarem grada.

Diofantovi pohodi započinju oko 115-110, a završavaju oko 107. Pr. Kr, a ostali su zapisani na bazi za njegovu statuu koja je stajala u Hersonezu.

1. Sukobio se s Skitima predvođenim kraljem Palakom, a zatim je udario na Taure. Nakon toga ušao je u Neapolis i prisilio Skite da priznaju poraz pa se vratio u Pontsko kraljevstvo.
2. Skiti ne miruju i ponovno napadaju Hersonez, Karkinitidu i Kalos limen te se Diofant ponovno vraća. Ovaj put ratuje protiv Skita i njihovih saveznika Roksolana. Posljednja bitka u ovom pohodu bila je negdje u stepi na sjeverozapadu Krima i tu je Diofant iznio veliku pobjedu. Nakon toga odlazi u Bospor nagovoriti bosporskog kralja Perisada da vlast preda Mitridatu Eupatoru, ali u Pantikapeju izbija pobuna te mora bježati.
3. Dobiva pojačanje od Mitridata i zajedno s hersoneškom vojskom rješava pitanje vlasti u Pantikapeju.

Mitridat iscrpljuje gradove ratovima protiv Rimljana pa je 63. pr. Kr. izbila pobuna u Fanagoriji, a pridružio se i Hersonez. Sve završava smrću Mitridata u Pantikapeju.
Nakon Mitridatove smrti Hersonez je potpao pod vlast njegova sina Farnaka, bosporskog kralja. Građani, koji žele slobodu, odlaze 46. pr. Kr. Gaju Juliju Cezaru koji im daje slobodu, ali uskoro je ubijen pa je Hersonez ponovno priključen Bosporskom kraljevstvu (činjenica je da se Hersonežani i Bosporci nisu pretjerano voljeli. Razlog je vjerojatno bila konkurencija u trgovini, ali i činjenica da je Hersonez bio jedini dorski grad na obali i da nisu rado gledali na sve one Jonjane oko sebe; ni Bosporci nisu baš voljeli Hersonežane, nisu čak htjeli ni njihovo vino).
U 1. st. pos. Kr. Skiti ponovno ugrožavaju grad kojem pomaže vojska iz Mezije.
Život u gradu prestaje krajem 4. st. kad napadaju Huni – iako nikad nisu zauzeli i razorili grad jer su ga Rimljani dobro branili.

Zidine se obnavljaju u 5. st, a grad je potpuno napušten nakon što su ga u 13. st. Tatari sravnili sa zemljom.

9. KATASTAR (HORA) HERSONEZA

- *khora* – prostor na tlu
- hora je u biti ekonomska zona od koje grad živi
- sve su kolonije posjedovale zemlju oko grada gdje se uzgajala hrana za stanovništvo ali te površine nisu bile osobito velike jer su gradovi bili udaljeni 5-10km
- izuzetak je hora Hersoneza koja je pokrivala veliko područje i čije su parcele vrlo dobro sačuvane i one su jedinstveni spomenici antičke poljoprivrede
- parcele rane hore su bile složene u nizu lukova čije je središte bio Hersonez
- grad se brzo razvijao i uvedene su nove kulture pa je 350.g.pr.k. preuređena stara hora, a nova organizacija je bila orijentirana oko postojećih cesta
- 2 ceste su dijelile teritorij na 2 dijela, a poprečne ceste su se sjekle s glavnima pod pravim kutom (na sjecištima su stajale kule s kojih se nadzirala cijela hora)
- cijela je površina bila prekrivena mrežom kvadratnih stadija (4,4 ha), a pojedino imanje (klêros) je obuhvaćalo 6 ovakvih površina - bilo je 2300 klera određenih većim kamenim zidovima, a svaki kvadratni stadij je bio manjim zidovima podijeljen na vrtove, voćnjake i vinograde (vinogradi su pokrivali 50% hore)
- plan parcelizacije je bio *per strigas* – izdužene i pravokutne parcele kraćim stranama leže na glavnim osima podjele (plateîa)
- gospodarske zgrade se podižu u 4.st.pr.k. (datirane su novcem, keramikom i pečatima s amfora), nađene su i keramičke cijevi koje su dovodile vodu iz kaptiranih izvora do pojedinih hora
- unutarnja podjela grada poklapa se s podjelom hore – sredinom 4.st. grad je podijeljen na 23 hekatostyles (stotnine), a one su podijeljene na 3 file
- tlocrtno je grad podijeljen *per strigas*
- početkom 3.st.pr.k. površina hore se povećala 30 puta – zauzima cijeli heraklejski poluotok (oko 800km²)
- oko 280.g. došlo je do promjene – mnoge su farme nastradale ili prekinule s radom (uzrok su vjerojatno skitski napadi, ali i unutarnja gradska trenja)
- između 270. i 260.g. zemlja je ponovo podijeljena, no oko 230.g. ponovo se vide razaranja imanja, a neka su povećana i dobro utvrđena
- ne znamo kako su zvali imanja ali su vinograde zvali *ampeleia* (vinograd)
- prosječna kuća na imanju je imala površinu 400m², kuće su obnavljane i u njima se dugo živjelo
- rad robova nije bio presudan, ali ih je bilo
- uzgajale su se žitarice (pšenica, višeredni ječam, proso, raž), povrće, mahunarke (grašak, bob, slanutak), vinogradi
- procjenjuje se da je krajem 4.st.pr.k. Hesonez proizvodio 20 000 tona pšenice u normalnim godinama, 30 000-37 000 tona u dobrim godinama
- vinogradi su bili ponos Hersoneza
- od 4.st. se grade zidići za zaštitu vinograda od vjetra, erozije i kiše, visoki 70-80 cm i orijentirani prema glavnim vjetrovima
- domaća krimska vrsta je uzeta kao temelj, a na nju su navrnute vrste iz Grčke i Male Azije (posvuda na hori se nalazi ista vrsta loze)
- imali su 5000-6000 hektara vinograda (20-25 milijuna litara vina godišnje)
- izvan grada je bilo naselje lončara koji su proizvodili amfore za izvoz vina, a država je nadzirala da li poštuju srednju zapremninu posude
- stočarstvo – prevladavaju ovce i koze, krupne stoke je malo osim volova za vuču, ima malo konja i svinja, a od peradi najviše ima guski

TEODOZIJA

Nalazi se na istočnoj obali Krima, a osnovali su je Milećani. Najstariji nalaz je atička vaza iz oko 580. Pr. Kr.

Rat između Pantikapeja i Teodozije (oko 389. Pr. Kr.) jedan je od važnijih događaja u povijesti Bosporskog Kraljevstva. U tom je ratu na strani Teodozije sudjelovala i Heraskleja. Uzrok rata je

vjerojatno bila trgovina žitom i Pantikapej se osjetio ugroženim kad se Teodozija, kao moćan izvoznik, počela približavati Herakleji i Hersonezu. Opis Satirove opsade Teodozije sačuvao nam je pisac Polijen. Satir nije uspio usvojiti grad, ali je njegov sin Leukon bio uspješniji. Zauzeo je grad i učinio ga središtem bosporske trgovine žitom.
Iz helenističkog razdoblja ima vrlo malo podataka o gradu pa se smatra da je nastradao u vrijeme ratova između Bospora i Skita.
U samoj okolici Teodozije otkriveno su 44 ruralna naselja – idealno mjesto za uzgoj žitarica.
U 3. I 2. St. naselja su stradala u Skitskim napadima i više se ne obnavljaju.
Teodozija se ponovno uzdiže za vrijeme Mitridata, nakon što ju je zauzeo Diofant. Uskoro se pobunila protiv te vlasti i ta je pobuna posljednji povijesni spomen grada. U rimsko vrijeme grad je bio napušten. Obnavlja se u srednjem vijeku pod nazivom Kapha. Tatarska vojska donosi azijsku kugu pod bedeme Kaphe, a odande je galijama Đenovljani prenose u Messinu…upravo je iz ovog grada 1347. U Europu stigla kuga.

NIMFEJ
Grad se nalazio 20 km južno od Pantikapeja i imao je jednu od najboljih luka na istočnom Krimu. Osnovan je na mjestu starijeg skitskog naselja, a vjerojatno su ga osnovali Milećani oko 580-570. Pr. Kr. S vremenom je grad došao pod jaki atenski utjecaj, a možda je čak postao članom Atenskog saveza. Budući da se grad nalazio izvan područja zaštićenog "tiritačkim nasipom", Skiti sve više okružuju grad i infiltriraju se u njega.
U početku keramičke radionice oponašaju jonsku keramiku, a importi najviše stižu sa Sama. Kasnije se povečava Atenski utjecaj i uvoz.
Nakon Peloponeskog rata i bitke kod Egsopotama 405. Pr. Kr, Atena gubi mornaricu i prevlast na moru.poslije toga događaja Gilon, atenski zapovjednik u Nimfeju, grad predaje bosporskom kralju Satiru, a u zamjenu dobiva Kepi što Atenjani smatraju izdajom.
Preuzimanje Nimfeja bilo je prvo važno povećanje Bosporskog Kraljevstva. Grad je proveo ostatak svoje povijesti kao dio B. K, a kad je točno prestao postojati, danas se ne zna.

MIRMEKIJ
Osnutak grada datira se u 6. St. pr. Kr. Najranije nastambe su poluzemunice ovalnog i pravokutnog tlocrta. Keramika je hijska, protolezbijska, samijska, i skitska, a najviše atička crnofiguralna i crno lakirana. Nagli razvoj Mirmekij doživljava na prijelazu 6/5. St, a temelj razvoja je intenzivna poljoprivreda i ribarstvo. Početkom 4. St. grad dobiva snažne bedeme i vrlo fine građevine.
Posebno su zanimljivi nalazi sjenemki grožđa iz 5. St. pr. Kr. koji pokazuju da su ovdje vinogradarstvo i proizvodnja vina započeli vrlo rano. U gradu su, ujedno, pronađene goleme vinarije i postrojenja za preradu ribe koja su zauzimala dobar dio grada.
Vinarija M1 u Mirmekiju koja je funkcionirala od 3. st. pr. Kr. do 2. st. pos. Kr. imala je prešu, što je bila tehnička inovacija koja se Bosporom proširila u 3. i 2. St. pr. Kr.

TIRTAKA (danas Kamyš Burun)
Nalazila se u blizini Mirmekija, na pola puta između Pantikapeja i Nimfeja. Vjerojatno je osnovana iz Pantikapeja oko 550. Pr. Kr. Najviše materijala pripada klasičnom i helenističkom vremenu, a u ovo se razdoblje smještaju i najveća postrojenja za pravljanje vina. Drugi materijalom vrlo bogat period je onaj od početaka nove ere do 4. st. Grad je imao bedeme, a materijal je vrlo sličan onome iz Mirmekija.
U Mirmekiju i Tirtaki pronađene su najveće vinarije među bosporskim gradovima jednako kao što je slučaj i s postrojenjima za preradu ribe (velike kamene cisterne prekrivene finom žbukom).

Nedavno su na području Kerča identificirana dva grada za koje se prije nije znalo gdje su se nalazili. To su **Akra** i **Zefirij**, a neki gradovi koji još nisu identificirani danas se, kao i ova dva, nalaze pod morem.

10. **PANTIKAPEJ (danas Kerč)**
Prvi Grčki grad na Kimerijskom Bosporu. Osnovan je 600. pr. Kr. na mjestu ranijeg skitskog naselja Panti Kapa. Iako je gradu ime bilo Pantikapej, Grci iz udaljenijih krajeva jednostavno su ga zvali Bospor (i u srednjem vijeku).

Kontakti sa sjevernom crnomorskom obalom (između Skita i Grka) postojali su i prije kolonizacije o čemu govori mit o osnivanju Pantikapeja; osnovao ga je jedan Ejetov sin koji je zemlju dobio od skitskog kralja Agaeta iako tragova kulta osnivača nema.

Gradska akropola, brdo Mitridat, može se datirati u posljednja desetljeća 7. st. ili u početak 6. st.

Keramika: stil "divlje koze" – sjevernojonske radionice
"Northampton-amfore" – sjevernojonske radionice
Kako se smatra da su osnivači Pantikapeja bili Milećani, čudi što se u najranijim slojevima pronalazi mnogo sjevernojonske keramike. To bi se moglo objasniti tako da su kolonisti iz sjeverne Jonije sudjelovali zajedno s Milećanima u osnivanju grada ili je keramika pristigla trgovinom. Kolonisti su u početku živjeli u zemunicama ili poluzemunicama sa zidovima od ćerpiča i drvenim krovovima.

Tek početkom 5. st. grad se urbanizira (gradske četvrti koje se sijeku pod pravim kutom).

Najdetaljniji opis Pantikapeja nalazimo kod Strabona – smještaj, luka s dokovima, akropola, Pantikapej je metropola svih gradova na Bosporu.

U gradu su vladali nasljedni arhonti iz obitelji Arheanaktida. Oni su u 5. st. pr. Kr. utemeljili Bosporsko Kraljevstvo kojem je prijestolnica bio Pantikapej. Zamijenila ih je dinastija Spartokida. Kad Skiti 110. pr. Kr. ozbiljno zaprijete gradu, posljednji Spartokid Perisad poziva u pomoć pontskog kralja Mitridata VI. Eupatora. On je pomogao, ali je Pantikapej pripojio svojem kraljevstvu i od njega načinio svoju prijestolnicu. Mitridat je umro 63. Pr. Kr, a njegova je smrt jedan od najuzbudljivijih događaja u povijesti grada. Pobjegavši pred Pompejem u Pantikapej, Mitridat je ondje skupljao vojsku za nove borbe. U međuvremenu se razbolio, rimska je flota blokirala cijeli Krim, a potres 64/65. razorio je grad. Pobunili su se Fanagorija, Hersonez, Teodozija, Nimfej i dr, a Farnak (Mitridatov sin) je odlučio sklopiti mir s Rimljanima. Farnaka je vojska okrunila za kralja, a Mitridat se pokušao otrovati[8]. Nakon što mu to nije uspjelo zamolio je svog zapovjednika Kelta Bituita da ga ubije, a ovaj je to i učinio. Pompej ga je pokopao u Sinopi.

Jedna od najbitnijih i najpoznatijih kulturnih odlika Pantikapeja je **bosporska era** i bosporski kalendar. Eru je uveo Mitridat Eupator 74. Pr. Lr. I od njega i njegovih nasljednika prema njoj se datiraju novac i natpisi. Podrijetlo ere je Bitinija. Brojanje godina započinje od jesenske ravnodnevnice 297. Pr. Kr. Imena mjeseci u kalendaru su makedonska. Era se u Bitiniji prvi puta pojavljuje na novcu Nikomeda II i nastavlja sve do smrti zadnjeg kralje Nikomeda III. Filopatora (74./3.). U Pantikapeju se najraniji novac datiran bosporskom erom javlja u vremenu Dinamije (17/16. Pr. Kr.), a posljednji je iz 497/8. AD

Kultovi u gradu:
Asklepijev hram
Aresov hram sa statuom
Hramovi Demetre, Afrodite Uranije, Artemide i Zeusa.
Posejdon Sosnej (spasitelj brodova) i Afrodita Nauarhida (gospodarica brodova)
Heraklov kult
Glavni gradski bog bio je Apolon Híetros – hram se nalazio na istočnoj terasi brda Mitridat, a podignut je vjerojatno 60-ih godina 5. St. pr. Kr.

Arheološka slika Pantikapeja bila je silno oštećena u Krimskom ratu. Tada je Kerč bio razoren i opljačkan do temelja, uključujući i muzej.
5. st. – na brdu Mitridat podignute javne i sakralne građevine – trapezoidna konstrukcija s popločanim dvorištem i tholosom; popločavaju se neke ulice u gradu; na akropoli se gradi kameni hram; blizu hrama se nalazi zgrada (vjerojatno palača); grad dobiva i bedeme (uništeni su u 2.st.pos.Kr)
4. st. – iznad stare palače podiže se nova

[8] Nije mu uspjelo jer su ga od malena dvorski liječnici navikavali na sve poznate vrste otrova, ali otrovale su se njegove kćeri Mitridatida i Nisa.

3. st. – grad izlazi izvan okvira brda Mitridat; sjeverno od akropole otkriveni su ostaci dorskog svetišta i pritaneja
2. st. – dodane su terase na kojima se grade privatne kuće; načinjeno podzemno svetište božice Diathagoria; gotovo su sve građevine srušene i gorjele, čak i bedemi – potres u vrijeme Perisada i Mitridata Eupatora
1. st. – istočno od akropole otkriven je dio grada iz tog razdoblja – bogate privatne kuće s popločanim dvorištima i oslikanim zidovima; iz tog su vremena i javne terme – ovaj je dio grada stradao u požaru i bio razoren (potres ili oružani napad)

- postoje katakombe iz razdoblja ranog kršćanstva na sjevernim obroncima brda Mitridat, a oko njih je kršćansko groblje

Oslikane grobnice (kraj 1.st.pr. Kr. – 2.st.pos.Kr.) na obroncima brda Mitridat jedan su od ponosa Pantikapeja.

Zapadno od Pantikapeja nalazi se veliki obrambeni nasip koji je trebao štiti Bosporsko Kraljevstvo od barbara iz unutrašnjosti Krima. Nasip je podignut tek nakon organiziranja Bosporskog Kraljevstva (iako neki smatraju da se tu nalazio još od "kimerijskih" vremena), a vjerojatno su ga gradovi B. K. podizali zajedno zbog ljudstva koje je potrebno za taj pothvat.
Grad je propao nakon provale Gota i Sarmata u 3. st. pos. Kr.

11. BOSPORSKO KRALJEVSTVO

Gradovi (miletske kolonije) oko Kimerijskog Bospora činili su u 5.st.pr.Kr. Bosporsko kraljevstvo s prijestolnicom Pantikapejom. Čini se da je do osnivanja Kraljevstva (480.pr.Kr.) došlo iz ekonomskih i sigurnosnih razloga. Smatra se da je posebna opasnost dolazila od strane Skita koji su, nakon pohoda Darija I, postali agresivniji. Konkretan razlog ujedinjenja gradova je mogao biti tehničke prirode; podizanje obrambenog zida koji je ležao zapadno od Pantikapeja i vodio od Tiritake na sjever ne bi (financijski, vojno ni u radnoj snazi) mogao samostalno podnijeti jedan grad.
Većina grčkih gradova u ovom području osnovana je u trećoj četvrtini 6.st.pr.Kr. U početku grčki gradovi na Kimerijskom Bosporu imaju bliske veze s istočnom Grčkom i čini se da nisu bili napadani od susjeda. Ipak, u sloju iz prve polovice 5.st. na mnogim je lokalitetima identificiran sloj gorenja i rušenja s oružjem i strelicama. U to se vrijeme mogu datirati i prvi bedemi u nekim gradovima.
U drugoj polovici 5.st. sve je više trgovački prisutna Atena (Atenski pomorski savez). Okreće se miletskim kolonijama jer su ostali izvori žita i ribe nestali (Dorani zapriječili veze sa Sicilijom, a Perzijanci s Egiptom). Atenjani osnivaju vojničke kolonije (zapravo tvrđave) blizu glavnih grčkih gradova na Bosporu: u Ateneju blizu Teodozije, u Nimfeju blizu Pantikapeja, u Stratokliji blizu Fangorije.

Trgovina B. K. temeljila se na izvozu žita, ribe (usoljene; jesetre, sleđevi, srdele, inćuni; središta za preradu: Pantikapej, Fangorija, Mirmekij i Tirtaka), kože, jantara i vina (vinarija u Tirtaki).

Bosporska keramika:
1) ambalaža (amfore)
2) fina stolna keramika

Kao tržišnu robu (na veliko) keramiku su prodavali Korint (7/6. st.) i Atena (6-4. t.).
Domaća keramika uglavnom je Skitska, rađena bez kola i ukrašena urezivanjem i ubadanjem.

a) U 4. st. teme s Amazonkama, Arimaspima i borbama s grifonima, borbe Pigmejaca i ždralova, otmicom Europe omiljene su na prikazima na atičkoj keramici nađenoj na Bosporu, a od oblika vaza najpopularniji je pelika (u literaturi pelike imaju i naziv Bosporske pelike). Atenske radionice radile su za Bospor prikazujući omiljene mitove i junake svojih kupaca. Tako se cijela ova kategorija atenskih vaza iz druge polovice 4. st. pr. Kr, među kojima prevladavaju pelike, naziva Kerč-vaze ili **keramika stila Kerč**.

U trećem stoljeću prestaje izvoz atičke slikane keramike na Bospor pa se javljaju domaće imitacije. One su posebne zbog individualiziranih ljudskih lica, osobito na likovima na stražnjoj strani posude.

b) Tijekom trećeg i drugog stoljeća uvozi se atička crno lakirana keramika čiji oblici oponašaju brončane posude. Taj uvoz traje do prvog stoljeća
c) U prvom stoljeću počinje se uvoziti keramika iz Pergama, Sama i Dela te drugih važnih helenističkih središta. Keramika koja se sad uvozi je reljefna keramika (tip koji ima naknadno nalijepljene reljefne ukrase i tip koji je rađen u kalupima zajedno s ukrasom). Među reljefnom keramikom posebno se ističu tzv. megarski pehari rađeni u kalupima čiji je najčešći oblik posude polukugla. Ove posude najviše su proizvodile jonske radionice.
d) Od trećeg do prvog st. iz Aleksandrije i Male Azije uvoze se vaze čija je površina prekrivena bijelom engobom i ukrašena tamnim slikanjem.
e) Polikromne vaze sa sjevera Crnog mora (Pantikapej i Olbija) nalaze se u grobovima datiranim u 3/2. st. gdje zamjenjuju atičku crvenofiguralnu keramiku u bosporske pelike. Glavni motiv su ljudski likovi, a teme su uglavnom mitološke. Na stražnjoj strani vaza gotovo se uvijek nalaze dva muškarca zamotana u ogrtače.
f) S dominacijom Rima fina se keramika uvozi i iz Italije (crveno lakirana reljefna keramika, aretinska keramika).

Važniji nalazi:
1) crvenofiguralni lekit s potpisom Ksenofanta Atenjanina datiran u kraj 5./početak 4. st. pr. Kr. pronađen u Pantikapeju (prikazani su Grci, Perzijanci i Skiti koji se bore s veprovima, jelenima i grifonima)
2) Polikromni lekit s portretom muškarca iz Pantikapeja, 3. st. pr. Kr.

Monumentalno slikarstvo

Neki od najljepših primjeraka nalaze se u tumulima 4. i 3. st. pr. Kr.
1) U 3. i 2. st. pr. Kr. monumentalno je slikarstvo podređeno arhitekturi i oponaša je. (paralela je "inkrustacijski" stil drugog stoljeća u južnoj Italiji). Najranija oslikana grobnica na Bosporu pronađena je u Pantikapeju, na obroncima brda Mitridat. Na vrhu jednostavnog zida naslikan je friz koji prikazuje predmete iz podzemnog kulta kako vise na čavlima (girlande, vrpce, dijademe, alabastre i strigil). Grobnica je datirana u drugu polovicu 4.st.pr.Kr. Jednako se oslikavaju i privatne kuće.
2) Jedna od najslavnijih bosporskih grobnica je grobnica br. 2 iz kurgana Velika Bliznica blizu Fanagorije. Kurgan je pripadao lokalnoj aristokraciji, bogatoj sindskoj obitelji. Ima tri odvojene grobnice, dva sarkofaga i jedan kremacijski ukop. Središnja grobnica opljačkana je, ali ostala je slika: na svodu naslikana je ženska glava golemih razmjera. Ima cvijeće u kosi i u jednoj ruci drži ljiljan – Demetra ili Perzefona. Datacija: 4/3/2.st.pr.Kr.
3) Grobnica Antesterija iz prvog stoljeća pos.Kr. oslikana je scenama pogrebni gozbe, scenom žrtvovanja te prikazom Skita kako kampiraju
4) "Demetrina grobnica" iz Pantikapeja sa početka prvog stoljeća pos. Kr. oslikana je mitološkim scenama (Kalipsa i Hermo, *Otmica Perzefone*, Demetra na stropu u medaljonu i sl.). Grobnica je teško stradala tijekom Drugoga svjetskog rata.

Metalurgija:

A. Oružje – vrlo malo oružja pronađeno je u grobovima (neki smatraju da domaće stanovništvo nije sudjelovalo u vojsci nego da su ratne postrojbe činili samo plaćenici – Grci i Tračani). Možda nedostatak oružja u grobovima sugestira da nije postojao običaj stavljanja oružja u grobnice. Sama vojska bila se opremljena u kombinaciji grčkog i skitskog naoružanja. (grčka hoplitska oprema, lagana koplja i strijele, mačevi skitskog i beotskog tipa)
B. Nakit i toaletni pribor – Bosporska toreutika 5/4. St. pr. Kr. vrhunac je umjetničke proizvodnje na sjeveru Crnoga mora i pripada među vrhunce grčke umjetnosti uopće. Stil izrade blizak je jonskim i atičkim radionicama.
- zlatni češalj iz kurgana Soloha iz petog stoljeća vrlo realistično prikazuje borbu Grka i Skita

C. Ostalo -
- dvije sferične vaze – jedna je srebrna dok druga, od elektrona prikazuje znamenitu scenu vađenja zuba.
- Pozlaćeni okov za gorit (tobolac) od elektrona iz kurgana Čertomliku vjerojatno je rađen u Pantikapeju u 5. na 4. Stoljeće prikazuje scene iz Ahilejeva života.

Amfora iz Čertomlika pravljena od pozlaćenog srebra – u grlu je načinjeno sito za procjeđivanje tekućine, kao i na izljevima na dnu u obliku lavova i krilatog konja (služila za držanje *kumisa*, fermentiranog kobiljeg mlijeka). Amfora je nastala u nekoj sjevernopontskoj radionici. Donji dio vaze ukrašen je biljnim ornamentima i pticama, dok su u frizu na ramenu prizori iz života Skita – logor se priprema za bitku, a ratnici po stepi hvataju konje. Takav realizam nikad nije mogao postići stranac iz Atene ili nekog drugog mjesta.

DINASTIJE KOJE SU VLADALE BOSPORSKIM KRALJEVSTVOM

1. ARHENAKTIDI (480. – 438. pr.Kr.)

- jedini izvor je Diodor; neki povjesničari smatraju da je to krivotvorina historiografije iz Diodorova vremena
- ne zna se točno iz kojeg grada potječu; prijedlozi su Mitilena na Lezbu ili Milet
- bez obzira na postojanje Arhenaktida, svi se stručnjaci slažu da je u početku Bosporom vladala aristokracija koju je zamijenila vojna diktatura
- neki smatraju da je u početku postojala liga bosporskih gradova koja je imala odlike vojne simahije i religiozne amfiktionije okupljene oko Apolonova hrama u Pantikapeju (na brdu Mitridat)
- na Bospor su uveli tiranidu koja se, kao oblik vlasti, zadržala stoljećima da bi se postupno transformirala u tipičnu helenističku monarhiju

2. SPARTOKIDI (438. - .pr.Kr.)

1) Spartok (438. – 433.pr.Kr.)

- utemeljitelj dinastije koja je smijenila Arhenaktide
- pošto ima tračko ime, smatra se da je bio zapovjednik unajmljene vojne posade koja je branila Pantikapej te da je preuzeo vlast (ali nije poznato na koji način)
- drugi prijedlog je da je Spartok bio član lokalne aristokracije
- pretpostavlja se da je došlo do ujedinjenja Spartokovih trupa s trupama sindskih kraljeva koje su se pobunile protiv dominacije Grka nad domaćim stanovništvom (kralj uzima naslov "arhont Pantikapeja i kralj Sinda i Meoćana")
- Periklova ekspedicija na Pont vjerojatno je bila u pregovorima s Spartokom – Atenjani su zadržali svoje postaje, a bosporsko se žito prodavalo isključivo Ateni

2) Seleuk

- smatra se da ovaj vladar nije ni postojao već da je riječ o pogrešci u rukopisu Diodora i da je umjesto Seleuk trebalo stajati Satir (Spartokov sin)

3) Satir I. (433. – 389.pr.Kr.)

- u njegovo vrijeme i vrijeme njegovih nasljednika dolazi do najvećeg proširenja B. K.
- nakon što Atena (nakon Peloponeskog rata) gubi prevlast na moru, bosporski kraljevi to iskorištavaju da zauzmu sve grčke gradove, izbrišu atenske postaje, ujedine Kerč i poluotok Taman te postanu vojna sila s kojom treba računati
- nakon toga Atena gubi monopol nad bosporskim žitom

4) Leukon I. (389. – 349.pr.Kr.)

- prije ovih događaja Herakleja je imala prednost u izvozu žita sa sjevernog Ponta; nakon što je Leukon zauzeo Teodoziju, ove su pogodnosti dane Ateni
- Teodozija je postala najvažnije ekonomsko središte Bosporskog Kraljevstva i njegova glavna izvozna luka
- Leukon sebe naziva sinom arhonta Satira te kaže da se nakon pobjede nad Teodozijom osobno pozabavio Sindima i Meoćanima koji su živjeli s azijske strane Bospora (tekst s natpisa s lokaliteta Semibratneje – posveta Febu Apolonu iz Labrite)
- Prema natpisima njegova puna titulatura glasi: "arhont Bospora i Teodozije, kralj Sinda, Toreta, Dandara i Psesa"

5) Spartok II. (349. – 344.) i **Perisad I.** (349. – 310.)

- Leukonovi sinovi koji u početku vladaju zajedno (natpis iz Pireja daje točnu dataciju)
- Od 344. Perisad vlada samostalno – nastavio je Leukonovu politiku te je ostao zapamćen kao sposoban, blag i prosvijećen vladar

- njegovo je vladanje vrhunac B. K. – život je miran, žito se prodaje, a Atena je najbolji kupac
- oko 330. započinju ratovi sa Skitima što je poremetilo trgovinu
- imao je najmanje tri sina (Satir II, Eumel i Pritanid) koji su se nakon njegove smrti međusobno borili za vlast
- u borbama su Skiti stali na Satirovu stranu, dok se Eumel udružio s Arifarnom, kraljem Tata i Siraka
- Satir je pobijedio Eumela u otvorenoj bitci, a ovaj se povukao u Arifanovu prijestolnicu koju je Satir počeo opsjedati, a od posljedica ranjavanja tamo je i umro
- nakon što je Pritanid pokopao brata u Pantikapeju i on je odlučio izazvati Eumela, ali je ubijen nakon izgubljene bitke
- Eumel je, nakon svega odlučio pobiti sve članove obitelji koji bi ga mogli ugroziti i samo je mladi Satirov sin Perisad uspio pobjeći i skloniti se kod Skita

6) **Eumel**
- Iako je svoju vladavinom započeo građanskim ratom i ubojstvima, Eumel je zapamćen kao dobar i jak vladar – čak se osjetio dovoljno jakim da pomisli na osnivanje svepontske države, tako je čak došao u sukob s Lizimah
- poginuo je u nesreći četveroprega (304.pr.Kr.)

7) **Spartok III.** (304/3. – 284/3.)
- Eumelov sin
- u početku vladanja sebe naziva arhontom, zatim arhontom i kraljem i na kraju samo kraljem (*basileús*)
- sklopio je vojni savez s Atenom i drugim državama, a u njegovo vrijeme započinju politički neredi unutar kraljevstva

8) **Perisad II.** (284/3. – 252.)
- Spartokov sin
- politička situacija u kraljevstvu se smiruje
- zabilježena su dva službena izaslanstva u to vrijeme (Egipatsko u Pantikapeju i Bosporsko u Aleksandriji)
- dobri odnosi između Egipta i Bosporskog Kraljevstva bili su potrebni jer su te dvije zemlje bile konkurenti u prodaji žita na Sredozemlju – loši odnosi vjerojatno bi uzrokovali prevelike fluktuacije u cijeni žita

9) **Spartok (IV?)** i **Leukon II.**
- sinovi Perisada II.
- razdoblje njihova vladavine vrlo je mutno i čini se da nijedan nije dugo vladao
- u to vrijeme dolazi do premještanja Kelta i Skita te to loše utječe na ekonomsku i političku situaciju u B. K.
- Ovidije: Leukon je imao brata Spartoka koji je bio zaljubljen u njegovu ženu. Jednog dana Leukon je otkrio kako ga žena vara sa bratom te ga je ubio. Poslije je žena iz osvete ubila Leukona.

10) arhont **Higienont**
- nakon 70 godina rupe u podatcima Higienont se javlja kao arhont
- njegova bi titula svjedočila o političkim trzavicama na Bosporu i slabljenju središnje vlasti što bi pogodovalo uzdizanju mjesnih vlastodržaca

11) kralj i arhont **Perisad Filometor** (sredinom 2.st.pr.Kr.)
- sin kralja Perisada i kraljice *Komosarýe* kćeri Spartoka
- vlast u vrijeme osnivanja Skitskog kraljevstva

12) **Perisad** (krajem 2.st.Pr.Kr.)
- posljednji vladar Spartokidske dinastije; nije sigurno da li su Perisad Filometor i Parisad Posljednji jedna te ista osoba
- nije se mogao oduprijeti Skitima već poziva u pomoć Mitridata VI. Eupatora i tako gubi nezavisnost
- Mitridat šalje na Krim vojskovođu Diofanta koji je počeo ratovati protiv Skita te ih je natjerao u bijeg
- nakon toga krenuo je na Taure i pokorio ih

- vratio se u Bospor te je pregovarao u Parisadom koji je, svjestan da se sam ne može oduprijeti Skitima, pristao vlast predati Mitridatu i ostati vladati u njegovo ime
- Diofant je uspio i Skite prisiliti da priznaju Mitridatovu vlast, a nakon toga vratio se u Pontsko Kraljevstvo
- dok je izbivao, Perisad je okupio Skite (pod vodstvom Saumaka) u Bosporu te su se pobunili – pobuna je počela u Pantikapeju te se proširila cijelim Krimom
- nakon Perisadove abdikacije, kad Mitridat još nije preuzeo vlast, a Diofant je bio zauzet u drugim ratovima, Saumak je iskoristio situaciju i navalio na Pantikapej
- Perisad je ubijen, a Saumak preuzima vlast – nije dugo vladao; ubrzo se vratio Diofant te je zauzeo Teodoziju i Pantikapej, a Saumaka poslao Mitridatu (oko 107. pr. Kr.)

3. MITRIDATIDI

Dolazak nove dinastije donio je mnoge promjene, kako ekonomske tako i kulturne koje se očituju kao "iranizacija" ili "sarmatizacija" društva. Kraljevska kuća njeguje iranske običaje. Dolazi do naglog opadanja uvoza reljefne keramike na Bospor, a paralelno s tim dolazi do povećane proizvodnje lokalnih imitacije. Ratovi i prekid veza s Malom Azijom uzrok su uvih promjena. S druge strane pojavljuje se keramika koja je podrijetlom iz Sinope i drugih gradova koji su bili dio Mitridatova kraljevstva.

1) **Mitridat Eupator** (107. – 63.)
- često je boravio u Pantikapeju jer je Bospor bio pozadina njegova kraljevstva odakle su, tijekom ratova s Rimljanima, stizali žito, vino, usoljena riba i vojnici
- Prvi je rat protiv Rima teško opteretio Mitidata, tako da je morao nametnuti danak Bosporu i Kolhidi koji su se zbog toga pobunili
- Kolhida je uskoro pokorena, ali Bospor nije jer je l. Licinius Murena objavio drugi rat Mitridatu
- 81. Pr.Kr. Murena je poražen te se Mitridat okrenuo Bosporu gdje je za namjesnika postavio svoga sina Mahara
- nakon konačnog poraza u trećem ratu protiv Rima 67. pr. Kr. Mitridat se povukao u Pantikapje gdje je ubijen četiri godine kasnije

2) **Farnak** (63. – 47.)
- naslijedio je oca Mitridata na bosporskom prijestolju
- nakon velikih razaranja u ratovima protiv Mitridata te velikog potresa iz 63. Pr. Kr. u kraljevstvo dolaze domoroci, pontski Grci, Tračani i vrlo malo Rimljana. Gradovi se rustificiraju te od sofisticiranih helenističkih središta postaju poljoprivredna naselja
- Pompej je priznao Farnakovu vlast te je ovaj bio u dobrim odnosima s Rimom
- kad je 48. Započeo građanski rat između Cezara i Pompeja, pomislio je da može iskoristiti situaciju te je ponovno zauzeo Fanagoriju, Kolhidu i prijašnje Pontsko kraljevstvo
- uskoro je primio vijest da se Asandar, kojeg je ostavio kao upravitelja u B. K. pobunio – umiješali su se Rimljani te se Farnak morao sukobiti sa Cezarom (2.08.47 kod Zele – *Veni, vidi, vici!)*
- nakon toga, Farnak se povukao u Teodoziju, pa u Pantikapej gdje ga je Asandar napokon i ubio

3) **Mitridat**
- na vlast ga je postavio Cezar
- smatra se da je bio sin Mitridata Eupatora i njegove keltske ljubavnice Abodogionis
- pogubio ga je Asandar

4) **Asandar**
- preuzeo vlast te se oženio Farnakovom kćeri Dinamijom
- "Asandrov bedem" – novi obrambeni sustav koje je trebao štititi Bosporsko Kraljevstvo od barbara

5) **Dinamija** (17/16. pr. Kr. – 7/8. pos. Kr.)
- nakon Asandrove smrti (17/16. pr. Kr.) zavladala je B. K. i dugo ostala na vlasti
- udala se za nekog Skribonija koji je tvrdio da je Mitridatov unuk te da ga je sam August poslao da upravlja B. K. što je bila laž
- na vijest o vjenčanju Agripa je poslao pontskog kralja Polemona na Bospor, a Bosporani, koji nisu htjeli Rimljane za neprijatelje, ubiju Skribonija, ali nisu ni Polemona puštali u Pantikapej
- tek kad je Agripa osobno intervenirao dopustili su da Polemon preuzme vlast (14. pr. Kr.) i to tako što se oženio Dinamijom

- brak nije potrajao dulje od godine dana i sama Dinamija podigla je protiv Polemona narode Bospora na što je on razorio Tanais
- Dinamija se ne spominje u razdoblju od četiri godine (možda je pratila Agripu u Rim), a Polemon se preudao
- kad ga je ubio Aspurg (8. pr. Kr.), Dinamija se vraća i ponovno preuzima vlast

-teško je govoriti o kraljevima nakon Dinamije i Polemona – vladao je Aspurg koji je možda bio Dinamijin sin

Utvrda Ilurat
Nalazi se 17 km južno od Kerča, a građena je u prvom stoljeću poslije Krista (bedemi su debeli i do 6 m). Tu je bio smješten garnizon, ali i brojni stanovnici. Podizanje utvrde bilo je neophodno zbog skitske opasnosti u to vrijeme i Ilurat je bio samo jedan iz serije utvrda na granici prema Skitima. Natpisi kraljeva Asandra, Aspurga, Sauromata I. I Kotisa II. ukazuju na česte borbe sa Skitima.
Jedan od najzanimljivijih nalaza je barbarski hram iz trećeg stoljeća. Od helenskih božanstava najviše se štovala Afrodita, ali je prisutan i kult domaće Velike božice. Stanovništvo je bilo miješano pa tako ima i mnogo skitsko-sarmatske keramike rađene bez kola. Izgleda da je nakon ratova protiv Gota iz 60-ih god. trećeg st. Ilurat izgubio svako vojno značenje te nikada nije obnovljen.

4. DINASTIJA *TIBERII IULII*

1) Aspurg
- smatra se da je bio Dinamijin sin, ali ne zna se točno kad je počeo vladati
- oženio se tračkom princezom Gepepiridom te je postao utemeljiteljem nove dinastije koja je vladala idućih 400 godina
- nakon njegove smrti trebao ga je naslijediti njegov sin Mitridat, ali to se nije svidjelo Kaliguli te je na prijestolje postavio princa Polemona II.

2) Mitridat
- uspio je ostvariti svoje pravo te se 39/40. proglašava kraljem

3) Kotis I. (oko 46. – 69.)
- Mitridatov brat koji je živio u Rimu gdje je prijateljevao s Kaludijem
- nakon što je Klaudije naslijedio Kaligulu, poslao je rimske legije iz Mezije protiv Mitridata koji je pobijeđen i odveden u Rim gdje je ubijen u vrijeme cara Galbe
- od vremena Kotisa I. svi kraljevi Bospora nose ime *Tiberii Iulii* kao dokaz vjernosti Rimu

4) Reskuporid II.

5) Sauromat I. (93/93. – 123/4.)

6) Kotis II. (123/4. – 132/3.)

7) Remetalk (133. – 153/4.)

8) Eupator (155. – 170/1.)
- u njegovo se vrijeme mnogo gradi u Tanaisu

9) Sauromat II. (174/5. – 210/1.)
- Remetalkov sin
- ostavio je mnogo natpisa, a s jednog od njih saznajemo da je zahvalan Karakali, svom dobročinitelju i branitelju B. K., zatim da je pobijedio Skite i Sirake, osvojio zemlju Taure te osigurao plovidbu u Bitiniju
- u vrijeme njegova vladanja završavaju mirni dani Bospora i počinju dugotrajni radovi s mnogobrojnim domaćim stanovništvom

10) Reskuporid III. (211. – 288/9.)
- na jednom natpisu nazvan je prijateljem Grka što bi značilo da on, a ni njegovi preci, nisu Grci, već barbarski kraljevi u odličnim odnosima s Grcima – loza je možda bila sarmatska zbog stila odijevanja i pogrebnih običaja (oružje i konjska oprema, čak i u ženskim grobovima)
- "Grob kraljice sa zlatnom maskom" – grobnica Glinišće u blizini Kerča gdje je pronađena ženska osoba u velikom mramornom sarkofagu. Bila je prekrivena zlatnim listićima (odjeća opšivena zlatom), a na licu joj je stajala zlatna maska. Prilozi su bili grčki i barbarski radovi, a posebno se

ističe srebrna zdjela ukrašena *niellom* koja je u vrijeme ukopa bila stara barem 400 godina. Grobnica nosi natpis kralja Reskuporida te se smatra da je u grob položena njegova žena, bosporska kraljica.

Nakon Reskuporida i njegovih nasljednika Kotisa III. I Sauromata III. Započinje zbrka. Ne zna se je li došlo do građanskog rata, uzurpiranja prijestolja ili nečeg sličnog. U to vrijeme Goti i Borani dobivaju dopuštenje za korištenje bosporskih luka u svojim pothvatima protiv Rimljana u Maloj Aziji. Poznati su kraljevi koji su vladali sve do Reskuporida Posljednjeg (311/2. – 334/5.), ali o njima se vrlo malo ili ništa ne zna.
Bosporsko Kraljevstvo nikad nije službeno ušlo u sastav Rimskog Carstva, ali je često bilo zavisno od Rima. Jedini grad koji je bio pod službenom rimskom vlašću bio je Hersonez, ako važna pomorska luka.
Kraj Bosporskog Kraljevstva kao neovisne države stavlja se u polovicu 4. st. kada su Huni razorili Pantikapej. Neki oblik kraljevstva zadržao se sve do Justina i tada se spominje Deptun koji još uvijek nosi ime Tiberii Iulii. To je posljednji poznati bosporski kralj i prema natpisu se vidi da je kršćanin.

12. GRČKI GRADOVI NA AZIJSKOJ STRANI KIMERIJSKOG BOSPORA

Između Krima i poluotoka Tamana nalazi se tjesnac koji se u antici nazivao **Kimerijski Bospor**; prema Strabonu to je granica između Europe i Azije. Tjesnac je zimi bio zaleđen što je omogućavalo prijelaz naroda i vojski s jedne na drugu stranu.
U vrijeme kad Grci dolaze u ove krajeve (580 – 560. Pr. Kr.), u unutrašnjosti Krima žive Kraljevski Skiti, na Tamanskom poluotoku Sindi i td. Među prvim gradovima osnovanim ovdje bili su Pantikapej, Nimfej, Teodozija, Mirmekij i Tirtaka, Hermonasa, Kepi, Patrej.
Najstarija grčka keramika pronađena je u grobnici Temir-Gora koja se smatra skitskom. To je oinohoa miletskog stila "divlja koza" i datira se oko 630. Pr. Kr. ovdje je vjerojatno pokopan netko tko je umro na putu, jer su ovako rano Skiti na Bospor dolazili samo povremeno. Posuda je vjerojatno do Skita stigla s Berezana.

FANAGORIJA

To je glavni antički grad na azijskoj strani Kimerijskog Bospora. Za razliku od većine gradova u okolini, nije bio miletska kolonija. Osnovao ju je jonski grad Tej sredinom 6. st. pr. Kr, nakon što su ga razorili Perzijanci (najviše podataka daje Strabon). Grad se vrlo brzo razvijao te ulazio u ekonomske tokove sjevernog Ponta. Grad je Bosporskom Kraljevstvu sigurno pripadao već od vremena ranih Spartokida. U posljednjoj četvrtini 5. st. veći je dio grada gorio i razoren je, a u ruševinama je pronađeno i nešto brončanih strelica. Vjerojatno je to posljedica ratova koji su buknuli kad su Spartikidi konsolidirali i širili Bosporsko Kraljevstvo. Nakon tog razaranja, na kraju 5. i početkom 4. st. pr. Kr. Fanagorija je naglo napredovala da bi u vrijeme Leukona, Perisada i Spartoka veći dio gradske hore postao *khóra basilike* (kraljevska zemlja). Nakon što je opao izvoz bosporskog žita tijekom 2. st. pr. Kr. i ovdje se osjeća siromašenje i "sarmatizacija". Kad Mitridat Eupator preuzima B. K, s njim dobiva i Fanagoriju, koja od tada dijeli sudbinu ostalih Mitridatovih posjeda.
Dok se Mitridat 63. pr. Kr. skrivao u Pantikapeju, Fanagorija se pobunila. Gradska se akropola (u njoj je bilo petero Mitridatove djece) neko vrijeme odupirala protiv naroda, ali su se ipak svi predali osim kćeri Kleopatre koju je naposljetku spasio otac. Slijedeći primjer Fanagorije, pobunili su se Hersonez, Teodozija, Nimfej i manji gradovi.
U rimsko vrijeme grad je dobio ime Agripijada Cezareja, ali ono se nije dugo održalo. Ovdje je tada živjela vrlo jaka židovska zajednica.
Arheološki je utvrđeno da se Fanagorija protezala na dvije terase, gornjoj, na kojoj se nalazila akropola te donjoj na kojoj je bilo podgrađe. Donji dio grada potonuo je u more zbog utonuća obale i geološkog procesa koji se upravo prema lokalitetu zove "fanagorijska regresija".

Kultovi u gradu: Apolon Hiatrós koji je vjerojatno bio patron lokalnih igara te Artemida Agrotera.
Daleko najvažnije božanstvo u gradu, kao i u cijelom B. K. bila je Afrodita Uranija, štovana u hramu u kojem je imala nadimak *Apátouros,* tj. *Aphrodeíte Ouraníe Apatoúrou medeoúse* (= nebeska Afrodita gospodarica Apatura). Apataur, čija je ovdje božica bila zaštitnica, bilo je slavno svetište, središte Afroditina kulta na cijelom Bosporu. Samo svetište, a ni hram, do danas nisu locirani. Vjerojatno su se

nalazili na obali, na mjestu ranijeg svetišta lokalne Velike božice. Grad je ostao vjeran svojoj božici dugo nakon prevlasti kršćanstva.

KEPI (=vrtovi)
Grad se nalazio u blizini Fanagorije, na poluotoku Fontan. To je bila mala miletska kolonija čiji se osnutak datira oko 580- 560. pr. Kr.
Iz antičkih izvora (govornik Eshin) saznajemo da je Atenjanin Gilon, nakon što je predao Nimfej bosporskom kralju Satiru, u zamjenu dobio Kepi.
Prema grafitu na nozi kilika iz 6. st. pr. Kr. može se zaključiti da je u gradu postojao Afroditin hram.
Pronađen je hram *in antis* koji je datiran u 2. st. pr. Kr, a srušen je u prvom stoljeću. Tu je pronađena statueta od terakote koja prikazuje ribara ili radnika u vinogradu. Posebno je važna ženska statua koja je nazvana Afrodita Tamanska. Lik nema atributa, ali budući da je pronađen u svetištu, vjerojatno prikazuje božicu. Glava nedostaje, a bez nje kip je visok 45,5 cm. Mramor je uvezen iz Egejskog mora, a sam kip je vjerojatno nastao u 2. st. pr. Kr. te je vrlo slikan Afroditi iz Kapue i Afroditi Melskoj.

HERMONASA (Hermonassa, danas Tamask)
- podignuli Aspurzi, sarmatsko pleme koje se tu naselilo zajedno sa Sindima, tamanskim domaćim st., a Grci su se naselili na istom mjestu
- zajednička kolonija Mileta i eolske Mitilene s otoka Lezba
- rani sloj se datira u drugu četvrtinu 6.st.pr.k. – najranije kuće, raspored glavnih ulica, grobovi kraj naselja
- nalazila se na južnom ulazu u Bosporski tjesnac, na ušću rijeke Kuban i imala je stratešku važnost
- rijeka Kuban je bila plovna komunikacija prema zaleđu odakle su stizali metali iz područja Kavkaza i zato su Grci održavali prijateljske odnose s malobrojnim Kimeranima koji su ondje preostali
- u neposrednoj blizini Hermonase, u tzv. "tuzlijskoj nekropoli" se nalazi također vrlo rana keramika (580.-560.g.pr.k.)
- ova nekropola je pripadala naselju koje je danas pod morem i o njemu se nemože ništa reći, ni to je li pripadalo hori Hermonase
- u gradu je pronađen jonski kapitel datiran u prvu četvrtinu 5.st.pr.k., rani period razvoja jonskog stila
- predloženo je da su kapitel radili majstori iz Efeza i da je pripadao svetištu Arteide Afeške za koje znamo da se nalazilo u gradu
- kasniji natpisi potvrđuju postojanje kulta Artemide Efeške
- vjerojatno su u osnivanju grada sudjelovali i neki izbjeglice iz Efeza

KIMERIDA
Nalazila se blizu Kepija. Osnovali su je bosporski kraljevi na ušću u Meotidu, ali točno mjesto do danas nije otkriveno.
Ovu Kimeridu ne treba miješati s **Kimerik**om koji se nalazio na europskoj strani Bospora, južno od Nimfeja. Grad je identificiran s naseljem na brdu Opuk, 50 km južno od Kerča, zahvaljujući opisu iz Anonimovog Peripla. Grad je postojao od 6. st. pr. Kr, a stajao je na mjestu mnogo starijeg naselje (2/1. tis. pr. Kr.) koje je moglo pripadati Kimeranima.

Strabon je na istom mjestu spomenuo još neka naselja.
Ahilej – ovdje se nalazilo Ahilejevo svetište; grad se pojavljuje već vjerojatno već u 5. St. pr. Kr.
Korokondama (danas Tuzla) – bio je grad gdje je, prema ondašnjem računanju, bila granica Kimerijskog Bospora.
Bati – selo koje je imalo i luku

PATREJ (Patreus)
- lokalitet nije točno identificiran
- trebao je biti na južnoj obali Fanagorijskoj poluotoka, oko 130 stadija južno od Korokondame i na tom se mjestu nalazi keramika datirana od 6. do 3.st.pr.k.
- osnivanje se obično stavlja u drugu pol. 6.st.pr.k., no keramika nađena na lokalitetu pokazuje da je mogao biti osnovan i početkom 6.st.

Hermonasa (danas Tamansk) – grad su podigli Aspurzi, sarmatsko pleme, a Grci (Mitilena i Milet zajedno) su se naselili na istome mjestu. Hermonasa je imala stratešku važnost; nalazila sena južnom ulazu u bosporski tjesnac, na ušću rijeke Kuban. U gradu je pronađen jonski kapitel datiran u rani period razvoja jonskog stila koji je možda pripadao svetištu Artemide Efeške za koje se zna da je postojalo u gradu. U blizini se nalazi "tuzlijska nekropola" koja je pripadala gradu koji je danas potopljen i nije identificiran.

Gorgipija (danas Anapa)– prijestolnica naroda Sinda, a kasnije bogata miletska kolonija osnovana u posljednjoj četvrtini 6. St. pr. Kr. Strabon ukratko opisuje Grogipiju i kaže da se radi o glavnom gradu Sinda. Početkom 4. St. pr. Kr. grad je pogodio veliki požar i ovdje je možda bila riječ o ratu između Bospora i naroda Sinda. Kasnije se grad oporavlja i podižu se monumentalna zdanja da bi negdje oko sredine 3. St. pr. Kr. bio ponovno razrušen i spaljen. Ubrzo se oporavlja i počinje kovati vlastiti novac s Helijem, rogom obilja i Dioskurima kao zvijezdama. Glavno božanstvo u gradu bila je Afrodita *Nauarkhís* (zaštitnica brodova). Svoj hram imao je i Posejdon, a važni kultovi u gradu bili su oni Herakla, Demetre i Kore, Kibele te Artemide Efeške.
Najvažniji dokument koji se odnosi na Gorgipiju pronađen je u Anapi. To je natpis s popisom pobjednika na igrama koje su se održavale u Hermovu čast. Važan je zbog domaćih i dorskih imena koji se tu javljaju, ali i zbog činjenice da je tekst sastavio neki lokalni povjesničar ili kroničar što znači da ih je ovdje bilo, samo se ništa nije sačuvalo.
Same igre u čast Herma bile su natjecanja dječaka i adolescenata u utrkama i eueksiji (tjelesna snaga, rast i ljepota). Iz povijesne perspektive posebno su zanimljiva dorska imena kojih se javlja oko 50 – česta su u Herakleji i njezinim kolonijama Kalatisu i Hersonezu. To bi značilo da se u vrijeme Lizimahove opsade dobar dio stanovnika odselio na Bospor jer ih je Eumel pozvao da dođu (oko 309. Pr. Kr.).
Gorgipija ulazi u sastav Pontskog kraljevstva u vrijeme Mitridata VI. Eupatora, kao i svi bosporski gradovi.od sredine 1. St. pr. Kr. do sredine 1. St. pos. Kr. Bosporskim Kraljevstvom bijesne nemiri, a 63. Pr. Kr. jak potres ruši većinu gradova na Bosporu. Nakon toga Gorgipija se obnavlja te se povezuje s Rimom (Italija i Galija), te Egiptom. Gorgipija je svoj život završila negdje oko 240. Pos. Kr, tijekom napada barbarskih naroda.

Na samom poluotoku Tamanu pronađeno je mnogo odličnih umjetničkin djela među kojima se ističe reljef iz neke bosporske radionice koji prikazuje Amazonomahiju na lokalni način. Odjeća boraca s obje strane je skitska, a mačevi su sarmatski.

Sjeverno od Tamana nalazi se Azovsko more, antička Meotida koja je uvijek bila granica između poznatog svijeta i nepoznatih daljina naseljenih barbarima i čudovištima. More se zimi zaleđivalo i preko njega su prelazili narodi u potrazi za trgovinom ili plijenom. Na obalama živi narod (skupina naroda) poznata kao Meoti; oni su se tijekom 3. St. pr. Kr. postupno stopili s brojnijim Sarmatima koji su počeli nadirati.

?Otok Alopekija? (danas **Jelizavetovsko**) – najveće skitsko naselje na sjeverozapadnoj obali Azovskog mora. Nalazilo se na otočiću, a nastalo je krajem 6. st. pr. Kr. kao zimsko boravište nomadskih ili polunomadskih Skita. Kurgani oko Jelizavetovskog su tipično skitski iako su mnogi mislili da je to zapravo meotsko naselje (posebno se ističe skupina kurgana *Petero braće* koji pokazuje da je ovdje boravila lokalna elita koja je nadzirala veliko područje oko otoka[9]). Strabon govori o otoku Alopekiji koji je 100 stadija udaljen od Tanaisa te kaže da se na njemu nalazi emporij pa je predloženo da je upravo Alopekija antički naziv za Jelizavetovsko. Grad je imao dvostruke bedeme i površinu od 55 hektara, a napušten je, bez tragova razaranja, početkom 3. St. pr. Kr. Većina kuća u gradu bila je građena od pruća i gline, a malobrojne kuće grčkog tipa iznutra su ukrašene mramornom i umjetnički oblikovanom štukaturom. Najviše pozornosti privlači obilje amfora u 4. i 3. st. pr. Kr, podrijetlom uglavnom iz Hersoneza, Herakleje, Tasa i Sinope. Ogromna količina vinskih amforu pronađena u gradu svjedoči da je naselje na otoku bilo tranzitna točka trgovine na veliko između stanovništva u

[9] U kurganu br. 8 bio je pokopan neki knez u punoj ratničkoj opremi uključujući i zlatne korice za gorit i mač identične onima iz Čertomlika.

unutrašnjosti i Grka na crnome moru. Naselje je ujedno funkcioniralo i kao središte lokalne elite i skitske aristokracije, a samim time i središte okolnih skitskih plemena, a povremeno je vjerojatno imalo i ulogu refugija za okolno stanovništvo. U kasno helenističko vrijeme gubi na važnosti, a onda je napušteno jer je nedaleko osnovan Tanais koji preuzima ulogu glavnog trgovišta na periferiji.

13. TANAIS

14. TAURI

Tauri su skupina plemena (vjerojatno njih 5) rasprostranjena na južnoj obali Krima od Kerkinitide do Teodozije iako su prije dolaska Grka vjerojatno zauzimali i veće područje.
Ne zna se točno kojoj su skupini naroda pripadali; postoje mnoge teorije. Vjerojatno su bili srodni Kimerijcima i Cirkasijcima, dok ih Strabon izjednačava sa Skitima.
O njima su pisali Herodot, Strabon i Pseudo Skimno. Najčešće donose opise njihovih "barbarskih" krvoločnih običaja koji proizlaze više iz neznanja nego iz činjenica. Autore je najviše zgražao običaj prinošenja ljudskih žrtava ženskoj božici. tzv. Djevici koju Herodot naziva Ifigenijom, a govore i o krvoločnosti u ratu, ubijanju stranaca te gusarenju Taura.

Arheološki ostaci koji pripadaju Taurima nazivaju se kizil-kobinska kultura iz 7. i 6. st. pr. Kr. Keramika ove kulture je dosta gruba, širokog vrata i ukrašena je urezivanjem i ubadanjem; finije posude ukrašene su bijelom inkrustacijom. Osim keramike karakteriziraju je grobovi pod tumulima ukrašeni kamenim stelama.
U nekim područjima skitska naselja sjedaju na naselja kizil-kobinske kulture pa se zaključuje da su se Tauri povlačili pred Skitima prema obali, gdje su svoja naselja počeli utvrđivati.
U 2. st. pr. Kr. Tauri su bili saveznici skitskog kralja Skilura, a kasnije se ta dva naroda stapaju u Tauroskite ili Skitotaure (spominje ih Plinije, 1. st. pos. Kr.). Zadnji spomen je iz 3. st. pos. Kr.
Religija: Panteonom je vladala božica Párthenos (Djevica = Ifigenija, Afrodita, Artemida) što je inače bilo vrlo raširenu na sjevernoj obali Crnoga mora (Sindi, Meoćani, Skiti, Sauromati).

15. GRČKA KOLONIZACIJA JUŽNE OBALE CRNOGA MORA
Južna obala Ponta manje je bogata i mnogo manje pristupačna nego sjeverna; dugačka je oko 1200 km i gotovo cijela nepristupačna jer se visoke planine (Paflagonijske ili Pontske Alpe) ruše ravno u more. Vrlo je malo pristupačnih luka, a zaleđe[10] je gotovo neprohodno, osim nekoliko prolaza na ušćima rijeka. Pretpostavlja se da je ozbiljnija kolonizacija započela u 7. st. pr. Kr, nakon lidijske ekspanzije u Joniji.

16. SINOPA (Kraljica Ponta) – prva i najstarija kolonija na južnoj obali Crnoga mora; grad je osnovao Milet

- grad se nalazi na poluotoku; najistaknutijoj točki južne obale što mu daje stratešku važnost
- nalazi se na pola puta između Tračkog Bospora i Kolhide i točno preko puta Krima čime je postala ključna točka na plovidbenom putu prema istoku i sjeveru («kratki put» preko Crnoga mora)
- grad je imao dvije luke: istočnu (glavno pristanište) i zapadnu (brodogradilište)
- Sinopa ima dvostruki datum osnivanja, kao i neki drugi gradovi na južnom Pontu – tijekom 8. st. uz južne obale Ponta stvoren je lanac trgovačkih postaja koje su pregazili Kimerani – tako je Sinopa vjerojatno prvi puta osnovana u 8. st. pr. Kr kad su je i razorili Kimerani, a onda je ponovno nastanjena oko 630. pr. Kr. (neki znanstvenici uzimaju datiranje prema keramici nađenoj na području grada ozbiljno te smatraju da je osnovana tek oko 600. pr. Kr. jer u gradu nema nalaza keramike ranijih od kraja 7. st.)
- sam arhajski grad nije pronađen, ali je nekropola dobro istražena (uz miletsku keramiku stila «divlja koza» pronađeni su i korintski komadi, atička crnofiguralna keramika te domaća dvobojna keramika)

TRAPEZUNT (danas Trebizond, Trabzon)

[10] U zaleđu su živjeli divlji tetovirani Masinejc, grozne amazonke, a istočnije, na mjestu današnje Gruzije, nalazila se bajkovita Kolhida.

- nalazi se na obali u podnožju planina Peryadres, a smjestio se između dva usjeka na platou (*trápeza*=stol)
- Euzebije: grad je osnovala Sinopa 756. pr. Kr. što bi značilo da je Sinopa morala biti osnovana još prije, a to je malo vjerojatno
- u zaleđu su živjeli tetovirani Mosinejci koji su jeli kuhane kestene i prodavali debele dječake te Halibi od kojih je stizalo kvalitetno željezo
- Trapezunt je bio najbolja luka za prijevoz ruda iz Transkavkazije u Sinopu
- antičkih ostataka nema jer ih je prekrio moderan grad, ali prema novcu koji se ovdje kovao vidljivo je da je u gradu bio jak kult boga Hermesa te Mitre
- za Rimljane grad je bio posebno važan zbog žita sa sjevernog Ponta koje je dolazilo preko grada te kao luka za ratne brodove za obranu od gusara
- najveću slavu grad je stekao kao mjesto kod kojeg su Grci iz Ksenofontove Anabaze napokon izbili na morsku obalu

AMIS (danas Samsun)

TIJ (Tíon)
- grad se nalazio zapadno od Sinope i bio je miletska kolonija, osnovana možda u 7. St. pr. Kr.
- grad nije imao dobro sidrište ni luku, a vinogradarstvo i ribolov su bile glavne privredne grane

17. AMASTRIDA (Amastis, danas Amasra)
- Amastrida je u stvari bio savez 4 grada s paflagonske obale – Tija, Kromne, Sezama (najstariji) i Kitora
- Tij se ubrzo povukao iz saveza i nastavio odvojen život
- nastala krajem 4.st.pr. k.
- krajem 4.st./početkom 3.st.pr.k. Herakleja Pontska je u svađi sa gotovo svim susjednim pontskim gradovima jer se približava Lizimahu kojeg ostali smatraju prijetnjom, kao posljedica opada heraklejska trgovina, a heraklejski majstori i poljodjelci žive gore nego ikad
- kriza je riješena tako da je 301.g.pr.k. osnovan novi grad Amastrida (ili Amastrija) nazvan prema kraljici Amastridi, ženi tiranina Dionizija
- oko 300.g.pr.k. ona se nastanila u Sezamu koji je postao akropola novog grada (imao je dobar položaj, mogao se braniti s kopna)
- sva 4 grada su nastavila postojati ali politički više nisu bili odvojeni već područje novog grada
- u početku je stanovništvo bilo organizirano po filama
- kada je Lizimah preuzeo vlast u Herakleji, Tij i Amastrida su ostali nezavisni ali su priznavali Lizimahovu vlast (vjerojatno tada postaje glavna luka za izravan prijelaz preko Crnog mora prema Kimerijskom Bosporu)
- 285./284.g.pr.k. – Amastrida ulazi u sastav Pontskog kraljevstva za vladavine Mitridata I Ktista
- nakon njegove smrti, 278.g., Herakleja i Pontsko kraljevstvo se sukobljavaju oko prava na Amastridu, Herakleja gubi i Amastrida pripada Ariobarzanu I, Mitridatovom sinu
- grad se nalazi na istmu koji koji spaja jedan poluotok s kopnom pa ima 2 dobre luke, sjevernu i južnu
- sj. luka je zaštićena otočićem poznatom po dobroj poljoprivredi, lješnjacima i drvenoj građi
- Lukijan nam kaže da je grad redovita postaja za sve one koji su plovili iz Skitije prema Grčkoj i da je kao svaki drugi lučki grad bio opasan za naivne putnike (dva prijatelja, Toksarin i Sisin, su odsjeli u luci gdje im je iz sobe ukradena sva imovina i da bi mogli nastaviti putovanje Sisin se prijavio za gladijatorske igre)
- nakon osvajanja "kratkog puta" preko Crnog mora grad je postao točka na kojoj su se brodovi odvajali od obale i preko otvorenog mora plovili na sjever, na južni rt Krima, što je gradu donijelo procvat
- Plinije Mlađi u svoji pismima caru Trajanu opisuje graditeljske pothvate u Amastridi, posebno kanal za otpadne vode i gradnju kanalizacijskoj sustava (dijelovi postoje i danas)
- njegovo najslavnije pismo je iz zime 111./112.g., vjerojatno iz Amastride, a govori o kršćanima
- danas se ispod bizantskih fortifikacija mogu naći tragovi helenističkih bedema, ali od helenističkog grada nije ostalo gotovo ništa drugo
- ostaci iz rimskog vremena, komercijalne zgrade iz ranog carskog perioda, svjedoče da je grad u to vrijeme bio prometna i bogata luka

18. HERAKLEJA PONTSKA (danas Eregli)

- daleko najvažniji grad tog područja, jedan od četiri najvažnija grada na Crnome moru i jedan od rijetkih koji je imao ulogu u općoj helenskoj povijesti
- o gradu se mnogo zna zato što je bila jedan od rijetkih pontskih gradova s vlastitim piscima i povjesničarima koji su nešto značili u grčkom svijetu (Apolonije Rođanin, Herodor (5. St. pr. Kr; napisao vlastitu verziju priče o Argonautima), Nimfis (3. St. pr. Kr; povjesničar, znanstvenik, državnik; napisao povijest Herakleje u 13 knjiga), Memnon[11], Amfitej, Domicije Kalistrat, Promatida)
- grad je osnovan između 560. i 554. pr. Kr, a vjerojatno su ga osnovali zajedno Megarani i Beoćani (kao i kod nekih drugih gradova i ovdje postoji dvostruki datum osnivanja pa se kaže da su Herakleju najprije osnovali Milećani, Kimerani je razorili, a Megarani i Beoćani osnovali po drugi puta)
- grad je dobio ime prema Heraklu, koji je ovdje sišao u Podzemlje po Kerbera, kroz pećinu na Aheruzijskom poluotoku (Heraklov kult bio je najjači kult u gradu, povezan s s osnivanjem Herakleje, a heroja su nazivali Farangit)
- grad je bio u dobrim odnosima sa susjednom Marijandinima sve dok Herakleja nije previše ojačala i počela oduzimati zemlju susjedima, rat za zemlju trajao je do 480. Pr. Kr. kad je potreba za zemljištem riješena otimanjem od Marijandina (postaju kmetovi, *laoí*), ali i osnivanjem vlastitih kolonija (Tibaide, Orhomena, Panela i Kalatisa)
- 480. Herakleja je uvučena u Grčko-perzijske ratove i to na strani Kserksa (već od kraja 6. St. bila je dijelom perzijske države i plaćala je danak) – grad je za Kserksa gradio ratne brodove (100 trijera s posadama naoružanim na grčki način)
- sredinom 5. St., kad Periklo vodi atensku flotu u pohod na Crno more, Herakleja stupa u vrlo dobre trgovačke odnose s Atenom – nakon Peloponeskog rata te se veze nisu prekinule, ali Herakleja nije htjela stupiti u Atenski pomorski savez i platiti danak Ateni pa se ti odnosi pogoršavaju – Atenjani 424. Uplovljavaju u Crno more i haraju heraklejskom horom – napad je pomogao Euritiju da sruši oligarhiju u gradu – skupštinu je otvorio svim građanima, ali oni najsiromašniji nisu bili zadovoljni pa su otpravljeni u novu koloniju; Hersonez Taurički

- Herakleja je trgovala željeznom rudom iz planina Kizil Tepe, *míltos*, a vjerojatno i crvenim mineralnim pigmentom na bazi arsena, preprodavala je žito sa sjevernog ponta, a prodavala usoljene tune, palamide i skuše, vino[12], med, kestene, orahe i lješnjake (po orasima i lješnjacima Herakleja je bila slavna, a izvozili su se posvuda po grčkom i rimskom svijetu)

- na vlast 364. pr. Kr. dolazi Klearh koji se postavlja za tiranina; vladao je do 352. Pr. Kr. kad ga je ubio Hion, filozof i Klearhov rođak
- prije Klearhove vlasti u gradu je izbila borba između siromašnih i obespravljenih i oligarha u gradskom vijeću; vijeće se za pomoć obratilo atenskom vojskovođi Timoteju i tebanskom strategu Epaminondi, a kad su ih oni odbili obratili su se Klearhu; on je ušao u grad, prevario vijeće i svojoj vojsci dopustio da maltretira građane
- nakon Klearha kratko je vladao njegov brat Satir (opisan kao neopisivo zao čovjek), a zatim je zavladao Klearhov sin Timotej koji je mudrom politikom spasio grad
- Timotejeva politika:

1. proglasio je opću amnestiju jer su zatvori bili puni ljudi osuđenih samo zbog politike
2. davao je zajmove bez kamata svima koji su htjeli pokrenuti neki posao
3. ustoličio je državu kao trgovca te je grad kupovao žito, ulje, vino i dr. na kredit, a onda je to prodavala diljem hore i izvan nje uz profit, a od zarade je plaćala vojnike i otplatila dug za robu
4. velik dio zarade ulagao je u flotu, preuredio je luku i dr.

---

[11] Memnon je najveći od heraklejskih povjesničara. Živio je u 1. ili 2. st. pos. Kr., a njegova povijest Herakleje uglavnom se koristi kao izvor za povijest grada od sredine 4. do sredine 1. st. pr. Kr. Poznajemo ga zahvaljujući epitomama koje je načinio Fotije u 9. st, ali sačuvane su samo knjige 4 – 16.

[12] Ostalo je zapisano da je heraklejsko vino bilo jako i aromatično te da ga je najbolje piti pomiješano s nekin blagim i nearomatičnim vinom. Barbari (Skiti) su ga, naravno, pili čisto. Bilo je jeftinije od onoga s Hija ili Tasa, ali vrlo traženo. Da bi bolje prodavali svoje vino, heraklejski trgovci su ga "pakirali" u amfore koje su oponašale one s Tasa, otoka čije je vino bilo izuzetno cijenjeno i skupo)

- umro je nakon devet godina vlasti, a naslijedio ga je brat Dionizije (337. – 305.) koji je nastavio Timotejevu politiku; u njegovo vrijeme Herakleja je doživjela vrhunac moći i prosperiteta
- nakon smrti Aleksandra Velikog, Dionizije je pomagao gradovima koji su se borili za nezavisnost, ali uskoro su se dijadosi umiješali u život Herakleje
- Dionizije je morao pregovarati s Perdikom, regentom u ime Filipa Arideja pa se 322. oženio nećakinjom Darija III, Amastridom, te je neko vrijeme bio miran
- kasnije se pridružio Antigonu Jednookom, a kad je Antigonova moć previše porasla, Dionizije se sprijateljio s njegovim protivnikom, Lizimahom
- nakon Dionizijeve smrti Antigon se postavio kao zaštitnik Amastride i Dionizijeve djece; ipak, Amastrida su uskoro udala za Lizimaha (u to vrijeme podržavala je osnivanje novog grada, Amastride)
- nakon bitke kod Ipsa (301. Pr. Kr.), u kojoj su Lizimah i Seleuk potukli Antigona, Ptolomej je odlučio da mu se najbolje politički približiti Ptolomeju III; kako bolje nego brakom – Amastrida mu je prijateljski dala rastavu i savez između Herakleje i Lizimaha time se nije prekinuo
- Amastrida je vlast predala sinovima Klearhu II. i Oksatru, a sama je otišla živjeti u novoosnovanu Amastridu
- Oko 280. Pr. Kr. Herakleju napada bitinijski kralj Zipet, ali ju Klearh uspijeva obraniti
- Ubrzo nakon toga umire kraljica Amastrida, a priče da su je ubili Klearh i Oksatro započele su gotovo odmah – to je iskoristio Lizimah koji 284. ulazi u Herakleju u vojskom, pogubljuje braću zbog ubojstva majke te plijeni njihovu imovinu i postaje novim gospodarom grada
- Lizimah u gradu uvodi demokraciju, a onda ga odlučuje pokloniti svojoj ženi Arsinoji koja je odmah poništila sve ugovore između Lizimaha i Herakleota te za satrapa postavila nekog Heraklida iz Kime koji je uveo tiraniju
- U međuvremenu je došlo do bitke kod Kurupedija u Lidiji (281. Pr. Kr.) između Lizimaha i Seleuka gdje je Lizimah poginuo
- Građani Herakleje nisu se pridružili Seleuku nego su zaplijenili Lizimahovu flotu (uključujući i Leontofor) te se počeli pripremati za rat koji je trajao idućih 25 godina

- između 204. I 197. Pr. Kr. bitinijski kralj Pruzija opsjeda Herakleju i zauzima gotovo cijelu njezinu plodnu horu – Herakleja se za pomoć okrenula Rimu. Tijekom Trećeg makedonskog rata, poslala je dva broda u pomoć Rimljanima, a nakon završetka rata (168. Pr. Kr.) Lucije Emilije Paulo poslao je Herakleotima poruku da im je prijatelj i da će ih braniti ako zatreba
- tijekom trećeg rimskog rata protiv Mitridata, grad stupa na Mitridatovu stranu
- 72. Pr. Kr. pod grad dolazi Marko Aurelije Kota, a Herakleja šalje po pomoć u Kalatis i Hersonez – tražila je pomoć i od Bosporskog Kraljevstva kojim je vladao Mitridatov sin Mahar, ali Kota je dovao borodve i odsjekao grad od mora – zavladala je glad i kuga koja je pobila mnoge građane i vojnike
- Herakleoti su se predali, a Rimljani su provalili u grad, opljačkali ga i srušili[13] nakon čega se Herakleja obnavlja kao dio rimske države, ali nikad više onako moćna kao što je nekad bila

19. GRČKA KOLONIZACIJA ZAPADNE OBALE CRNOG MORA

- najraniju fazu grčke kolonizacije na zap. (ili lijevom) Pontu čine miletske kolonije Apolonija i Istar, osnovane u posljednjoj trećini 7.st.pr.k.
- u 6.st. osnivaju se Tomi, Kruni, Odes, a tada se Milećanima pridružuju izbjeglice iz Megare, stanovnici Herakleje, bizantija i Halkedona
- u drugoj fazi prevladava želja da se otvore novi prostori za naseljavanje viška st. grč. gradova i da se dobije što više obradive zemlje
- u ovu fazu spadaju Kalatis (kolonija Herakleje Pontske) i Mesembrija, a u isto vrijeme Apolonija osniva Anhijalo
- Grci su još od rana vremena poznavali zapadne obale Ponta (u 8.st. Heziod zna za Istar, a Eumel iz Korinta je možda znao za Boristen), ali pitanje je jesu li Grci prije tog vremena posjećivali ove prostore

[13] Srušili su i hram Herakla, zaštitnika grada, ali su mu zauzvrat zavjetovali statuu koja je postavljena na gradskoj agori.

- rijeka Istar je bila jedan od prvih kontakata s grčkim svijetom – komunikacije koje su išle njom u unutrašnjost omogućavale su grčkoj robi da dođe do dako-getskih naroda veoma daleko od obale i obratno, sirovinama iz zaleđa su se otvarala gladna tržišta u crnomorskim lukama
- obilje metala u tračkom zaleđu moralo je biti jedan od razloga za grčko naseljavanje
- plovidba zap. obalom je oduvijek bila opasna i zahtjevna i uglavnom je tekla uz obalu od jedne luke do druge – čim se izađe iz Bospora nailazi se na stijene u okolici Midye i uz njih podvodne pješčane prudove
- također, rijeke Dunav, Dnjestar, Dnjepar i Bug ispuštaju goleme količine vode koja teče prema Bosporu i tvori morsku struju, ali nemože sva voda odjednom isteći kroz tjesnac pa se jedan dio vode vraća i na izlazu iz Bospora se zna stvoriti opasan vrtlog gdje se struja okreće i vraća prema sjeveru (slabi tek kod Apolonije) i treba paziti da brod ne upadne između dvije suprotne struje
- promet je ipak bio vrlo intenzivan o čemu svjedoče brojna sidra (izuzetno su teška, primjerena ovim vodama)
- gl. trgovački pravci i gl. trgovački partneri za gradove na zap. Pontu su bili egejski otoci i kolonije na južnoj obali Ponta, Herakleja Pontska i Sinopa
- import iz Tasa (amfore s vinom) u Istru je vidljiv od kraja 5. do poč. 4.st, od druge pol. 4.st se pojavljuje u Kalatisu i Tomiju i traje do sredine 3.st
- vrhunac izvoza sa Tasa na zap. Pont pada od 330. do 295./290.g., a nakon sredine 3.st. potpuno prestaje
- nalazi hijskih amfora za vino i keramike, amfora s Kosa (između 3. i 1.st., često zajedno s rodskim), vino iz Knida
- Rod potpuno dominira kao vanjskotrgovinski partner krajem 4. i kroz cijelo 3.st. u Odesu, najvažnijem središtu zap. ponta, dok na jugu zap. obale prevladavaju importi iz Tasa (čini se da su Tas i Rod su podijelili tržište sa zap. Pontom između sebe, ali neznamo je li se to dogodilo spontano ili postoji neki politički ili ekonomski razlog)
- proizvodi iz Herakleje Pontske išli uglavnom preko Tomija i posebno preko Kalatisa
- krajem 6.st. naglo raste količina atenske keramike - neznamo prirodu ove razmjene, 2 prijedloga – 1. atička keramika je svjedok Pizistratove politike prema sjeveru i njegova interesa za kraje koji su mu mogli dati žito, 2. finu atičku keramiku nisu nosili atenski trgovci i njezino pojavljivanje nije uvijek povezano sa žitom (realniji pristup)
- zap. Pont posebnu važnost dobiva u helenističko vrijeme – Filip II makedonski je 340.g. pripojio Trakiju i ona je postala strategia Mak. Kraljevstva, a kada je Aleksandar Mak. između 334. i 332.g. oslobodio jonske gradove perzijske vlasti i pripojio ih svojoj državi moguće da je obnovljena veza između zapadnopontskih i maloazijskih grčkih gradova
- nakon Aleksandrove smrti zap. Pont je pripao Lizimahu, a Jonija Antigonu
- Lizimah je bio teret za pontske gradove – smjestio im je na uzdržavanje svoje vojne posade i povećao poreze, ali se čini da su izvještaji, da je potpuno opljačkao i razorio mnoge gradove, pretjerani
- između 313. i 309.g. su se pontski gradovi pobunili (na Antigonov poticaj-podmićivao je Grke te lokalno tračko i skitsko st. da se pobune),a uključio se i trački kralj Seut III, ali ih je Lizimah pobijedio
- nakon Lizimahove smrti 281.g. gradovi na zap. Pontu su opet slobodni, ali su im priličan udarac u 3.st. nanijeli Kelti (njihov polagan prodor traje od početka 3.st, no 278.g. su osnovali kraljevstvo u jugoist. Trakiji koje je poživjelo 60-tak god.)
- u 2.st.pr.k. mnogo je natpisa u gradovima zap. Ponta (Apolonija, Mesembrija, Kalatis, Tomi, Istar) koji govore o silnim teškoćama – o napadima Kelta i Tračana, o gladi i neimaštini
- jedan natpis iz Istra govori o nestašici i žita i pomoći koju im je pružio jedan trgovac iz Kartage koji ga je uvezao u grad
- ovo ekonomsko opadanje u 2.st. je od zap. gradova napravilo lak plijen za barbare koji su se okupljali na tom području (Skiri, Bastarni), a najugu je u to vrijeme nestala keltska drava Tilis koja je dugo vremena održavala stabilnost područja
- počinje sveopća anarhija – Mesenija napada Apoloniju, zauzimaju ju i nastavlja prema Istru ali ga ne osvaja
- to stanje je potrajalo dok se u 1.st.pr.k. nije pojavio Birebista, getski kralj koji je zavladao cijelom obalom, od Olbija do Apolonije, i ponovo uveo red
- on je imao organiziran dvor po uzoru na helenističke vladarske dvorove, a nazive svih titula i funkcija je preuzeo sa seleukidskog dvora

- njegov povjerenik je bio Akorion koji jepoduzimao diplomatske misije po svim gradovima zap. Ponta nagovarajući ih da se ne odupru Birebisti jer to može loše završiti
- on je također išao na pregovore Pompeju za vrijeme građanskog rata
- uz zap. Pont je vezana jedna od neobičnijih i mračnijih mitoloških priča i neobičan kult posvećen heroju Ahileju, na Crnom moru zvanom i Pontarh

20. TOMI
- pojavljuje se pod raznim imenima – Tomis, Tomeus, Tomoi, lat. – Tomi, Tomis
- ime je dobio prema riječi tomeús (bodež) po obliku poluotoka na kojem se nalazi
- danas je to ljetovalište Constanza u Rumunjskoj
- o počecima grada znamo vrlo malo, ne spominje se do 3.st.pr.k.
- najranija keramika se datira u kraj 7./početak 6.st.pr.k. pa se smatra da je grad osnovan na početku 6.st.pr.k.
- znamo da je bio član Atenskog saveza 425.g.pr.k.
- bio je organiziran kao polis (imao je 4 file – Argadeis, Aigikoreis, Hoplethes, Oinopes), postoje dokazi razvijene trgovine (amfore s pečatima Hija, Tasa, Knida, Roda, Kosa, Herakleje, Hersoneza, Sinope), imali su veliku flotu za prekomorsku trgovinu (natpisi govore da je ovdje boravio velik broj brodovlasnika koji su djelovali individualno ili u udrugama)
- oko 260. g. su se za grad nadmetali Kalatis i Istar, s jedne, i Bizantij, s druge strane (Kalatis je s tim sukobom propao i Tomi zauzima njegovo mjesto)
- sredinom 2.st.pr.k. na Dunav stižu Rimljani
- Tomi ulazi u savez protiv Rima koji je osnovao Mitridat VI, ali nakon što 72./71.g.pr.k. Rimljani otimaju Dobrudžu Mitridatu, Tomi je natjeran na savez s Rimljanima i postaje civitas foederata
- 61.g. Rimljani su poraženi u pobuni grčkih gradova, a Geti zauzimaju Tomi
- 29./28.g. Rimljani za stalno zauzimaju Dobrudžu i nazivaju ju Scythia Minor, a Tomi postaje grad pod protektoratom Rima, ali ga Geti, Skiti i Sarmati neprestano napadaju
- 15.g.pos.k. – car Tiberije je imenovao zapovjednika za obranu lijevog Ponta (praefectus orae maritimae) sa sjedištem u Tomiju i tek tada život postaje miran
- do kraja 1.st u gradu su se naselili helenizirani tračani, doseljenici iz Aleksandrije, Smirne, Damaska i Korinta
- U gradu je bio bogat religiozni život i štuju se brojni bogovi – Apolon Hestiaios, Posejdon Helikoneios, Seraois, Izida, Zeus Hypsistos, Prijap, Zeus (Jupiter) Dolihen, Men, Majka Bogova, Theoi Megáloi /Samóthrakes (Veliki Bogovi/Samotračani)
- 1962.g. – pronađena je jama sa depozitom od 24 skulpture i reljefa
- među njima su identificirani Afrodita, Asklepije, Dioniz, Dioskuri, Harite, Hekata, Trački konjanik, Kibela, Izida i Mitra
- veoma je zanimljiva monumentalna skulptura božive s velom, rogom obilja i morskim božanstvom pored sebe – mogla bi predstavljati Afroditu ili personifikaciju grada Tomija
- najznačajniji je kip zmije na okrugloj bazi visok 0,66m (dužina zmije je 4,76m)
- zmija ima gubicu kao da je pasja, zatvorene oči i ljudske uši i kosu
- kip je datiran između 150. i 170. g.pos.k.
- ovom prikazu jedino odgovara zmija Glikon iz priče o proroku Aleksandru o kojem saznajemo iz Lukijanove pripovjesti *Aleksandar ili lažni prorok*
- Aleksandar je bio Apolonijev učenik, nakon njegove smrti se vratio u rodni Abonoteih, gdje postojao kult zmije povezan s Asklepijem i proročanstvo da će se bog jednog dana vratiti u svoje svetište
- Aleksandar je izveo za svoje suugrađane predstavu kad se Glikon, zmija koju je kupio u Makedoniji, rodio iz gusjeg jajeta i objavio svima da se Asklepije vratio u liku Glikona, a on sam je njegov tumač
- napravio je zmiji masku od tkanine povezanu žicama, pa kad ih je pomicao, izgledalo je kao da zmija ima ljudsku glavu i govori
- sve se odvijalo u mračnoj prostoriji gdje Aleksandar sjedio i za dobru cijenu tumačio Glikonova proročanstva
- posao mu nije propao ni kada je Marku Antoniju rekao da će uspješno ratovati na Dunavu, ali su Markomani teško porazili rimsku vojsku
- Glikokonov kult je uveden oko 145.g.pos.k.

- Aleksandar je umro oko 175.g.pos.k. ali je proročište nastavilo poslovati jer su vjerovali da je prorok mogao djelovati i iz groba
- ikonografija zmije nam je poznata samo s novca Abonoteiha i Nikomedije, te s gema i ovo bi zapravo bila prva i jedina skulptura Glikona koja nam je do danas poznata
- ako je ovo prikaz Glikona iz Aleksandrove prijevare onda pokazuje da je slava svetišta dospjela i do zapadne pontske obale
- iako Tomi u Tiberijevo vrije postaje sjedište prefekta bio je i ostao provincijski gradić ušao je u povijest jer je u njega protjeran Ovidije

21. OVIDIJE
- Ovidije (43g.pr.k.-17g.pos.k.) se rodio u Sulmonu u bogatoj obitelji
- 8.g.pos.k. August ga je prognao u Tomi i nezna se zašto, a sam pjesnik spominje *carmen* i *error*
- s Crnog mora je kukao i pisao molbe da ga car pomiluje, ali August nije popustio
- nije ga pomilovao ni Tiberije i Ovidije je umro u Tomiju i nije čak uspio da se njegov pepeo prenese u Rim i ondje pokopa
- u svojim pismima govori o hladnoći, oštroj klimi, samoći, divljim običajima koji ga okružuju, snijegu, ledu na Dunavu, tamo nema pitke vode, ukratko nema ničega
- nije se ni najmanje identificirao s narodima među kojima je bio prisiljen živjeti – nigdje ne spominje kakvi su bili Geti, u što su vjerovali, što su govorili, kakve su priče pričali, kakva im je povijest, ništa
- ne kaže ništa ni o samom Tomiju osim da je to jedna grozota od snijega, leda i barbara (nakon što su stanovnici saznali što je napisao o njihovom gradu morao im se ispričati)
- Getima je bio omiljen – pjevao je i na njihovom jeziku
- vjerovao je da je Rim jedini besmrtan i ništa ga drugo nije zanimalo
- epistule su mu pune velikog razočaranja i duboke tuge – ništa ga više ne zanima, ni žene, ni vino, ni život
- ipak bilo bi silno pogrešno *Tristia* i *Ex Ponto* svesti samo na kuknjavu i samosažaljenje
- radi se o velikoj poeziji i te su pjesme zapravo nevjerojatno vješto ispjevane molbe za pomilovanje
- malo je vjerojatno da mu je svaki dan bio grozan ali za uši Rima moralo je izgledati mnogo strašnije ako je želio nešto postići

22. ISTAR (HISTRIA-u rimsko vrijeme)
- dobio ime po rijeci Istar (Dunav)
- prema staroj teoriji je mjesto grada, koje je danas kopno, nekad bilo otok
- grad je osnovan u ravnici, bez uzvišene akropole kao većina kolonija
- današnje uzdignuće na kojem se nalazi grad je rezultat trajnog naseljavanja na istom mjestu i neprestanog obnavljanja kuća
- izvori daju različite datume osnivanja grada – Euzebije-656./657.g.pr.k., Pseudo Skimno- kraj 7.st.pr.k.
- prema arheološkim dokazima (keramika stila "divlja koza") stvarni datum osnivanja je negdje između (krajem 7.st. grad već prosperira)
- uspjeh grada zahvaljujući dobroj luci
- u početku je to bilo malo naselje koje je živjelo od ribolova, no ubrzo se razvija i dobija reprezentativne kamene građevine (Afroditin hram)
- 6.st.pr.k. – najbogatije razdoblje zahvaljujući trgovini s radničkim središtima u Maloj Aziji i Grčkoj, dobija dvostruke bedeme (površina grada je 60-tak hektara)
- kao rezultat miješanog stanovništa u gradu se štuju razni bogovi – Zeus, Zeus Polieus, Apolon Istros, Apolon Iatros, Posejdon Helikonios, Demetra, Asklepije, Afrodita, Dioniz Karpophoros (donosilac plodova), Serapis, Izida, Sabazije, Zeus/Jupiter Dolihen, Men Te pontska božanstva Majka bogova, Theoi Megaloi/Samothrakes (Veliki Bogovi/Samotračani) i Derzalos/Darzalos
- u početku je gradom vladala mala skupina ljudi koju su zbacili mjesni bogataši i uveli demokraciju i tada je vjerojatno nastao Ustav Istra koji spominje Aristotel
- u 5.st. je grad možda bio pripadnik Atenskog pomorskog saveza
- oko 513./512.g. Uvučen je u Darijev rat protiv Skita
- oko 500.g. Skiti napadaju i pljačkaju Istar
- opravio se i proširio svoje trgovačke veze živeći relativno mirno do 3.st.pr.k.
- razoren je za vrijeme ratova Filipa II Makedonskog

- nakon Filipove smrti Aleksandar je nastavio rat protiv Tračana, a nakon njegove smrti Dobrudža i Istar su pripali Lizimahu
- nakon razaranja pod Filipom i zaostajanja pod Lizimahom Istar se ipak opet pomalo uzdiže – dobija nove bedeme, a površina akropole se udvostručuje
- dolazi do političke krize – tada je nastao gradski dekret, kameni natpis, koji svjedoči da je Zalmodegikos, getski vladar, tako oštro vladao grado da je uzeo 60 talaca izabranih među najbogatijim građanima
- on je također ubirao porez od građana, danak na prihode sa zemlje grada, te danak na ribolov
- 260.g. Istar i Kalatis su se sukobili oko nadzora nad lukom Tomi
- oko 200.g. grčki gradovi na tom području (Istar, Tomi, Kalatis) su ovisni o getskom kralju Remaksu (vlada sjeverno od Dunava) i plaćaju mu redoviti danak, a od njega dobivaju vojnu pomoć
- drugo stoljeće je vrijeme velikih promjena – Rim je u punoj ekspanziji na Sredozemlju, ratuje s posljednjim kraljevima u Makedoniji Filipom V i Perzejem, te 148.g.pr.k. napokon pretvara Makedoniju u rimsku provinciju
- uzdiže se Pontsko kraljevstvo za vrijeme Mitridata V Euergeta (150.-120.g.), a naglo jača za Mitridata VI Eupatora (120.-63.g.)
- Istar je vjerojatno pripadao Mitridatovom Pontskom kraljevstvu jer se kraljevo ime pojavljuje na zlatnim staterima koji se kuju u to vrijeme
- nakon Mitridatova ubojstva grčki su gradovi, zajedno s Getima, podignuli pobunu
- dolazi im u pomoć Birebista, tada najmoćniji getski kralj, pobjeđuje Rimljane, ali i zauzima sve grčke gradove na pontskoj obali od Olbije do Apolonije
- dok je bio živ, getska je vlast bila čvrsta, ali nakon njegova ubojstva 44.g.pr.k., cijelo ovo područje je oslabjelo i nesposobno za otpor pripada Marku Antoniju
- u vrijeme kad se osnivaju grčki gradovi na zapadnom Pontu domaće st. na tom području (Geto-Dačani) živi na stupnju kulture ranog željeznog doba i na takvom su stupnju razvoja prvi put stupili u dodir s Grcima
- od tada pa do helenističkog vremena postupno se razvijaju ekonomski, politički i vojni odnosi između Grka i lokalnog st.
- počelo je tako da su grci zauzimali obradiva zemljišta koja su već pripadala lokalno st., što je izazvalo trzavice, a u helenističko vrijeme je završilo tako da su Geti postali zaštitnici grč. kolonija na obali
- domaće st. je imalo kontaka sa sunarodnjacima iz zaleđa iz kojeg je dolazilo žito
- Grci su ovdje izvozili vino i maslinovo ulje, a od tuda je i ostala roba (namještaj, oružje, luksuzni predmeti) mogla odlaziti u unutrašnjost prema Središnjoj Europi, a odande su stizali, osim hrane, koža i robovi
- u 6.st.pr.k. su oba naroda živjela zajedno
- pokraj Istra je prolazio pomorski put uz obalu prema sjevernopontskoj obali i Krimu i taj je put u 6.st. bio vrlo dobro poznat poduzetnicima i trgovcima (grci još tada nisu poznavali kratki put)
- upravo zbog toga ne začuđuje što je od osnutka u Istar dolazila keramika iz svih glavnih radioničkih središta istočne Grčke
- obilje arhajskog importa može se podijeliti u 3 horizonta

1. kraj 7.st – početak 6.st
   -obilje istočnogračke keramike, zovemo ju "rodska" ali je zapravo miletska stila "divlja koza"
2. početak 6.st – 570.-560.g.
   - još uvijek je najbrojnija istočnogrč. keramika, ali nalazimo malo fragmenata korintske i atičke
3. 560.g. – kraj 6.st
   - prevladava tzv. "rodska" i hijska keramika s pojedinim komadima klazomenske i stila Fikellura, raste količina atičke

- uz uvezenu keramiku otkrivene su i lokalne istarske radionice (počinju s radom početkom 6.st.)
- nađene su peći za keramiku, a kemijska analiza pokazuje da se koristila lokalna glina
- lokalna keramika je imitacija stila Fikellura, stila "divlja koza", te hijske keramike
- kvaliteta izrade je vrlo visoka
- domaći oblik – zdjela
- nađeno je i dosta arhitektonskih terakota (antefiks s likom gorgone) i figurica (proizvodnja se može potvrditi tek od početka 5.st.)
- u lokalnoj razmjeni su se koristile strelice-novac

STRELICE-NOVAC

- zapadna obala
- korištenje strelica kao novca u lokalnoj razmjeni
- najveća ostava (oko 1900 komada) potječe iz Atije, 8km od Sozopola, a datirane su u kraj 6./početak 5.st.
- proširene su u tračkim zemljama blizu Crnog mora, odnosno na području jonskih kolonija koje su postojale krajem 7. i početkom 6.st. (Apolonija, Tiras, Istar; Olbija,Berezan)
- to je predmonetaran novac i sredstvo plaćanja i vjerojatno su se rabile od kraja 7. do kraja 6.st, a možda i kasnije
- podrijetlo, 2 hipoteze – 1. tračko podrijetlo
  2. grčke kolonije na pontskoj obali u Trakiji
- moguće je da su grčki izum da bi olakšali razmjenu s Traćanima, te da je središte proizvodnje bilo u Atiji, blizu Apolonije, gdje je nađen jedan kalup

23. GRČKA KOLONIZACIJA ISTOČNE OBALE CRNOG MORA

KOLHIDA

- od rana vremena Kolhida postoji u grčkom mitu i pričama (možda već od 2.tisućljeća), to je bila zemlja magije, čarobnjaštva i gadnih stvari koje se Grcima nisu sviđale (smatrali su da su svi najjači otrovi podrijetlom iz Kolhide), bila je to i zemlja bajoslovnog bogatstva kamo su plovili Argonauti u potrazi za zlatnim runom, a najranije ime ove zemlje u grčkom mitu je Aîa
- prvi spomen Kolhide nalazi se još u asirskim izvorima iz 12.st.pr.k.
- u grč. se izvorima pojavljuje vrlo rano – kod Eumela iz Korinta u 8.st.
- geograf Hekatej je spomenuo Kolhidu i Kolšane više puta , kao i grčke gradove u toj zemlji; Herodot mnogo govori o Kolhidi i njenoj povijesti, ali ne spominje grč. gradove; Platon je govorio o njoj u kontekstu zemljopisa i mitologije
- od 4. do 2.st. antički izvori o Kolhidi šute, a kasni izvori navode i neka nova imena gradova u Kolhidi (Cygnus, Siganeion, Neapolis) što je odraz novih odnosa u rimsko vrijeme
- Arijanov izvještaj, uzet zajedno s Plinijevim, pokazuje da su do 2.st.pos.k. grč. gradovi u Kolhidi prestali postojati, barem kao pravi grč. gradovi
- Anonim iz 5.st.pos.k. govori o Kraljevstvu Kolhide i kaže da između Dioskurijade ili Sebastopola i rijeke Apsar živjeli ljudi koji sebe zovu Kolhi, a poslije da su bili poznati kao Lasi, pa se zato u kasnoj antici zove Lasika

- jedan od najpoznatijih grčkih mitova povezan s ovim dijelom Ponta je mit o Amazonkama
- Grci su ih smještali u grad Temiskiru na mitskoj rijeci Termodontu u sj. Maloj Aziji, istočno od Amisa i rijeke Irida
- kasniji izvori (Strabon) činjenicu da ondje nema Amazonki opravdava time da su istjerane odatle (kako su Grci upoznavali nove zemlje i otvarali nove horizonte, Amazonke su uvijek premještane na granice trenutačno poznatog svijeta, ali se priče o njima nisu odricali)
- one su oduvijek fascinirale antički svijet kao neki neprirodni poredak stvari, kao obrnuto ponašanje društva od normalnog i kao čudesna bajka

- na istoku Crnog mora još se od kasnog brončanog doba razvijala samosvojna i vrlo bogata kultura, na prijelazu starijeg u kasno brončano doba pojavljuje se jedinstveni horizont koji možemo nazvati kolhidski
- rani period se datira od 15. do 11.st., a kasni od 11. do 7.st.pr.k.
- glavni pokretač ovog razvoja je bila poljoprivreda u dolini rijeke Rioni i metalurgija
- prema grčkim mitovima to je moralo biti centralizirano i moćno kraljevstvo, ali ujednačena materijalna kultura na cijelom području ne znači da je i politička vlast bila jedinstvena, ijednačena i s jednim jakim središtem
- u klasično i kasnoantičko vrijeme vlast je bila rascjepkana na pojedine "kneževine" pa je moguće da je ta tradicija potrajala od brončanog doba

- njihovo bogatstvo su omogućavali rudnici bakra na Kavkazu i gomile zlata u rijekama koje dolaze s Kavkaza
- možda su metali doveli Grke na istočni Pont – već je Strabon mislio da je obilje zlata, srebra i bakra u ovim krajevima bio dobar razlog za pohod Argonauta
- u antičkim izvorima se Kolhida stalno nazivala polykhrysos =bogata zlatom, a simbol zemlje,od najranijih spomena do kasne antike, je bilo zlatno runo
- prema mitu to je runo Hermova zlatna ovna koji je pomogao Friksu i Heli da pobjegnu od zle maćehe, a Friks je iz zahvalnosti, kad je stigao u Kolhidu, ovna žrtvovao Zeusu i runo povjerio Ejetu na čuvanje
- mnogi znanstveni umovi su pokušali mit racionalno objasniti – jedan mitološki traktat je rekao da se zapravo radi o knjizi ispisanoj zlatnim slovima na životinjskoj koži; Herak iz Pergama je tvrdio da je runo u biti umijeće pisanja zlatnim slovima na pergameni; Strabon je rekao se zlato iz kavkaskih rijeka ispiralo pomoću životinjskih koža pa od tuda potječe priča o runu
- prema svoj se prilici radi o kombinaciji nekoliko veoma starih religijskih i mitoloških ideja povezanih s prvim metalurzima i ranim topljenjem zlata, koje su preživjele do klasičnog vremena, a praksa u ispiranju zlata samo im je mogla dati novi poticaj
- ekonomija Kolhide dobrim je dijelom počivala na obradi željeza za što su imali sve uvjete - bogata ležišta rude hematita i magnetskog pijeska i mnogo šuma kao gorivo za metalurške peći
- imali su i vrlo razvijenu poljoprivredu (pogotovo žito i vinova loza)
- u početku grčkog prodora istočni Pont je bio gusto naseljen, a ekonomija se bazirala na metalurgiji, poljoprivredi i ribolovu
- početkom željeznog doba ovdje je nastalo veliko kraljevstvo , organizirano na plemenski način, s hijerarhijskom organizacijom i lokalnom aristokracijom
- dok se početkom 8.st.u Grčkoj razvija novi oblik države, polis, a u sličnim okvirima se razvijaju uređenja u Etruriji, Laciju, južnoj Italiji i Siciliji, društveni razvoj Kolhide kreće svojim tokom i za njihove gradove integrirane u jedno kraljevstvo možemo naći paralele u Anatoliji, u Likiji
- rani grčki kontakti s Kolhidom su velik problem i ako su postojale veze prije prvih stalnih grčkih naselja, bile su sporadične i mogu se nazvati pretkolonijalnim i moguće je da su počele u vrijeme kad je osnovana Sinopa i druge kolonije na južnom Pontu
- u vrijeme dolaska prvih Grka obrazac naseljavanja istočne obale je ponavljao obrazac sjeverne – prvi kolonisti su prve nastambe podizali brzo i one su uglavnom zemunice i poluzemunice (na istoku od drveta jer ga ima u iziobilju)
- kolhidske kuće, prema detaljnim Vitruvijevim opisima, su bile građene od drvenih greda, kvadratnog tlocrta i nalik na kulu
- imali su i dugu tradiciju izrade plovila svih vrsta
- postoje 2 mišljenja o kolonizaciji Kolhide –

1. koloniziranje Kolhide se nije bitno razlikovalo od koloniziranja sjevernog Ponta, a gl. uzrok naseljavanja je bila potraga za zemljom koja može hraniti više ljudi nego što je to bio slučaj u Grčkoj

- grčki gradovi u Kolhidi su osnovani na poljodjelskim područjima, imali vlastitu horu i bili su politički posve nezavisni

2. kolonizacija na istočnom Pontu bitno različita od sj. Ponta

- Grci se susreću s organiziranom i moćnom državom čije bogatstvo počiva na metalurgiji

- drugo mišljenje je vjerojatnije i čini se da su grčka naselja u Kolhidi bila ekonomski zavisna od Kolhidskog kraljevstva i da je većini nedostajalo poljoprivredno zemljište
- grčki gradovi nisu bili politički nezavisni ni suvereni, a većina ih naselja su bile enklave unutar kolhidskih gradova

- Grci su u Kolhidu došli ponajprije tržeći metale, a trgovali su i drvom za brodove i drvenom građom (Strabon, Herodot, Ksenofont)
- iz Kolhide je dolazila konoplja (jako kvalitetna, konkurirala egipatskoj), lan, vosak, smola, fazani (skupa delikatesa, Grci su ih prenijeli u domovinu, antički autori ime ptice, lat. fasianus, povezuju s gradom Fasisom), stoka (goveda, svinje), sol, geme (proizvodili su drago i poludrago kamenje za geme, ali i već gotove proizvode)
- još u 2.st.pos.k. fazani su bili brojni i njihov se izvoz spominje kod rimskih pisaca, gdje su postali mjerilo nečije moralne vrijednosti (bili su tako skupi i imati fazana na jelovniku je bilo takvo

rasipništvo da dobri i pošteni carevi,poput Pertinaksa, fazane nikad nisu jeli, dok su ih oni pokvareni, poput Elagabala, jeli stalno)
- u 6.st. prevladava jonski import, a tijekom 5. i 4.st. prevladavaju importi atičke keramike (pribor za piće)
- stiže i grčko vino i maslinovo ulje (amfore), egipatski nakit od polikromnog emjla
- iz Bosporskog kraljevstva stiže žito, usoljena, riba, sol i slični proizvodi, a iz Kolhide odlazi drvo, konoplja, lan, vosak, željezo i zlato
- osnivanje grčkih gradova nije uzriokovalo nikakve važnije promjene u broju i sastavu stanovništva, kao ni promjene u materijalnoj kulturi
- intenzivni kontakti s grčkim svijetom dovode do naglog razvoja kolhidske države u 5. i prvoj polovici 4.st., a posebno su bili dobri odnosi s Atenom
- veze s Atenom opadaju krajem 4.st. i njenu ulogu preuzima Sinopa i ostali južnopontski gradovi
- u 3. st Kolhida je važna kao zemlja kroz koju prolazi trgovački put prema Indiji, no sredinom 1.st.pr.k. Kolhida je opustošena i od mnogih bogatih gradova u dolini rijeke Fasis ostaje samo jedan, Surium

24. DIOSKURIJADA (danas Sukhumi, glavni grad pokrajine Abhazije, Gruzija)
Najpoznatiji grčki grad na abhazijskoj obali. Grad je nastao na domaćem naselju koje datira iz 2.tis.pr.Kr. Iz Dioskurijade se u Grčku izvozila sol (prema Strabonu) i drvo s Kavkaza, zatim konoplja i slavno kolhidsko laneno platno. U Herodotovo se vrijeme pogrešno mislilo da je Dioskurijada najistočnija točka Crnoga mora, obližnja su plemena opisivana kao degenerirani Ahejci, a pleme Heniohi kao potomci Argonauta. Priča kaže da su vozari Kastora i Poluksa, Amfit i Telhis stigli u Kolhidu s Jazonom i Argonautima i ondje se stalno naselili. Do Aristotelova su vremena Ahejci i Heniohi ušli u poslovicu kao sve najgore što se nekome može dogoditi na nepoznatim obalama (gusari, pljačkaši, ljudožderi…). Nakon Pompejeva rata protiv Mitridata, ulaska Rimljana na ova područja i loših odnosa s Partima ekonomija gradova u regiji slabi. Već Plinije Dioskurijadu naziva "napušten grad". Arijan kaže da se Sebastopolis nekad nazivao Dioskurijada i da su je osnovali Milećani. Kad je on posjetio istočni Pont, grad je već potonuo u more, a na djelu koji je još postojao nalazio se rimski logor Sebastopol. Istočna obala Doskurijade nikad nije bila privlačna pomorcima (rtovi, litice, gusari…). Istraživanja su otežana činjenicom da je klasični dio grada (6.-4.st.pr.Kr.) pod vodom Crnoga mora i istražuje se isključivo podvodnim radovima. Jedinstveni nalaz iz tog razdoblja je jedna antička nadgrobna stela datirana 430.-420.pr.Kr.
Helenistički se grad nalazi ispod modernog Sukhumija. Nalaze se fragmenti antičke i sinopske keramike zajedno s amforama iz Sinope, Herakleje i lokalne produkcije.
Važni nalazi su dva groba iz 4.st.pr.Kr. u grobnicama Akhul-Abaa u blizini grada. Oba su ratnička, s oružjem, knemidama i kacigama antičkog tipa, a s njima je nađena ahemenidska fijala s prikazom ptica. Akhul-Abaa je jedini lokalitet u Gruziji(uz Vani) na kojem su pronađene brončane knemide antičkog tipa. Najbitniji nalaz koji dokazuje grčku prisutnost u Dioskurijadi sredinom ili u drugoj polovici 6.st.pr.Kr je brončani grčki štit izrađen na Samu (iz nekropole Krasni Mayak).

25. ALBANIJA I ATROPATENA
Kavkaska se Albanija nalazila jugoistočno od Iberije, na putu prema Kaspijskom jezeru. Kako je već u antici postojala dvojba o dvije Iberije, tako je postojala i ona o dvije Albanije; jedna zapadna, a druga kavkaska.
Tako se mislilo da su kavkaski Albanci došli s Heraklom, slijedeći ga od Italije i Albanskih brda do Kavkaza. Općenito je toponima od korijena *alba* bilo mnogo u antičkom svijetu. Jedan od najranijih izvora koji spominje kavkasku Albaniju je Strabon. Mnogo podataka daju Plinije, Salustije, Kornjelije Nepot kao i karta Marka Vipsanija Agripe. Ta je zemlja nakon propasti Perzijskog Carstva potpala pod helenističke monarhije, a u nju su dolazili mnogi trgovci među kojima su bili i Grci. U vrijeme Mitridata I. (170.-139.pr.Kr.) Partija je počela prijetiti Albaniji i Atropateni.

Atropatena je grčki naziv za kraljevstvo koje je nastalo krajem 4.st.pr.Kr. na području južnog Azerbejdžana, iranskog Kurdistana i djelomično sjevernog Azerbejdžana. Trajalo je oko 350.god. Već se u antici znalo da je ova zemlja bogata naftom. ("medijsko ulje" koje se rabi za vojsku i u ratu). Narodi koji su živjeli ovdje: Sagartini, Miki, Utiji i dr.

26. NARODI U ZALEĐU CRNOGA MORA PREMA HERODOTU I ANTIČKIM IZVORIMA

Razlikovanje između mitološke i stvarne geografije danas nam je važno, to važnije što Grci često nisu pravili razliku između njih. Oni su živjeli u svijetu koji je imao granicu koja je bila fizička, ali i psihološka (strah ili poticaj da se ide dalje).

Kako se širila spoznaja, tako su i neki narodi premještani s jedne (bliže) točke, na drugu. Kako su upoznavali jednu po jednu zemlju i shvaćali da neobičnih naroda tu i nema, zadržavali su priče, ali su ih selili u zemlje koje još nisu upoznali. Tako se rane mitološke priče o Skitiji i nepoznatim narodima (Amazonke, Kimerani, Hipemolgi i dr.) najprije smještaju u Malu Aziju, ali ubrzo se sele sve više na sjever i istok. Ipak Herodot ni Strabon nisu vjerovali svim pričama koje su se prenosile iz davnina. Grci su znali vrlo malo činjenica, a priče o dalekim narodima dolazile su zajedno sa sirovinama (jantar i kositar) koje su prelazile iz ruke u ruku zajedno s pričama.

Narodi u zaleđu Crnoga Mora:

1. **Skiti i Kimerani**

I Kimerani i Skiti su bili nomadski narodi koji su naseljavali zapadni dio euroazijske stepe. Stepe se protežu od Dunava do sjeverozapadne Kine i naseljavaju ih mnogi narodi. Kimerani su do sredine 8. st pr. Kr. živjeli sjeverno od Kavkaza na području pontskih pašnjaka (današnja južna Rusija i jugoistočna Ukrajina) dok su Skiti živjeli na području Altaja (u zapadnom Sibiru). Poput ostalih nomadskih naroda sezonski su migrirali po svom teritoriju sa svojom stokom. Glavni izvori prihoda bili su im stočarstvo lov i ratovanje što se snažno odrazilo u njihovoj materijalnoj kulturi. Nikada nisu osnovali državu nego su se uvijek sastojali od više nezavisnih plemena koja su se najčešće nalazila pod hegemonijom jednog plemena. Takva plemena Phillips naziva kraljevskom hordom.

Oba naroda u povijest dolaze u 8. st. pr. Kr. Oko 800. god. pr. Kr. kineska vojna akcija pokreće veliku migraciju nomadskih naroda prema zapadu. Konačna posljedica te akcije je invazija Skita na kimeranski teritorij i povlačenje dijela Kimerana u zapadnu Aziju. Ovdje Kimerani napadaju kraljevinu Urartu (današnju Armeniju), pobjeđuju njezinog kralja Rusu i zauzimaju sjever kraljevstva. Ipak, kasnije postaju njegovi saveznici protiv Asiraca i to ostaju sve dok Urartu nije porzio asirski kralj asiraki kralj Esarhaddon. Tada bježe u Malu Aziju gdje 695. god. pr. Kr. osvajaju Frigiju. Od tamo pustoše Lidiju, grčke maloazijske gradove, te osvajaju Kilikiju. 654. godine pr. Kr. Napadaju ih Skiti te tjeraju iz Kilikije. Nakon toga Kimerani nestaju iz povijesti.

Dio Skita je slijedio Kimerane u Aziju gdje je osvojio Urartu. Sukobili su se Asircima 673. godine pr. Kr. ali su bili poraženi. Njihov novi kralj, Bartatua, sklopio je savez s Asirijom. Upravo su Skiti razbili međansku opsadu Ninive 625. god.pr. Kr. Iz Urartua kreću na pljačkaški pohod sve do Egipta koji se spašava otkupom. 28 godina vladali su velikim djelom zapadne Azije kao saveznici Asiraca. Naposljetku su ujedinjene međanske i babilonske snage uspjele pokoriti Asiriju, te zatim istjerati Skite sa Bliskog istoka.

Tako završava burno razdoblje haranja sjevernih nomada po zapadnoj Aziji. Ovi događaji označavaju kraj kimeranske vlasti pontskim područjem i početak skitske. Skiti su nam danas, zahvaljujući Herodotu i otkrivenim tumulima relativno dobro poznati, dok o Kimeranima ne znamo skoro ništa.

Kimerane prvi spominje Homer u svojoj Odiseji gdje kaže da žive u zemlji «magle i tame». Asirci ih nazivaju Gimirai ili Gamiri, što znači «ljudi koji se sele». Dominirali su pontskim područjem od 13. do 8. st. pr. Kr. i prvi su povijesno zabilježeni narod s tog područja. Njihovo podrijetlo nije sigurno. Vjerojatno se radi o konglomeratu raznih naroda kojem su vladajući sloj činili Iranci, među njihovim podanicima bilo i raznih grupa, poput Tračana i Kavkazaca. Većina Nakon skitske invazije većina Kimerana biva pokorena i gubi etnički identitet. Dio ih bježi u Aziju, a dio ostaje samostalan u brdima Krima gdje su kasnije poznati kao Tauri.

O povijesti i običajima Kimerana ne znamo ništa pošto nam nedostaje pisanih izvora. Možemo im pripisati samo neka opća obilježja euroazijskih nomada. Tu spadaju nošenje tunika, hlača, čizmi i kapa, te korištenje lukova, strijela, mačeva sjekira kao oružja. Smatra se da su ratne kočije i konjanici naslikani na sarkofagu od terakote iz Klazomene (IV.-V. st. pr.Kr.) predstavljaju Kimerane, odnosno njihove potomke.

Neki znanstvenici pokušavaju Kimerane povezati sa kobanskom (središnji Kavkaz) i kolhidskom (zapadna Gruzija) kulturom. Međutim još uvijek se ništa ne može tvrditi sa sigurnošću.

Između 9. i 7. st. pr. Kr. na području pontskih stepa nalazimo jasan ratnički kompleks u kojem se pojavljuje željezno oružje. Predmeti iz najranije faze ovog kompleksa ukrašene su geometrijskim motivima sa ponekom životinjskom glavom (mahom na žezlima). Postoji kompleks srodnih kultura koji su koristili ovaj dekorativni stil. Kultura Kimerana je također pripadala ovom kompleksu. Međutim zbog tolike sličnosti u kulturnom repertoaru ne može se sa sigurnošću reći koji nalazi pripadaju kojoj kulturi. Najuočljiviji nalazi tog kompleksa su prikazi konjanika.

SKITI

Nakon njihova progona iz zapadne Azije Skiti se opet spominju kod Hekateja i Herodota. Od Hekatejevog djela sačuvano je samo par ulomaka. Herodot nam je ostavio puno više podataka. On piše o njima vezano za vojnu koju je perzijski kralj Darije I. digao protiv njih (514.-512. godine pr. Kr.). Skiti su se pred njima povlačili i uništavali sve bunare. Pošto su bili nomadski stočari sa sobom su povukli i svoju stoku. Darijeva vojska je ostala bez hrane i morala se povući sa skitskog područja.

Nakon toga Skiti ostaju vladari sjeveropontskog područja sve do VI. st. pr. Kr. kada ih Sarmati napadaju s Istoka. Skiti se postepeno povlače prema jugozapadu pod svojim kraljem Aretom, preko Dunava u tkz. «donju Skitiju». Tu ratuju sa makedonskim kraljem Filipom II. Početkom I. st. pr Kr. postaju saveznici pontskog kralja Mitridata Eupatora u ratu protiv Rimljana. Međutim, baš u to vrijeme ponovo ih napadaju Sarmati. Ovi novi napadi su potpuno skršili Skitsku moć. Malobrojne preostale enklave bile su uništene Gotskom ekspanzijom na istok u II. St.

Oko 400 godina Skiti su vladali ogromnim područjem kobanskog sliva (istočna obala Crnog mora) i današnje južne Rusije i istočne Ukrajine. Među Skitima s ovih područja postoje određene razlike. Skiti iz kobanskog sliva bili su vrlo bogati, a svoje poglavice su birali. Povijest im je slabo zabilježena. U njihovim grobnicama nema mnogo grčkih importa. Skitima iz južne Rusije Herodot je posvetio cijelu četvrtu knjigu svoje «Povijesti». Oni su također bili veoma bogati, no njima su vladali nasljedni kraljevi. U njihovim grobnicama je nađeno mnogo rukotvorina grčkog podrijetla i sve u svemu njihova komunikacija sa Grcima je bila mnogo intenzivnija. Herodot im je definirao granice na Dunavu i Donu. On Skite s ovih područja dijeli na Kraljevske Skite (basileioi), Skite nomade (nomades), Skite zemljoradnike (georgoi) i Skite orače (agroteres). Ova podjela dolazi iz Grčkog shvaćanja po kojem su svi narodi između Dunava i Dona Skiti. Međutim populacija koju su Grci nazivali Skitima i smatrali jedinstvenim narodom je zapravo bila konglomerat raznih naroda vrlo sličnih jezikom i podrijetlom.

Herodotovi «Kraljevski Skiti» bili su Skiti u pravom smislu, dominantno pleme čiju su vlast priznavala ostala nomadska plemena s tog područja. Herodotovi «Skiti nomadi» uključivali su ostale Skite i njima srodna plemena koja su priznavala dominaciju Kraljevskih Skita. Te dvije grupe su vodile nomadski život i činile ratničku elitu. «Skiti zemljoradnici» su bili grupa Skita i njima srodnih plemena koji su prihvatili sjedilački način života te se bavili poljoprivredom i trgovinom. Oni dijele kulturu, običaje i umjetnički stil s nomadskom populacijom te su po arheološkoj ostavštini, osim poljoprivrednih alata, gotovo identični. Herodotovi «Skiti orači» su uglavnom pripadnici starosjedilačkih agrarnih zajednica koje su nomadima bile prisiljene plaćati danak u žitu i robovima. Među njima su bili i Protoslaveni. Herodot također spominje Kalipide, helenizirane Skite poljoprivrednike koji su živjeli u zaleđu Olbije i s kojima je on bio u direktnom kontaktu..

Glavni izvor skitskog bogatstva, bilo u Kraljevskih, bilo u kobanskih, bila je trgovina. Trgovinom sa svojim sjevernim susjedima nabavljaju željezo i bakar sa Kavkaza te zlato, najvjerojatnije, iz altajskog gorja. Količina zlata koji su Skiti posjedovali bila je u antici legendarna te je inspirirala mit o Argonautima i zlatnom runu. Iskopavanja su potvrdila postojanje zapanjujućih zbirki zlatnih predmeta. Nije sigurno kako je to zlato plaćeno. Od Grka su dobivali umjetničke predmete, maslinovo ulje i vino, te je moguće da se ti predmeti koriste kao sredstvo plaćanja. Osim zlatom trgovali su žitom, robovima i krznima. Vrlo rano postaju jedan od glavnih grčkih opskrbljivača žitom. Trgovali su i s Asircima čiji je utjecaj vidljiv i u skitskoj umjetnosti. Trgovina se nalazila u rukama plemenskih prvaka koji su njome namaknuli ogromna bogatstva.

Također treba spomenuti «nomade srodne Skitima», termin koji označava altajska plemena srodna Skitima koji s njima dijele mnoge elemente kulture.

UPRAVA, RELIGIJA I OBIČAJI

O životu Skita najviše podataka nam daje Herodot. On je svoja istraživanja proveo u gradu Olbiji, grčkoj koloniji na sjevernoj obali Crnog mora. Zbog toga se njegovi podaci mogu direktno

primijeniti samo na Kraljevske Skite i njihove vazale. Mnoge njegove priče vezane za skitske ratne običaje i kraljevske pogrebe djeluju fantastično. Također njegovi podaci su uglavnom priče lokalnih Grka i heleniziranih Skita. Sve to nas upućuje na određeni skepticizam prilikom pozivanja na njegove podatke. Ipak, arheološka iskopavanja su skoro u potpunosti potvrdila Herodotove opise kraljevskih pogreba. Stoga se može reći da je usprkos svemu Herodotova knjiga vrijedan izvor informacija o skitskom načinu života. Kod ranijih izvora Skiti se spominju u nekoliko fragmenata Hekatejeve «Perijegeze» i u nekim fragmentima Pindarovih oda.

Po Herodotu Skiti su se na svom jeziku nazivali Skolotai. Smatrali su se potomcima Targitaja koji bijaše sin Papeja i kćeri rijeke Boristen (danas Dnjepar). On je imao tri sina; Lipoksaisa, Arpoksaisa i Kolaksaisa. Pred njih su sa neba pala tri zlatna predmeta: plug i jaram, dvosjekla sjekira i kalež. Kolaksais je jedini uspio dotaknuti predmete jer bi oni počeli gorjeti kada su ih starija braća pokušala taknuti. Tada je on izabran za kralja. Smatra se da su njegovi potomci pleme Parlata koje daje kraljeve, dok od Lipoksaisa dolazi pleme Auhata, a od Arpoksaisa plemena Katijara i Traspijaca. Grčki naseljenici izjednačuju Targitaja sa Heraklom.

Osnovne privredne aktivnosti većine Skita bile su kao i u ostalih nomadskih plemena: stočarstvo i lov. Kasnije se razvila već spomenuta trgovina, te nametanje daća pokorenim poljoprivrednicima i grčkim gradovima. Ipak Herodot nam je ostavio zabilješke o proizvodnji kobiljeg mlijeka. Piše da se mlijeko dobivalo tako što bi robovi putem cijevi upuhivali zrak u vaginu kobile dok bi ih drugi muzli. Ovim postupkom su sise kobila trebale nabreknuti i davati bolje mlijeko. To mlijeko se vjerojatno koristilo za proizvodnju kumisa, alkoholnog pića od fermentiranog mlijeka koje je bilo popularno na cijelom području stepa. Neki Skiti su kasnije prihvatili sjedilački način života pa čak i osnovali gradove o kojima će kasnije biti više govora.

Područje Kraljevskih Skita bilo je podijeljeno na četiri okruga, svaki je imao svog guvernera kojeg bi postavio kralj. Njegova dužnost je bila ubiranje daća od zemljoradnika i grčkih gradova. U slučaju rata zemlja bi se dijelila na tri okruga od kojih bi svaki da po vojsku sa zapovjednikom. Zakon im je bio neobična mješavina despotizma i rodovskog prava. Primjerice, kada bi kralj nekoga osudio na smrt uz njega bi bili ubijeni i svi njegovi muški rođaci da bi se izbjegla krvna osveta.

Herodot dosta vremena posvećuje opisu skitskih ratnih običaja. Po njemu Skiti bi skalpirali neprijatelje koje bi ubili u bici i njihove skalpove nosili kao marame na uzdama. Neki su također izrađivali odjeću i tobolce od ljudske kože. Od glava posebno omrznutih neprijatelja izrađivali bi vrčeve, siromašniji tako da bi unutrašnjost obložili goveđom kožom, a bogatiji zlatom. Takve lubanje još nisu pronađene. Herodot tvrdi da Skiti štuju Hestiju, Geju, Zeusa, Apolona, nebesku Afroditu, Herakla i Aresa, te da Hestiju zovu Tabiti, Zeusa Papeja, Geju Api, Apolona Etosir, nebesku Afroditu Arigimpasa, a Herakla Targitaj. Kraljevski Skiti još poštuju i Posejdona kojeg zovu Tagimasad. Najvažnija je bila Tabiti, božica vatre i zvijeri, koju su najčešće prikazivali kao polu-ženu, polu-zmiju okruženu životinjama, najčešće gavranom i psom. Skiti nisu gradili hramove i žrtvenike već su svoje vjerske obrede, uglavnom žrtve, obavljali na bilo kojem mjestu. Čini se da nisu smatrali da bi vjerske obrede trebalo izvoditi na nekim određenim, posvećenim mjestima. Takvo mišljenje je prevladavalo i među iranskim plemenima. Nađeno je nekoliko nalaza sa religioznom namjerom poput ritona.

Najveći broj skitskih nalaza dolazi iz kraljevskih grobnica. Te grobnice su zapravo bile tumuli, a nađene su i u južnoj Rusiji, i u kobanskom slivu, i u Altajskom gorju. Premda ih zovemo kraljevskima samo u manjem broju njih su pokopani kraljevi dok su u većini pokopani izabrani poglavice i bogatiji članovi plemena. Na grobnice i njihov sadržaj vratiti ću se kasnije a sada ću opisati sam pokop. Bolje bi bilo reći da ću prenijeti Herodotov opis koji je u velikom dijelu potvrđen. Nakon smrti kraljevo tijelo bi balzamirali te ga na kolima vozili do vazalnih plemena. Pripadnici tih plemena bi rezali djelić uha, brijali glavu, zarezivali ruku i probijali dlan lijeve ruke. Nakon toga bi se priključili povorci koja bi išla do sljedećeg vazalnog plemena. Prilikom te procesije ljudi koji bi išli ispred kola nosili su motke s nataknutim glavama životinja koje su trebale otjerati zle duhove. Taj običaj je vjerojatno bio ostatak nekog starog animalističkog vjerovanja. Nekoliko takvih glava je dosada pronađeno.

Nakon što bi obišla sva plemena povorka bi stigla do oblasti rijeke Ger koja danas još nije identificirana. Herodot kaže da su tamo bile grobnice Skitskih kraljeva. Pošto su stavili mrtvaca u grobnicu zadavili bi neke njegove priležnice, sluge i konje, te ih stavili u grobnicu. Uz to bi dodali još mnogo srebrnih i zlatnih predmeta pa na sve to naspeli veliki zemljani humak.

Nakon što je prošla jedna godina Skiti bi se vratili do groba i zadavili još pedesetoricu sluga sa konjima pa ih zaboli na kolce oko tumula. Ovo još nije potvrđeno premda su u mnogim grobnicama

nađeni konji i tijela slugu, ništa nije nađeno oko grobnice. Doduše, ta tijela bi ostavila veoma malen trag koji se ne bi morao sačuvati do danas. Nakon pogreba Skiti bi išli u šator gdje su bacali sjemenke kanabisa na ugrijano kamenje i udisali dim. Arheolozi su uistinu našli sjemenke kanabisa u asocijaciji s kamenjem koje je pokazivalo tragove zagrijavanja. O svakodnevnom životu zna se vrlo malo. Herodot se nije bavio ovim pitanjem tako da se tu oslanjamo na arheološke nalaze. Nađeni su glineni modeli kola s kraja 7. st. pr. Kr. Znamo da su putovali u kolima ali ne znamo jesu li u kampu živjeli u kolima ili u šatoru. Odjeća im je bila sašivena od kože, krzna i vune. Muškarci su od oružja i opreme nosili lukove, trolisne strjelice, mačeve, bodeže, koplja sjekire, noževe, pijuke i lasa. Pronađeni su i neki primjerci grčkih štitova i kaciga. Među ženskim pogrebnim prilozima nalazimo mnogo ogledala. Čini se da su ogledala imala religiozno značenje, kao što to prikazuju neki prikazi božica sa ogledalima. Izgled Skita još ne možemo rekonstruirati. Ipak na temelju nalaza srodnih Skita i Panzirika u Altajskom gorju smatramo da su tetovaže bile znak višeg socijalnog statusa.

Daleko od Herodotovih očiju nalazila su se skitska naselja. Do V. st. pr. Kr. ima ih vrlo malo ali im se broj tada naglo povećava. Do danas ih je ustanovljeno stotinjak. Većina ih je bila utvrđena. Svjedoče o promjenama skitskih običaja, kao i o tome da ih se ne smije tretirati kao «hrpu ratobornih stočara.« Kultura koju im pripisujemo bila je složena i heterogena, mijenjala se s vremenom, a povjesničari su zabilježili samo njezin mali dio.

Neka naselja su bila impresivnih dimenzija i može ih se smatrati pravim gradovima (Karatulskoe, Belskoe (blizu Poltave)). Pronađene su brojne radionice za preradu metala, obradu kosti, izradu keramike, nakita, itd. Belskoe je očigledno bio obrtničko središte šireg područja. Posebno dojmljiv dio grad čine bedemi; na nekim mjestima do 30 metara široki i 8 metara visoki. Njihova ukupna duljina iznosi 33 kilometra. U gradu su nađene tisuće fragmenata grčke keramike, najviše iz VI i V st. pr. Kr. Uvoz opada tijekom IV st. a u III. st. pr. Kr. potpuno prestaje što je najvjerojatnije povezano sa sarmatskim napadima. U sloju iz V-IV. st. pr. Kr. nađene su dvije geme, jedan pantikapejski novčić te brončana strijela i vreteno s grčkim natpisom. Ti nalazi upućuju na prisutnost Grka u Belskoeu vjerojatno majstora koji su došli raditi u lokalne radionice.

U IV. st. pr. Kr. središte skitske moči bila je utvrda Kamenskoe gorodišče na Dnjepru blizu Nikopola. Od kraja II. st. pr. Kr. do I. st. pos. Kr. centar Kraljevskih Skita je u gradu Neapolisu na Krimu. Neaplis je osnovao skitski kralj Skilur koji se sa dijelom Skita povukao na Krim pred Sarmatima. Na akropoli grada mogle su se naći mnoge javne zgrade sagrađene od kamena s krovovima od crijepa ukrašene elegantnim stupovima, dekoriranim kapitelima te brončanim i mramornim statuama. Nađene su dvije biste koje predstavljaju skitske kraljeve Skilura i Palaka. Trgovina je bila vrlo razvijena. Ostaci grčkih amfora svjedoče o uvozu grčkog vina. U blizini Neapolisa se nalazi nekropola u sklopu koje se nalazi mauzolej skitske kraljice.

SLAVNI SKITI

Neki ugledni Skiti ostavili su dubok dojam na crnomorske Grke, a nekima se slava proširila i do matične Grčke. Najpoznatiji je bio Anaharsis (Anakharsis) brat kralja Saulija. On je u tradiciji postao prototip plemenitog barbarina te je uvršten u Sedam mudraca. Plutarh ga je uključio u svoje djelo «Gozba Sedam mudraca». Ima počasnu ulogu u Lukijanovoj pripovijetci «Toksarid». Prikazan je kao plemeniti barbar koji nije podložan grčkim manama kao što su pohlepa, vlastohleplje i nemoral. Takve predodžbe su potekle od crnomorskih Grka koji su poznavali Skitske običaje i stavove. U «Toskaridu» prikazano je kako Anaharsis u Pireju upoznaje skitskog liječnika Toskarida koji ga vodi u Atenu, upoznaje sa Solonom i omogućuje Atenjanima da prihvate njegov plemeniti um. Na kraju je Anaharsis postao atenski građanin i jedini stranac iniciran u eleuzinske misterije. Ti događaji se datiraju između 598. i 592. godine pr. Kr. Nakon Solonove smrti napustio je Grčku i otišao u Kizik gdje je bio posvećen u Kibeline misterije. Postao je veliki zagovornik grčke religije i kulture. Nakon povratka u Skitiju počeo je promicati grčku kulturu i religiju te je pokušao utemeljiti Kibelin kult među svoji sunarodnjacima kao ispunjenje zavjeta. Skiti su ga međutim prijavili svom kralju, Anaharsisovom bratu, koji ga je ubio jer je ovaj prihvatio grčke običaje. Herodot kaže da su Skiti zatrli svaku uspomenu na Anaharisa i da, kada pitani, kažu da je to netko tko je otišao u Grčku i prihvatio strane običaje, a njima ne znači ništa.

Krajem IV. ili početkom III. st. pr. Kr. pojavila su se Anaharsisova pisma, njih deset, koja govore protiv bogatstva i ropstva te, u biti izražavaju stavove kiničke filozofske škole. Ta pisma su najvjerojatnije krivotvorine jer negiraju grčke zakone i kulturu, dok im se Herodotov Anaharsis divio.

Herodot nam donosi priču o Skilu, skitskom kralju iz V. st. pr. Kr. Otac mu je bio skitski kralj, a majka Grkinja iz Istra koja ga je naučila čitati i pisati. Nakon očeve smrti postao je kralj. Bio je

oduševljen svime što je grčko. Zato bi svako s vremena na vrijeme poveo vojsku na Olbiju, ostavio je pred vratima grada, a sam ulazio u grad. U gradu je živio grčkim načinom života, nosi je grčku odjeću, kupio kuću i prinosio žrtve grčkim bogovima. Tako bi živio po mjesec dana, a zatim se vraćao Skitima. Međutim kada se pokušao posvetiti u Dionizov kult neki Grk je to rekao njegovim tjelohraniteljima hvaleći se da su grčki bogovi tako dobri da ih i skitski kralj poštuje. Tjelohranitelji su to javili vojsci koja je izabrala Skilova brata Oktamasada za kralja. Skil je pobjegao Tračanima koji su ga na kraju ipak izručili Oktamasadu. Ovaj ga je pak dao pogubiti. Ova priča je bila lokalna olbijska priča koju je Herodot čuo dok je tamo vršio svoja istraživanja. Nije postigla opću popularnost poput one o Anahaksisu. Obje priče pokazuju veliki konzervativizam Skita i njihovu privrženost svojim običajima.

Još jedan kralj kojeg svakako valja spomenuti je Areta iz IV. st. pr. Kr. On je pokušao osnovati pravu skitsku državu. Kovao je vlastiti novac i širio svoju državu prema zapadu. To se događalo za vrijeme sarmatskih napada sa istoka. Areta je 345. godine pr. Kr. prodro u Dobrudžu i do Kalatisa ali nije sigurno je li osvojio sve tračke zemlje. Spominju se njegovi ratovi sa «Histrijanima» koji su vjerojatno Geti. 339. godine pr. Kr. poginuo je u borbi sa Filipom II. Makedonskim. O njemu nam je podatke dao Trog Pompej.

GROBNICE

Grobnice su najbogatiji izvor skitskog materijala. Najviše ih nalazimo u slivu Kubana, na Tamanskom poluotoku, na Krimu i na Dnjepru. Nalazimo ih i u sjevero-zapadnoj Rusiji, Pruskoj, Mađarskoj i na istočnom Balkanu, ali u znatno manjem broju sa siromašnijim prilozima. Izvrsno očuvane grobnice plemena srodnog Skitima ostale su sačuvane u Paziriku na Altajskom gorju. U svim ovim grobnicama nalazimo, uz tijelo mrtvaca, i ukope konja, te prilog ukrašene skitskim animalnim stilom. Valja spomenuti da je većina grobnica bila opljačkana još u antičkim vremenima. Osim iz nekoliko neopljačkanih, nalaze dobivamo i iz skrivenih komora koje pljačkaši nisu našli.

U kraljevskoj grobnici u Kostromorskoj grobna odaja se sastojala od četiri velika stupa koja su bila uokvirena vodoravnim gredama; na dubini od 2.20 metara nalazili su se obredno slomljeni predmeti koji su pripadali pokojniku: željezni ljuskasti oklop s bakrenim ljuskama na ramenima i donjem rubu, četiri koplja, tanki okrugli željezni štit ukrašen lijevanom, zlatnom pločicom u obliku jelena (slika), dva kožna tobolca s brončanim strijelama, nešto konjske opreme, veliki brus i keramičko posuđe. Kvadratni prostor je bio ispunjen čvrsto nabijenom zemljom u kojoj su ležali kosturi 13 ljudi. Izvan kvadrata nalazili su se skeleti 22 konja položenih u parovima.

U jednoj grobnici u Kelermesu tijelo poglavice je bilo netaknuto. Nosio je brončanu kapu s dvije zlatne dijademe, od kojih je jedna imala emajliranu dekoraciju u obliku zlatnih rozeta, cvjetova i sokola, dok je druga imala samo cvjetove. Uz desnu ruku mu je bio položen bodež sa zlatnom drškom ukrašenom prikazima čudovišta i genija, a na jednoj strani sječiva se nalazila figura jelena u poluležećem položaju. Nađena je i jedna željezna sjekira ukrašena genijima i životinjama od zlata. Na području kobana još valja spomenuti grobnicu Ulkso gdje je dosada nađen najveći broj žrtvovanih konja (oko 400), Jelisavetinsko i Grobnicu sedmero braće.

Na području Kraljevskih Skita treba spomenuti Smelu, Melgunov Četromilk, Aleksandropol, Nikopol, Solokha, Oguz, i Tsimbalku na rijeci Dnjepru, te Altin Obu, Carski Kurgan i Kul Obu na Krimu. Od krimskih grobnica najveća je Carski Kurgan sa svojih 18 metara visine i preko 270 metara opsega.

Ipak, najbogatija je Kul Oba. Datirana je u IV. st. pr. Kr. Središnja komora je čak veća od one u Carskom Kurganu s dužinom 5 metara, širinom 4.5 metara te visinom 5.5 metara. U komori se nalazilo kraljevo tijelo u lijesu od čempresa. Lijes je bio obložen slonovačom na kojoj je neki grčki umjetnik urezao scene iz Parisova suda. Nosio je krznenu kapu ukrašenu zlatnim trakama. Na rukama je nosio zlatne narukvice ukrašene figuralnim prikazima; na jednoj su bili prikazani Pelej i Tetida, a na drugoj Eol i Mnemnon. Narukvice su također bile djelo grčkih majstora. Grčke izrade bio je i drugi par elektronskih narukvica sa završecima u obliku sfingi, kao i elektronski privjesci sa njegove odjeće. Pored kralja ležao je veliki skitski mač u zlatnim koricama(slikam).Gornji dio korica je ukrašen prikazom morskog čudovišta s prednjim dijelom konja, a ostatak korica je ukrašen prikazima lavova koji napadaju jelene. U blizini tijela je stajao kotao sa mesom. Oko tijela su stajale četiri male statue. Najzanimljivija je ona koja prikazuje dva Skita kako piju iz iste čaše. Ostatak kraljevog oružja se nalazio u drvenoj kutiji.

U sličnoj komori tijelo jedne žene je ležalo na odru. Na glavi je nosila elektronsku dijademu, oko vrata zlatnu ogrlicu, na rukama narukvice, a na prstima prstenje. Oko struka je nosila dva velika

medaljona s prikazom Atenine glave, koja su vjerojatno ranije pripadala nekom grčkom hramu. Između koljena joj je ležala slavna vaza iz Kul Obe. Ova elektronska vaza je najpoznatiji nalaz iz Kul Obe, te jedan od najpoznatijih skitskih nalaza uopće. Središnji dio vaze je ukrašen frizom s prikazom skitskog logora za vrijeme ili nakon bitke. Prikazan je kralj ili poglavica kojem glasnik daje poruku, jedan ratnik kako previja nogu ranjenom drugu i još jedan ratnik kako ranjenom drugu previja usta. Ovaj friz predstavlja jedan od rijetkih vizualnih prikaza Skita sa njihovom odjećom i opremom.

Pored nje je ležalo zrcalo grčke izrade stavljeno na skitsku ručku. U komori do ove nađena su tijela ženinih dvorkinja. Uz svaku je nađen veliki nož i skitsko zrcalo na dršci od bjelokosti. Iz Kul Obe također dolazi i zlatna figura čučećeg jelena koja je vjerojatno služila kao centar štita. Figura je grčke izrade.

Najbogatija grobnica s Dnjepra se nalazi u Čertomliku, a datirana je u V. st. pr. Kr. Humak je bio visok 20 metara s opsegom od 330 metara. Promjer glavne odaje je pri vrhu iznosio 4.75 metara, a sama odaja se širila prema dnu sve do dubine od 10 metara. Iz nje se ulazilo u četiri bočne odaje, a iz četvrte opet u petu. U jugoistočnoj odaji nađen je jedan kotao, ostaci kostura, noževi, strijele, zlatne pločice i trake koje su bile prišivene na odjeću te kuke za vješane odjeće. U sjeveroistočnoj odaji bilo je šest amfora, jedno brončano ogledalo, jedan kostur s brončanim torkvesom, zlatnim naušnicama i prstenima, ostaci jedne drške biča od slonovače i zlata, 399 zlatnih traka s predstavama životinja, čudovišta i nekoliko predstava grčkih mitova te mnogo drugog zlatnog nakita. U jugozapadnoj odaji ležao je kostur sa zlatnim torkvesom, na kojem bijaše obješeno 12 figura lavova, s ostacima kapuljače i 25 zlatnih pločica (u obliku grifona), pojasom, nazuvcima zlatnim i brončanim posudama, tobolcem sa strijelama i bičem. Pored njega nalazio se još jedan kostur sa sličnom opremom. U sjeverozapadnoj odaji na ostacima jednog odra obojanog svijetloplavom i tamnoplavom bojom ležao je kostur žene s naušnicama i zlatnim pločicama; njena glava i gornji dio tijela bili su pokriveni purpurnim velom sa 57 zlatnih pločica, čiji raspored odgovara konturama kapuljače. Pored nje ležao je kostur jednog muškarca s narukvicama i noževima. U zapadnom dijelu te odaje nađena je poznata vaza iz Četromlika. Vaza je od srebra i ima ugravirane biljke i ptice, a na gornjem dijelu nalaze se dva friza. U nižem su predstavljeni Skiti kako obučavaju konje, a u gornjem grifoni. Pored nje je nađena velika srebrna zdjela s ugraviranim akantovim lišćem i figurom jedne žene. Ta dva predmeta su grčke izrade. U petoj odaji bili su kotlovi i ostali predmeti od kojih su najimpresivnije korice mača.

Najzanimljivija je grobnica 2. Pod i zidovi su bili najvećim dijelom zastrti crnim pustom pričvršćenim čavlima i zakovicama. Od namještaja su nađeni drveni stolovi na rasklapanje, drvene posude za hranu, jedan zlatnim limom ukrašen doboš u obliku pješčanog sata i jedan žičani instrument sličan lutnji. Jedan dvostruki kovčeg dug 4.20 metara, s vanjske strane ukrašen aplikacijama od brezine kore i kože a iznutra postavljen crnom tkaninom nađen je prazan. U njega su mogla stati dva tijela. Među odjećom nalazio se jedan ženski kaput od vjeveričjeg krzna postavljen konjskom kožom i jedan odgovarajući prsluk postavljen samurovinom i drugim krznom, zatim široka muška košulja od biljnih vlakana i dva para ženskih čizama od krzna.

U ledu su također ostala sačuvana tijela poglavice i njegove žene koja su bila izbačena iz kovčega. Žena je imala oko četrdeset godina i pripadala je europskom tipu. Kosa joj je bila obrijana, a tijelo balzamirano. Jedna pletenica njezine kose ležala je u kovčežiću pored nje. Muškarac je imao oko šezdeset godina i pripadao je mongoloidnom tipu. On je bio ubijen u borbi s dva udarca sjekirom u glavu i bio skalpiran prije nego što su njegovi ljudi uspjeli povratiti tijelo i prišili mu lažni skalp. Tijelo mu je bilo ukrašeno tetovažama; najvjerojatnije oznaka statusa. Nosio je lažnu bradu od konjske dlake. Zanimljivo je napomenuti da su ostali muškarci u Paziriku, uglavnom europskog tipa, bili obrijani, dok je poglavica, koji nije mogao prirodno pustiti bradu, nosio umjetnu. Iz toga se može zaključiti da je brada također predstavljala statusni simbol. Ovdje treba napomenuti da su balzamiranja u potpunosti odgovarala Herodotovom opisu.

U grobnici 5 nađene su neke zadivljujuće tkanine. Jedan perzijski tepih, površine 4 metra kvadratna, obojan žutom i tamnocrvenom bojom ima biljne ornamente u sredini i dva niza figura.; unutrašnji čini povorka jelena, a vanjski kolona jahača. (slika) Među zastorima od pusta s aplikacijama dva se posebno ističu. Na jednom je predstavljeno čudovište s lavljim tijelom, krilima ljudskom glavom i rogovima u borbi s jednom fantastičnom divovskom pticom.(slika) Na drugom je prikazan gologlav jahač u kratkom ogrtaču koji prilazi jednoj figuri obrijane glave koja ima šubaru i dugu odjeću i sjedi na prijestolju uz «drvo života». Na jednom pokrovu od pusta za kočije javljaju se prikaz labudova u kineskom stilu. Također valja spomenuti izvrsno očuvana kola nađena u ovoj grobnici Visoka su tri

metra i sastoje se od tri okvira povezana zašiljenim motkama i kožnim remenjem. Svaki od četiri velika kotača ima 34 potpornja. Osovine nisu imale centar rotacije, tako da su se kola mogla koristiti samo na ravnom tlu. Međutim bilo ih je lako rastaviti i opet sastaviti. U većini grobnica nađena pokrivala za glavu konja. Većina njih je ukrašena rogovima. Zanimljivo je jedno ukrašeno glavom divokoze na kojoj se leži ptica. Značenje ovih pokrivala nam je nepoznato. Također, u svim grobnicama Pazirika nađeni su razni drveni i metalni nalazi ukrašeni u animalnom stilu.

Ukopi u sjevero-zapadnoj Rusiji su bili mnogo skromniji; nalazimo manje zlata, a broj žrtvovanih konja rijetko prelazi dva. U Pruskoj uopće nema konja. U Moldaviji i Bukovini nalazimo neke grobnice iz IV. st. pr. Kr. Iz tog razdoblja potječu grobnice iz Mađarske od kojih su najpoznatije Tapioszentmarton i Zoldhalompuszta.

SKITSKA UMJETNOST

Originalna skitska umjetnost se razvila iza vrijeme VII. i VI. st. pr. Kr. Rađena je u životinjskom stilu. Životinjski stil je umjetnički izraz svojstven narodima euroazijskih stepa. To je umjetnost šara i oblika u kojem su naturalistički prikazi životinja podređeni općem osjećaju za ritam. U Europi su taj stil najviše razvili Skiti. Njihova umjetnost se uglavnom očituje u dekoraciji svakodnevnih predmeta poput sjekira, noževa, konjske opreme, itd. Ljudski prikazi skoro uopće ne postoje, teme su najčešće životinje, posebno jeleni, prikazi su bogato ornamentirani i stilizirani, doslovno prenošenje oblika iz prirode se izbjegava.. Mnoge primjerke skitske umjetnosti možemo naći u kraljevskim grobnicama poput zlatnih jelena i pantere iz Kelermesa. Međutim ne smijemo misliti da je animalna umjetnost bila isključiva povlastica bogatih. To je doslovno bila umjetnost naroda, pošto je svaki Skit mogao sam ukrasiti svoje predmete iz svakodnevnog života. Tako nalazimo mnoštvo predmeta načinjenih od kosti ili bronce ukrašene u animalnom stilu.

Razlozi zbog kojih je su životinjske figure gotova jedine teme skitske umjetnosti postaju jasni ako pokušamo shvatiti način života koji ju je nadahnuo. Naime, nomadima je upravo lov predstavljao vrhunski užitak. Poljodjelsko stanovništvo je koristilo životinje kao tegleću stoku. Skiti su pak životinje vidjeli u divljem i gracioznom trku ili u borbi za preživljavanje. Stoga su i razvili umjetnost kojom pokušavaju uhvatiti životinje u pokretu.

Nekoliko kulturnih i umjetničkih tradicija se moralo udružiti da bi od skitske umjetnosti napravilo ono što jest. Jedna nit je poticala iz Anatolije; u Alaka Hijiku su nađeni prikazi jelena s rogovima iz XIV. pr. Kr. rađeni u stilu koji sliči skitskom. Još određeniji utjecaj Bliskog istoka pokazuju figure na zlatnom pektoralu iz Zijeva u Kurdistanu iz VII. st. pr. Kr. za vrijeme skitske prisutnosti u zapadnoj Aziji. Tamošnji umjetnik je životinjske figure rađene u skitskom stilu kombinirao s elementima karakterističnim za asirsku umjetnost (bikovi s ljudskim glavama, stilizirano drveće, itd). Po tome se pretpostavljada je to blago pripadalo kralju Bartatui, savezniku Asiraca iz vremena oko 670. pr. Kr. U kasnijem razdoblju asirski utjecaj je vidljiv na ovom dijelu oglava u obliku grifona i ovom zlatnom čunju ukrašenom prizorima fantastičnih životinja, oba iz sliva Kobana i iz IV. st. pr. Kr.

Pri istraživanju porijekla skitske umjetnosti valja držati na umu religiozno značenje koje su prikazi životinja imali za euroazijske nomade. Kod skoro svakog stepskog naroda možemo pronaći neki oblik vjerovanja u životinjske pretke ili u duhove u životinjskom obliku koji svojim magijskim moćima pomažu dušama da dođu do zagrobnog svijeta. Prikazi životinja su također mogli biti i znamenja neke međuplemenske kaste ratnika na konjima koji su ih nosili gdje su vladali.

Na ovim tradicijama nastala je specifična skitska umjetnost koja je usto bila obogaćena umjetničkim tradicijama drugih naroda. Primjerice, u skitskoj umjetnosti dosta često vidimo prikaze životinja u kojima ekstremitet jedne životinje postaje glava druge. Takav način prikazivanja je vjerojatno preuzet od Hetita. Tehnika emajliranja kojim su ukrašeni mnogi predmeti je preuzeta od Perzijanaca.

Sada treba spomenuti jednu drugu vrstu umjetničkih djela: radove grčkih majstora za skitske naručioce. Među prve radove spada jelen iz Kostromorske koji djeluje beživotno u usporedbi sa skitskim jelenima. Izuzetno kvalitetne predmete grčkog podrijetla uglavnom nalazimo u grobnicama Kraljevskih Skita. Tu spadaju ranije opisane vaze iz Četromilka i Kul Obe. Ti predmeti izvrsno prikazuju spoj skitskog i grčkog svijeta; skitski motivi poput logora i treniranja konja prikazani na grčki način putem narativnog friza. U ovom kontekstu treba spomenuti Zlatni tobolac iz Četromilka na kojem je vjerojatno prikazan Ahilej među Likomedovim kćerima. Sredina tobolca je ukrašena ovim motivom iz grčke mitologije, a uokvirena je frizom koji prikazuje životinje u borbi s gornje strane i biljnim motivima s donje. Maleni dio površine koji je «ispao» iz glavne kompozicije ukrašen je

prizorom borbe triju fantastičnih životinja. Još valja spomenuti zlatni češalj iz Soloke. Ukrašen je aplikacijom koja prikazuje tri Skita u borbi. Dvojica su pješaci a jedan je na konju. Borba se odvija preko tijela umirućeg konja. Ispod ovog prikaza nalazi se friz s prikazima lavova u čučnju. Na ovim primjerima vidimo figuralne prikaze, rađene na grčki način, uokvirene prikazima životinja omiljenom skitskom temom. Srebrna vaza iz Voroneza ukrašena je narativnim frizom koji pokazuje skitski kamp prije bitke. Prikazani su zapovjednici kako vijećaju, iskusni skitski ratnik koji mlađem drugu pokazuje kako koristiti luk i grupu ratnika kako se priprema za borbu.

2. **Agatirsi** (Herodot)
- živjeli su sjeverozapadno od Skita, prema rubu svijeta
- danas se stavljaju u Transilvaniju oko rijeke Maros
- opisani su kao ljudi s gomilom zlatnog nakita

3. **Neuri** (Herodot)
- Neuri su živjeli sjevernije od Agatirsa te ih neki smještaju na jugoistok Poljske
- izjednačavaju se, bilo sa Slavenima, bilo s Baltima

4. **Sigini** (Herodot i Strabon)
- živjeli su nomadskim životom u blizini Eneta s Jadrana i danas se smještaju u mađarsku ravnicu

5. **Melanhleni** – ljudi u crnim kaputima (Herodot i Hekatej)
- ovaj je narod vrlo mutan pojam
- neki ih pokušavaju izjednačiti sa ugrofinskim narodima koji su živjeli prema sjeveru, bavili se lovom i bili odjeveni u krzna

6. **Androfazi** – ljudožderi (Herodot
- žive sjeverno od Crnoga mora, najdalje od svih – nikakve ceste ne prolaze kroz njihovu zemlju, oni nemaju običaja ni zakona; oblače se poput Skita, ali govore nekim drugim jezikom i jedu svoje ljude
- mnogi su ih pokušavali identificirati – možda su to Mordvini koji su boravili u središnjoj Moskoviji i govorili su ugrofinskim jezikom

Prema istoku put je bio još bajkovitiji nego prema sjeveru. Tamo je morao postojati Ocean, kao i onaj na Zapadu. Najprije se mislilo da je to Crno more, zatim Azovsko more pa Kaspijsko jezero. Kad su prešli i tu granicu shvatili su da je Ocean mnogo dalje i da je kopno mnogo veće nego što su to prije mislili.

7. **Geloni** i **Budini**
- danas se smještaju oko utvrđenog naselja Belskoe /kod Herodota Gelon/ koje se nlazilo u zemlji Budina
- to je moralo biti u pošumljenoj stepi zapadno od rijeke Dona
- Geloni su za Herodota izvorno bili Grci iz raznih emporija i govorili su poluskitskim polugrčkim jezikom
- kao opisuje Darijev pohod na Skitiju, Herodot govori i o drvenom gradu Budina koji su ovi napustili, a Darije ga je spalio
- Geloni obrađuju zemlju i hvataju dabrove i vidre te prodaju njihova krzna, dok su Budini lutalice

8. **Amazonke**
- Ilijada ih stavlja u Likiju u Maloj Aziji
- Strabon kaže da su potisnute daleko na sjeveroistok na ušće Tanaisa, a onda do Kaspijskih vrata – potiskivanje je logično; nigdje, kamo god su Grci došli, nisu im našli ni traga; one uvijek žive na granici svijeta, kod njih je prirodni poredak narušen i obrnut, one su antipodi muškom svijetu
- legenda vjerojatno vuče podrijetlo do skitskih i sarmatskih žena koje su ratovale poput muškaraca (nisu se mogle udati dok ne dokažu da se mogu boriti na konju lukom, strijelama i kopljima)
- takvo ponašanje ne treba čuditi jer su nomadske žene morale biti jednako priučene stalnom životu na konjima kao i muškarci

- arheološka su iskapanja u središnjoj Aziji (Kazahstan) pokazala mnoge grobove žena pokopane s ratničkom opremom i žrtvovanim konjima
- slično je pronađeno i u Ukrajini gdje je često i središnji grob ispod tumula zapravo ženski (smatra se da su to ukopi ratničkih svećenica ili žena ratnica te žena šamana jer je kod šamana čest slučaj da odjećom i ponašanjem naoko promijene spol)

9. **Hipemolzi** (oni koji muzu konje)
- važni su jer se pojavljuju zajedno s prvim spomenom imena Skita kod Heziода
- ime se odnosi na način života, a ne na etničku pripadnost jer su, kao i ostali nomadi, i Skiti pili kobilje mlijeko

10. **Galaktofazi** (oni koji se hrane mlijekom)
- prvi ih spominje Homer, ali ne zna kamo ih smjestiti
- ovdje je isti slučaj kao i kod Hipemolga – to je jednostavno nomadski narod koji se hrani kobiljim mlijekom (medom, sirom, a rijetko i konjetinom)
- uz njih se veže pojam «plemenitog divljaka» koji primitivne ljude izjednačuje s izvornom pravednosti ili Zlatnim dobom
- ovdje se također javljaju žene-ratnice - svi su stepski narodi zapravo Hipemolzi i Galaktofazi i kod dobrog su dijela tih naroda žene ravnopravno sudjelovale u životu i u ratu kao i muškarci na što ih je tjerao način života

11. **Ábioi** ili **Ábides**
- Ilijada ih spominje kao najpravednije od ljudi – oni su stalno mladi i imaju sve odlike božanskih ljudi
- oni su nomadski Skiti koji imaju sve zajedničko osim svojeg mača i pehara
- Strabon uništava ovu idealiziranu sliku kad kaže da su oni krvoločni, a da su njihovi pehari zapravo prepariranje ljudske lubanje

12. **Tisageti** i **Iirki**
- oni žive iza Gelona i Budina i bave se lovom
- iza njih su Skiti kod kojih su se odvojili
- danas se ovi narodi smještaju negdje između srednjeg toka Volge i jugoistočnog Urala

13. **Agripeji**
- žive istočno od Tisageta i Iirka
- oni su ćelavi od rođenja i imaju plosnat nosi i široke jagodične kosti, oblače se kao Skiti, ali ne nose oružje (možda mongolski narodi)
- ostali narodi smatraju ih svetima i od njih traže sa razrješavaju razmirice
- žive od stabla zvanog *Pontikón* čije plodove tiskaju kroz tkaninu i dobivaju gosti crni sok od kojeg prave piće zvano *áskhy* (stablo je identificirano kao Prunus Padus i piće je uspoređeno s omiljenim pićem Baškira na južnom Uralu koje oni zovu *áći.*

14. **Isedonci**
- iza Agripeja su goleme planine, a iza njih žive Isedonci koju su pravedan narod, poštuju zakone, a svojim su ženama dali jednaka prava
- kod njih je postojao ritualan kanibalizam gdje su umrle pojeli, a njihove lubanje optočili zlatom i čuvali kao svete predmete (arheolozi u Autonomnoj Republici Tuva u južnom Sibiru pronašli su ukope čije su kosti pokazivale tragove noževa, ali ne i gozbi, kuhanja ili pečenja pa se to pokušalo tumačiti tako da, kad je netko umro daleko od mjesta ukopa tada su sa njega skinuti raspadljivi dijelovi a kosti su mogle čekati sam ukop na posvećenom mjestu)
- u njima se pokušavaju prepoznati tibenski narodi u Tarimu i Bulunggiru ili u Kineskom Turkestanu

15. Arimaspi (skitski arima=jedan, spou=oko ili arim=prijatelj ili vlasnik, aspou=konj)

- susjedi Isedonaca koji se stalno bore s grifonima kojima pokušavaju oteti zlato
- imali su samo jedno oko[14] i kosu boje zlata
- o njima je pisao Aristej Prokonežanin u Arimaspiji
- zbog njihove identifikacije znanstvenici su se okrenuli folkloru središnje Azije gdje su jednooka bića česta i važna u mitologiji turskih, mongolskih i tibetskih naroda kao demoni u službi kralja Podzemlja
- obično se izjednačavaju s Mongolima, dok kineski izvori na njihovo područje stavljaju narode koji se mogu protumačiti kao Huni
- zlato se osobito veže uz Arimaspe i grifone – to je zato jer Grci nisu poznavali izvore iz kojih su stizale goleme količine skitskog zlata (iz rudnika Altaja i Tjen Šana)

16. Hiperborejci (*Hyperbóreoi* – ljudi iza sjevernog vjetra)

- nakon Arimaspa žive grifoni, a nakon njih, dalje od svake spoznaje Hiperborejci, njihovo je boravište granica između zemlje i neba, života i smrti
- pripadali su sakraliziranom svijetu i onamo je bog Apolon odlazio na odmor
- nitko o njima nije znao ništa, osim Apolonovih svećenika na Delu kamo su Hiperborejci slali darove zamotane u slamu (preko Skitije, od naroda do naroda, do obala Jadrana, zatim u Dodonu u Epiru, pa na Eubeju i na kraju na Del) – postoje zapisi o tim darovima pa je moguće da su to bili stvarni darovi nekog stvarnog udaljenog naroda
- neki ih smještaju na Baltik, a drugi preko Dzungarijskih vrata preko kojih su stizale obavijesti o visokoj civilizaciji Kine
- Ripejske planine važan su dio pripovijesti o Hiperborejcima – one su granica svijeta, a preko njih mogu samo bogovi i polubožanski Hiperborejci (Kavkaz, Karpati, Ural, Alpe…)

Na južnoj obali živjeli su:

17. Paflagonci

- spominje ih Homer, a filozof Klisten izjednačava ih s Kukoncima
- kavkaskog su podrijetla i živjeli su na lijevoj obali rijeke Partenija

18. Halibi – Halizoni

- Homer ih stavlja u Malu Aziju i kaže da dolaze iz *Alýbe*, rodnog mjesta srebra
- Apolonije Rođanin smješta ih iza Amazonki, blizu ušća Termodonta
- za njega su oni najjadniji od svih ljudi jer im je zemlja jadna i divlja, ali su bili najveći majstori za preradu željeza i srebra
- mitologija je u njima utjelovila priče o zlatu, srebru i željezu koje je dolazilo iz nepoznatog zaleđa
- pripadali su zapadno-gruzijskoj skupini naroda, ali nikad nisu bili dio Kolhidskog Kraljevstva

19. Eneti

- vjerojatno su podrijetlom iz Transkavkazije, a do vremena Pseudo Skilakova *Peripla* već su izumrli

Strabon: *Uzeo sam rijeku Tanais kao granicu između Europe i Azije. Ali malo znamo o krajevima iza nje zbog hladnoće i siromaštva zemlje. Ovo siromaštvo mogu izdržati samo domaći stanovnici koji, ako nomadi, žive na mesu i mlijeku, ali drugi narodi to ne mogu podnijeti.*

Sve do vremena Aleksandra Velikog neznanje je bilo golemo. Vjerovalo se da je Ocean blizu ili odmah iza Kaspijskog jezera. U posljednjoj godini svog života Aleksandar je odlučio doznati je li Kaspijsko jezero povezano s Pontom ili Indijom. Nažalost, umro je naglo i ovaj pohod je bio otkazan. Istim ovim putem, oko 270. pr. Kr. prošao je Milećanin Demodama; prešao je Kaspijsko jezero i došao do Jaksarta.

Rimljani su svoja zemljopisna znanja crpili iz starije literature, no imali su i točnije izvještaje koji su dolazili od vojnika i trgovaca.

[14] Jednooka stvorenja, bilo demoni ili bogovi javljaju se u mnogim vjerovanjima (kiklopi, Odin, rimski Horacije Koklo, egipatski udjat, kineski Heu yen, mongolski div sličan Polifemu, jednooka bića predstavljaju podzemne sile koje se bore protiv nebeskih stvorenja sa Zlatne planine…)

Marko Vipsanije Agripa – u Rimu sastavio memoare nakon što mu se završila služba na istoku, a uz nje izdao i kartu istočnih zemalja koja je bila izložena u Vipsanijevu trijemu; nije baš bil pretjerano točna

Korbulon – izdao vojnu kartu nakon pohoda 59. god. (od Artaksate do Tigranocerte, Kavkaza i nepoznatih zemalja iza Kavkaza)

Dionizije Perieget – živio je u Aleksandriji početkom 2. st. gdje je i napisao svoj opis zemlje u stihovima koji je prilično bajkovit s obzirom na nova znanja koja su tad postojala

Marin iz Tira – živio je u srednjoj Aziji oko 110. god. Napisao je djelo za koje saznajemo preko Ptolomeja koji je Marina smatrao najpažljivijim geografom s najboljim i najnovijim podatcima. To i ne začuđuje jer je Marin živio u trgovačkoj luci Tiru gdje se služio se pričama putnika i trgovaca koju su prolazili karavanskim putovima trgujući svilom i ostalom robom[15]. Jedan od najdragocjenijih izvora bio mu je sirijsko-makedonski trgovac Maes Titijan koji je Marinu prodao jedan karavanski vodič koji je vjerojatno potjecao iz Kine iz vremena dinastije Han (1. st. pos. Kr.). Vodič je opisivao put svile od Kine do Partije; bio je preveden na neki oblik iranskoga jezika, a Maes ga je preveo na grčki.

Ptolomejeva karta (Klaudije Ptolomej)
- najveća i najopširnija karta načinjena u Starom svijetu
- pokriva svijet od Irske do kineske granice i pokazuje kako su se silno širili horizonti grčkog svijeta od Homera i Hezioda do 2. st. pos. Kr.
- karta ima nesuvislih dijelova, osobito kad je riječ o Osku i Jaksartu; uopće nije znao za Aralsko jezero, ali je, sve u svemu, najbolja sinteza dotadašnjeg geografskog znanja

27. ARISTEJ PROKONEŽANIN
Aristej Prokonežanin – čovjek koji je na zapad donio začuđujuće priče o istočnoj Aziji; spominje ga Herodot
Arimaspija – pripovijest u stihovima o raznim narodima, običajima i čudesnim iskustvima koja je Grčkom kružila u 7. i 6. st. pr. Kr, a smatra se da je Aristej bio autor
Herodot: Aristej se jednog dana mrtav srušio u suknarskoj radionici u Prokonezu, ali u to je došao čovjek iz Kizika koji je rekao da ga je baš sreo na putu i da je pričao s njim. U međuvremenu je Aristej nestao iz radionice. Nakon sedam godina pojavio se u Prokonezu pun čudesnih priča, sastavio Arimaspiju i ponovno nestao. Pojavio se nakon 240! godina u Metapontu u južnoj Italiji. Ljudima je rekao da podignu Apolonov hram, a zatim je pričao da je bio kod Isedonaca, jednookih Arimaspa i kod Hiperborejaca, a sve nadahnut Apolonom kojeg je pratio u liku gavrana.
Slijed naroda kod Aristeja: Skiti – Isedonci – Arimaspi – grifoni – Hiperborejci – more: Herodot vjeruje pričama do Isedonaca, ali dalje počinje sumnjati.
Arimaspija je izgubljena već u antici i o njoj se malo znalo, osim legendi, a malo se znalo i o njezinu autoru (neki smatraju da je bio čarobnjak ili šaman pa čak kažu da Arimaspija nije opis fizičkog putovanja, već putovanja duše).

1. **Put zlata i legende o izvoru azijskog zlata**
2. **Magna Graecia**
3. **Fokejska plovidba**
4. **Naukratis**
5. **Grčka seoba u Malu Aziju**
6. **Eolsko područje i gradovi u Maloj Aziji**
7. **Dorsko područje i gradovi u Maloj Aziji**
8. **Odiseja i plovidba prema zapadu**
9. **Povodi grčke kolonizacije**

[15] Sa Istoka je na zapad stizala svila, željezo (najbolje željezo stizalo je iz Kine), kamfor, žad, cimet.

10. Pitekusa

Pitekusa, današnja Ischija, prva je naseobina Grka na zapadu. Sredinom 8.st.pr.Kr. osnovali su je kolonisti iz Halkide i Eretrije na Eubeji, te uspostavili trgovačke odnose s Etruščanima i narodima Kampanije. Trgovinu potvrđuju i metalurške radionice pronađene na lokalitetu Mazzola, u kojima su obrađivali željezo dopremljeno s otoka Elbe, a brojne su i grčke keramičke posude pronađene u grobovima lokalnog stanovništva na obali.
G. Buchner je pronašao fragment kratera s kraja 8.st.pr.Kr. na kojem je prikazan jedan lik za kojega on kaže da predstavlja neko krilato biće, možda sfingu. Peruzzi daje novu interpretaciju tog lika, naime, smatra da nije riječ o krilu, već o repu majmuna koji se rukama drži za glavu. Ostali nazivi otoka koji se javljaju su Inarime i Aenaria. Inarime se pojavljuje samo u poetskim tekstovima. Servije objašnjava da naziv potječe od Homera koji u Ilijadi spominje Tifeja u zemlji Arima koja se nalazila pod Ischijom. Latinsko ime Ischije, Aenaria, veže se uz Enejevo putovanje iz Troje u Lacij, otok se nalazio na ruti kojom je išao Eneja.
Podaci o Pitekusi dolaze uglavnom iz nekropole San Montano, koja je bila u uporabi od sredine 8.st.pr.Kr. do prve četvrtine 7.st.pr.Kr. Nekropola se nalazi podno brda Monte di Vico, na čijem je vrhu nekada bilo naselje, od kojega nije gotovo ništa sačuvano. Arheološka iskopavanja pokazala su da je Pitekusa bila podijeljena na obiteljske parcele. Većinu predmeta koji su pronađeni čine keramičke posude, ima importa iz matične zemlje i s istočnih dijelova Sredozemlja.
Od lokalne produkcije izdvaja se krater sa likovima u kasnogeometrijskom stilu sa prikazom brodoloma, brod je već potonuo, a ispod njega ribe jedu tijela koja tonu. U jednom grobu na nekropoli S. Montano (Lacco Ameno), iz sredine 8.st.pr.Kr., pronađena je jedna kotyle sa tri urezana stiha, tzv. "Nestorov pehar" iz kasnog geometrijskog razdoblja. Kotyle je import s Rodosa, no natpis je na eubejskom alfabetu, pa je najvjerojatnije nastao u Pitekusi.

Od 7. st.pr.Kr., sve većim razvojem Kume koju su, uz Grke iz Halkide i Kime u Eubeji, osnovali kolonisti s Pitekuse, njena važnost sve više opada. Strabon navodi da je većina stanovnika otišla s otoka, najprije zbog unutarnjeg neslaganja, a potom i zbog erupcije vulkana u blizini.

11. Kuma

Prva kolonija Grka na zapadu bila je Kuma. Osnovali su je, između 750. i 725.g.pr.Kr., kolonisti s Pitekuse zajedno s Grcima iz Halkide i Kime u Eubeji. Nalazi se na kampanijskoj obali, sjeverno od Napuljskog zaljeva. Akropola, koja je od Pitekuse udaljena samo 14 km, bila je smještena na izdvojenom brežuljku ispod kojeg se, južno od akropole, nalazila luka.
Zahvaljujući povoljnom geografskom položaju, kontrolirajući pomorsku trgovinu uz obalu, grad se brzo razvijao od samog osnutka. Bila je najsjevernija grčka kolonija, koja je trgovala sa Kampanijom, Lacijem, Etrurijom, ubrzo se proširila i kontrolirala čitavo područje napuljskog zaljeva. Kuma je snažno utjecala na susjedne narode, kao što svjedoči širenje grčkih kultova i alfabeta. Kojega su, djelomično modificiranog, preuzeli Etruščani i ostali italski narodi. U 7.st.pr.Kr., Kuma osniva subkolonije "grad pravde" – Dikearhiju (Pozzuoli) i Partenope (budući Neapolis). Njena ekspanzija u Kampaniji prouzročila je sukobe s Etruščanima, koje je Kuma pobijedila pod Aristodemovim vodstvom 524.g.pr.Kr., a definitivno je Etruščane porazio Hieron iz Sirakuze 474.g.pr.Kr. Samnićani su osvojili Kumu 424. ili 421.g.pr.Kr., ona sve više gubi važnost i s vremenom je zamjenjuje Napulj. Civitas sine sufragio je od 338.g.pr.Kr, a 180.g.pr.Kr. latinski je u uporabi kao službeni jezik.

Od razdoblja osnutka Kume pa sve do 6. st.pr.Kr. nije gotovo ništa sačuvano. Poznata nam je sjeverna nekropola, koja se nalazila izvan gradskih zidina. Postojala su dva pojasa zidina, jedan oko same akropole, a drugi, pravokutan, išao je oko donjega grada na obroncima Monte Grilla. Oba se pojasa zidina datiraju u 6. st. pr. Kr. Jedini ulaz u akropolu bio je na krajnjem jugu brežuljka. U blizini se nalazio Apolonov hram, što se moglo ustanoviti prema natpisu naroda Oska. Na jednom starijem hramu, već u grčko ili u rano samnitsko doba sagrađen je peripter na niskom podiju, orijentiran sjever – jug (34.60 m x 18.30 m). U rimsko doba potpuno je srušen i na njegovom mjestu sagrađen je novi hram u 1. st., kasnije ga je zamijenila kršćanska crkva s baptisterijem.
Na najvišoj terasi akropole nalazio se hram posvećen Zeusu, a od 2. st. Kapitolijskj trijadi. U 5. ili 6. st. na njegovom je mjestu sagrađena peterobrodna bazilika s baptisterijem.
Od ostalih gradnji iz grčkog i samnitskog razdoblja, sjeverno od Apolonovog hrama nalazi se cisterna trapezoidnog presjeka i portik koji je stradao u carsko doba.

<u>SIBILINO PROROČIŠTE:</u>

Na južnoj strani akropole, 1932.g. Amedeo Maiurini otkrio je dugu galeriju usječenu u stijenu u kojoj je prepoznao sibilino proročište, opisano u Vergilijevoj *Eneidi*. To je potvrđeno pronalaskom brončanog diska iz 7. st. pr. Kr. s natpisom na jonskom dijalektu koji svjedoči postojanje proročišta u Kumi. Galeriju, dugu 130 m, osvjetljava šest bočnih otvora. Na kraju galerije nalazi se nadsvođeni pravokutni prostor sa tri niše. Iz jedne od tih niša prelazi se u jedan manji prostor, koji također ima tri niše: tu je sibila prorokovala. Galerija se datira u 6. i 5. st.pr.Kr., dok su otali prostori rekonstruirani u helenističko doba.

12. **Naksos na Siciliji**
13. **Sirakuza**
14. **Megara Hibleja**
15. **Selinunt**
16. **Grčka kolonizacija južne Italije**
17. **Lokri Epizefiri**

Locri se nalazi na istočnoj obali Kalabrije. Antički grad iz klasičnog i helenističkog doba obuhvaća područje od oko 230 hektara, a branile su ga zidine dužine oko 7.5 km. Najranije naselje nije još točno locirano, no teorija da se nalazilo na brežuljku, na mjestu kasnije akropole je najvjerojatnija. Od Strabona saznajemo da su koloniju osnovali Grci iz Lokrije u središnjoj Grčkoj, a oikist je bio Euanthes. Euzebije nam donodi 679. ili 673. g.pr.Kr. kao godinu osnutka kolonije, najranije posuđe koje je pronađeno u grčkim grobovima je iz oko 690. – 650. g.pr.Kr. Uglavnom je prihvaćeno Strabonovo mišljenje da su se kolonisti najprije naselili na rtu Zefirio (današnji Capo Bruzzano) na jonskoj obali Kalabrije, udaljenom oko 20 km od Locrija. Odmah po osnutku grada, Zaleuk je stanovnicima Lokrija sastavio zakone, najstarije poznate u Europi. Razdoblje najvećeg razvoja Lokrija je 6. i 5. st.pr.Kr. kada je grad proširio svoj dominij od Jonskog do Tirenskog mora, obuhvaćao je i gradove Metauros, Medmu (Rosarno), Hipponium (Vibo Valentia). Zbog prvenstva u trgovini Lokri se u prvoj polovini 6.st.pr.Kr. sukobio s Krotonom. Odlučujuća bitka bila je oko 550. g.pr.Kr. na rijeci Sagras gdje je bila granica između teritorija Lokrija i Krotona. Prema legendi Lokriju su u pomoć pristigli Dioskuri, Kastor i Poluks i pomogli mu da pobijedi Kroton.
U vanjskoj politici kolonija je bila povezana sa Spartom, Tarentom i Sirakuzom, čiji je saveznik bila za vrijeme atenske ekspedicije na Siciliju. Kasnije je pomogla Dionizu I. u vojnim operacijama protiv Rhegiuma, a zauzvrat je dobila proširenje svog teritorija.
356. g.pr.Kr. primila je Dioniza II. Koji je bio prognan iz Sirakuze, no ubrzo je protjeran i iz Lokrija zbog svoje okrutnosti i nasilja. Nakon tog događaja stanovnici Lokrija su odbacili tiraniju i prihvatili demokraciju. Scipion je osvojio Lokri Epizefiri 205. g.pr.Kr. i otada njena važnost opada.

Krajem 6. st.pr.Kr. čitav je gradski prostor okružen obrambenim zidinama koje su sa sjeverne strane bile ojačane kulama zbog prodora lokalnog stanovništva. Takvo planiranje gradskog prostora odražava neprikosnovenu moć koju je imala aristokracija Lokrija, tzv. aristokracija Sto kuća ("delle Cento camere"), tj. stotinu obitelji koje su izravni potomci prvih grčkih kolonista.

ČETVRT "CENTOCAMERE":

Iskopavanja u četvrti Centocamere pokazala su da je ta gradska četvrt u kojoj se obitavalo od 6. – 3. st.pr.Kr. organizirana prema Hipodamovu modelu. Blokovi kuća različite veličine građeni su uz ulice, tzv. *stenopoi*, širine četiri metra; ti stenopoi bili su postavljeni pod pravim kutom u odnosu na glavnu ulicu, tzv. *plateia*. Kuće su jednostavne, na kat i s jednim ulazom. Nalazi peći i proizvoda od terracotte pokazuju da je to bila obrtnička četvrt u kojoj su se proizvodili predmeti od terracotte.

"STOA U OBLIKA":

U istoj gradskoj četvrti pronađen je i trostrani portik sa mnogo malih soba postavljenih u nizu. Sagrađen je između kraja 7. i polovine 6. st.pr.Kr., a poznat je pod nazivom "stoa U oblika", vjerojatno je bila sakralnog karaktera. U središnjem dvorištu pronađeno je 356 žrtvenih jama sa figuricama od terracotte, posudama i kostima domaćih životinja. Smatra se da je bila posvećena Afroditi, budući da su nađene posude s njenim imenom.

ZEUSOV HRAM:

Iz istog je razdoblja i Zeusov hram, tzv. hram Marasà, koji se nalazi u sjeveroistočnom dijelu grada. To jedan od dva grčka hrama jonskoga stila na zapadu (drugi se nalazio u Hipponiumu, koloniji Lokrija). U najstarijoj fazi gradnje, krajem 7. st.pr.Kr., imao je izduljenu celu (8.43m x 25.86m) koja je bila

podijeljena u dva broda. Bio je obložen pločama od terracotte s motivom meandra. U 6. st.pr.Kr. celi je dodana peristaza, vjerojatno u heksastilu (17.03m x 35.30m). U drugoj polovini 5. st.pr.Kr. arhajski je hram srušen i na njegovom mjestu sagrađen je jedan veći hram (19.03m x 45.42m) s pronaosom, opistodomom i peristazom u jonskom stilu. Hram je bio heksastilni, sa 17 stupova na dužim stranama. Poznata je akroterijska dekoracija u mramoru. Središnja je bila grupa s nereidom u sredini i Dioskurimana koji silaze sa konja koje podržavaju tritoni sa obiju strana; ugaoni akroteriji bili su s palmetama. Sačuvan je i žrtvenik koji se nalazio ispred hrama, iz 5. st.pr.Kr.

TZV. HRAM MARAFIOTI: (nazvan po vlasniku zemljišta na kojem je nađen)
Dorski hram iz 6.st.pr.Kr. poznat je po arhitektonskoj plastici, kao npr. pentaglif umjesto uobičajenog triglifa, sima sa lavljim glavama; pronađen je akroterij od terracotte koji prikazuje konjanika i sfingu. Hram je bio ograđen zidom i pretpostavlja se da je taj temenos bio posvećen Zeusu Olimpijskom o kojem govore brojne brončane tablice administrativnog karaktera, pronađene nedaleko hrama.

PERZEFONINO SVETIŠTE:
O njemu govore antički pisci kao o najvažnijem hramu u gradu. U dolini, između brda Abbadessa i Mannella, izvan zidina, pronađena je velika ostava ex vota koji se odnose na Perzefonon kult: mnogo je tablica, piakesa i natpisa posvećenih toj božici. Sam hram još nije pronađen, neki pretpostavljaju da se radilo o kultu na otvorenom.

KAZALIŠTE:
U blizini hrama "Marafioti" nalazi se kazalište s kraja 4. st.pr.Kr. Prirodan pad terena iskorišten je za gradnju kavee. Pretpostavlja se da je kazalište moglo primiti oko 4500 gledatelja. Modificiran je u rimsko doba.

PINAKES (PINAX):
Glinene tablice sa figuralnim prikazom u reljefu, često polikromne, bile su najčešći ex voto u svetištu koje se nalazilo na brdu iznad antičkog grada, a koje je vjerojatno bilo posvećeno Perzefoni. Radi se o pravokutnim tablicama, ovisno o sceni koja je prikazana položene su vertikalno ili horizontalno, čija je veličina rijetko veća od 30 cm. Te su se tablice vješale na zidove a možda i na stabla unutar temenosa. Osim u svetištu, pronađene su i u kućama i grobovima. Reljefi su izrađeni u lokalnoj glini. Na njima su prikazane scene vezane uz Perzefonu, npr. svete životinje, namještaj, Had otima Koru itd.

18. Sibaris

Sibaris su osnovali Ahejci s Peloponeza oko 700. g.pr.Kr. na kalabrijskoj obali. Sam grad se nalazio između rijeka Sibaris (današnja Coscile) i Kratis (današnja Crati), no arheološka iskopavanja pokazala su da je Sibaris od samog osnutka kontrolirao i čitavu dolinu Sibarisa i okolna brda. Još prije 700. g.pr.Kr. podignuli su hram na mjestu gdje se u toba nalazilo naselje lokalnog stanovnošta koje je kolonistima služilo kao radna snaga. Brzom razvitku polisa i povećanju stanovništva pridonijela je liberalnost njegovih građana koji su rado prihvaćali strance. Strabon navodi da je Sibaris kontrolirala 25 gradova i četiri plemena.

Sibaris je bio veoma bogat grad zbog plodnosti tla i raznolikosti poljoprivrednih proizvoda kojima je trgovao. Herodot piše da je Sibaris bio posrednik u trgovini između jonske Azije i tirenske obale, trgovao je sa Miletom i Etruščanima. Kuda se sve Sibaris širio nije još posve jasno, no sigurno je da je osnovao Laos u kojem se dio stanovništva sklonio nakon pada Sibarisa, a većina se preselila u Posidoniju, čiji je tagođer bio osnivač. Krajem 6. st.pr.Kr. (511. – 510. g.pr.Kr.) Kroton je osvojio i razrušio Sibaris, prema Strabonu preusmjerili su tok rijeke Kratis na grad i time ga potpuno uništili. 446. g.pr.Kr. Sibarićani su uz pomoć Atenjana pokušali obnoviti grad. Poslušali su savjet Delftskog proročišta i novo naselje osnovali na izvoru Thuria. Taj novi grad, Turi, sagrađen je prema Hipodamovom urbanističkom planu. Bila je rimska saveznica u ratu protiv Tarenta i Hanibala.

Od antičkog grada je malo toga sačuvano. U Parco del Cavallo, na lijevoj obali rijeke Crati, pronađeni su fragmenti figuralnog reljefa koji je vjerojatno pripadao frizu malog dorskog hrama koji se datira u 530. g.pr.Kr. Pronađena je i grčka keramika, novac, nakit.

19. Posidonija (Paestum)

Grčki grad Posidonija (rimski Paestum) smješten je 80 km južno od Napulja, na obalama Kampanije. Osnovali su ga grčki kolonisti iz Sibarisa oko 600. g.pr.Kr. Ime je dobio u čast bogu Posejdonu, čiji se lik nalazi i na njegovom novcu. Posidonija je tijekom cijelog 5. st.pr.Kr. bila važan trgovački centar. Uske veze sa Sibarisom potvrđuje natpis pronađen u Olimpiji, u Grčkoj, na kojem se Posidonija spominje kao

garant ugovora između Sibarisa i neidentificiranog naroda Serdaioi. Krajem 5. st.pr.Kr. grad su osvojili Lukanci i tada mijenja ime u Paistom. 335. g.pr.Kr. epirski kralj Aleksandar I. osvojio je grad, no nakon njegove smrti, 330. g.pr.Kr., ponovo je pod Lukancima. U 3. st.pr.Kr. postaje rimska kolonija i mijenja ime u Paestum.

LUKA:

Kako antičko sidrište još nije pronađeno, a obalna linija nije ista kao u antičko doba, postoji više teorija o tome gdje je bila smještena. Neki smatraju da se luka nalazila na ušću rijeke Sele, u blizini Heraiona ili u Agropoliju, no nema nikakvih arheoloških nalaza, a i oba mjesta su dosta udaljena od samoga grada. Pretpostavljalo se i da se luka nalazila sjeverozapadno od Porta Marina, no istraživanja su pokazala da je u to vrijeme more bilo preplitko za brodove.

ZIDINE:

Ne može se točno datirati kada su zidine nastale, no sigurno je da su građene u nekoliko faza, a bile su planirane odmah po osnutku grada. Grad je bio sa svih strana okružen zidinama koje su imale četiri glavna ulaza: *Porta Aurea* na sjeveru, *Porta Giustizia* na jugu, *Porta Sirena* na istoku i na zapadu *Porta Marina*.

20. Hramovi u Paestumu

U Velikoj Grčkoj se izvana preuzima tip dorskog periptera, no drugačiji kultni običaji i predodžbe prostora već vrlo rano vode stvaranju posebna regionalnog tipa.ela je očuvala drevni uski oblik s jednim stražnjim prostorom, nedostupnim aditonom. Rano oblikovanje krovnih konstrukcija velikog raspona pospješilo je širenje ophodnih trijemova. Osobito prostrani čeoni trijemovi i sklop otvorenih stubišta sučelice oltaru naglašavaju usmjerenost građevine.

HERIN HRAM (tzv. Bazilika):

Ovo je najstariji hram u Posidoniji, sagrađen između 550. i 525. g.pr.Kr. Pronađeni natpisi i votivne terakote pokazale su da je posvećen Heri. Hram je dorski peripter. Sačuvan je cijeli pteron s arhitravom. Ima po 9 stupova na čeonim stranama i 18 na bočnim stranama (dimenzije hrama su 24.51 x 54.27 m). Pristaza obilazi celu u širini dva traveja. Cela je podijeljena na dva broda aksijalno postavljenom kolonadom od sedam stupova. Neki smatraju da je cela dvodijelna jer su se tu štovala dva božanstva, Hera i Zeus, na što bi upućivala i dva ulaza u hram. Pronaos se otvara u peristazu s tri stupa in antis, a stražnja je strana naosa zatvorena. Iza cele nalazi se aditon koji je iste veličine kao i pronaos. Stupovi se na gornjem kraju jako suzuju, a ispod kapitela ukrašeni su različitim floralnim motivima: lotosovim cvijetom, palmetama, rozetama itd. Pronađeni su brojni fragmenti oslikanih terracotta koje su ukrašavale hram. Metope nisu sačuvano, no utori za klinove na frizu pokazuju da su one mogle postojati.

ATENIN HRAM (tzv. Cererin hram):

Smješten je u sjevernom temenosu na najvišoj točki unutar gradskih zidina, a datira se oko 500. g. pr.Kr. Dimenzije su 31.52 x 13.14 m. Hram je heksastilni peripter sa 13 stupova na bočnim stranama i pronaosom i naosom bez opistodoma. Iznad arhitrava bio je friz sa triglifima i metopama koje nisu bile iste veličine. Pronaos je imao ante i šest jonskih stupova – četiri na istočnoj strani i po jedan na južnoj i sjevernoj. Na hramu se javlja nekoliko inovacija: upotreba različitih materijala na frizu, izostavljanje horizontalnog geisona, upotreba jonskih stupova unutar dorskoga hrama. Vratovi dorskih stupova, kao i kod Herinog hrama, imaju cvijetne motive.

HERIN HRAM (DRUGI) (nekad pripisivan Posejdonu ili Neptunu):

Najveći je grčki hram u Paestumu, dimenzija 60 x 25 m. Datira se u 5. st.pr.Kr. To je dorski peripter sa 14 stupova na dužim stranama i po šest stupova na kraćim stranama. Kolonada je postavljena na visokom postolju sa tri stepenice. Unutrašnji amfiprostil ima celu, pronaos i opistodom. Cela je podijeljena na tri broda s dva reda od po sedam stupova. Stupovi su i vertikalno podijeljeni u dva niza, iznad donjih stupova nalazi se red manjih stupova. Pronaos i opistodom imali su po dva stupa in antis. Između pronaosa i cele, sa svake strane ulaza nalazila se po jedna mala prostorija. U onoj s desne strane ulaza bilo je stepenište.

HERINO SVETIŠTE NA FOCE DEL SELE:

Smješteno je izvan gradskih zidina, na ušću rijeke Sele, na sjevernoj granici teritorija Paestuma, udaljeno oko 8.5 km od samoga grada. Svetište čine dva trijema, riznica s koje potječe najveći dio skulpturalnih metopa, hram posvećen Heri, dva žrtvenika, jedna četverokutna građevina, tzv. Edificio Quadrato.

Krajem 6. i početkom 5. st.pr.Kr. sagrađen je Herin hram od kojeg je sačuvan samo stereobat. Bio je to dorski peripter sa 8 stupova na istočnoj i zapadnoj strani, a 17 na sjevernoj i južnoj. Cela se sastojala od pronaosa sa dva stupa in antis i aditonom na začelju. Šest metopa Herina hrama prikazuje procesiju plesačica.
Ispred hrama nalazila su se dva kamena žrtvenika.
Od riznice je malo toga sačuvano: temenji triju zidova, bez tragova četvrtog. To je bila jednostavna pravokutna građevina s trijemom s četiri dorska stupa. Najznačajniji dio riznice bio je dorski friz s triglifima i skulpturalnim metopama. Sačuvano je 35 metopa. Neke su izrađene u dubokom reljefu, neke u plitkom, a neke prikazuju likove kao konture. Većina metopa posvećena je mitu o Heraklu: Heraklo u borbi s Antejem, Heraklo koji nosi divljeg vepra Auristeju, Sizifov posao, Heraklo i kerkopi itd.

GROBNICA SKAKAČA U VODU:

Grobnica se nalazi na lokalitetu Tempa del Prete, oko 1.5 km južno od samog grada. Datira se u 480/470.g.pr.Kr. Sastoji se od pet vapnenačkih ploča, a unutarnje stijene, kao i natkrivna ploča, u cijelosti su oslikane freskama: natkrivna ploča prikazuje skakača, po kojem je grobnica dobila naziv, a četiri unutarnje strane oslikane su scenama grčkog simpozija.[16] Na pločama dužih strana naslikani su muškarci ispruženi na *klinai*, ispred kojih se nalaze niski stolići: netko razgovara, a netko pruža vrč ili ga okreće izbacujući iz njega kapljice vina u igri zvanoj *kottabos*. Na kraćim pločama je s jedne strane naslikan sluga kako toči vino iz velikog kratera postavljenog na stol ukrašen grancicama, a s druge strane, predvođeni sviračicom frule, dvojica uzvanika dolaze zauzeti mjesto na simpoziju. Na gornjoj ploči lik je realistički prikazan kako skače sa skakaonice, neki su ga tumačili kao prikaz preminulog sportaša, a vjerojatnije je da je skok u vodu simbol putovanja duše na drugi svijet.

21. Kroton

Južno od Sibarisa, na istočnoj obali Kalabrije, Ahejci su osnovali koloniju Kroton. Vođa kolonizacije je bio Myskello iz Rhypesa. Euzebije datira osnutak kolonije u 709. g.pr.Kr., vjerojatno je ta datacija ispravna, pošto je na lokalitetu Pošta pronađena keramika iz 725. – 700. g.pr.Kr.
Istraživanja su pokazala da se grad brzo širio. Zidovi najranijih kuća odgovaraju pravilnom planu ulica, što se nije mijenjalo niti u klasično, ni u helenističko doba. Materijalnih ostataka grčkog Krotona je veoma malo. Iako se radilo o velikom gradu, ne zna se točno gdje su bile gradske zidine.

Na rtu Lacinio (Capo Colonna) nalazi se hram Here Lacinije. Hram je gotovo potpuno razrušen: ostao je samo jedan stup. Hram je iz 5. st.pr.Kr., bio je heksastilni peripter sa dvostrukim redom stupova na kraćim stranama. Bio je poznat po svojim slikarijama koje je izradio Zeusi, među njima najpoznatiji je bio portret Helene Trojanske. Bio je poznat i po skulpturama i votivnim stupovima od zlata. U 16. st. stupovi su srušeni radi gradnje gata i restauracije katedrale; bila su ostala samo dva stupa, no jedan se srušio u potresu 1638.g. Pronađeni su ostaci sime i torzo jedne ženske skulpture.

Kroton je u 7. st.pr.Kr. osnovao kolonije Kauloniju i kasnije Terinu.

Najpoznatiji stanovnik Krotona bio je Pitagora (oko 570.g.pr.Kr. – 497.g.pr.Kr.). Sukobivši se s tiraninom Samosa, Polikratom, napušta rodni otok i odlazi u južnu Italiju, u Kroton, gdje osniva vlastitu filozofsko-znanstvenu školu. To njegovo zatvoreno društvo živi kao osebujna vjerska sekta, koja je nakon revolta građana u kojem je pobijeno nekoliko pripadnika društva prisiljena napustiti Kroton. I sam Pitagora napušta Kroton i odlazi u Metapont, gdje i umire.

22. Taras (Tarent)

Taras je bio spartanska kolonija, a njezin je *oikist* vjerojatno bio Falant (Phalanthus). Euzebijeva datacija kolonije 706. g.pr.Kr je vjerojatno točna, to potvrđuje najraniji arheološki materijal pronađen u Tarasu koji se datira u zadnju četvrtinu 8. st.pr.Kr. Kolonizatori Tarasa bili su djeca rođena za vrijeme rata između Sparte i Atene, tzv. *Partheniai*. Nakon rata oni su bili isključeni iz podjele zemlje, pa se odlučuju na kolonizatorski pohod. U pisanim izvorima se spominje Satyron kao prvotnu naseobinu Spartanaca, koju im je savjetovalo proročište u Delfima, no nema još dovoljno arheoloških podataka koji bi išli tome u prilog.

Najstarije naselje bilo je smješteno na prostoru današnjeg Starog grada (Città Vecchia), dugačkog poluotoka smještenog između dviju luka, unutrašnje - Mar Piccolo i vanjske - Mar Grande,

[16] Symposion = "zajedničko ispijanje vina" nakon gozbe u čast pokojnika

dok je nekropola, izvan grada, bila vjerojatno na mjestu današnjeg Novog grada (Città nuova). Kasnije, krajem 5. st.pr.Kr., grad se širi preko nekropole, a nova nekropola se gradi više prema istoku.
Akropola je u klasično doba bila ograničena na južni dio današnje Città Veccia. Prema unutrašnjosti su je branile zidine ispred kojih je bio duboki jarak (srušene su u Hanibalovo vrijeme). Nije sigurno da li je akropola imala zidine i s morske strane.
Jedino što se danas vidi je tzv. Posejdonov hram (no nije sigurno kome je bio posvećen). Sačuvan je jedan dorski stup s kapitelom i još jedan kapitel ugrađen u crkvu sv. Trojstva. Sagrađen je oko 575.g. pr.Kr.

U pisanim izvorima se spominje da su kolonizatori Tarenta u Delfima sagradili dvije zavjetne građevine: jednu je sagradio Hageladas iz Arga krajem 6. ili početkom 5. st.pr.Kr., a drugu Onatas s Egine oko 460. pr.Kr.
Rat protiv Thurisa za posjed Sirisa, okončan je 433 g.pr.Kr. s osnutkom zajedničke kolonije Herakleje. Početkom 4. st.pr.Kr. Tarent je bio na čelu konfederacije, koja je sa sjedištem u Herakleji, obuhvaćala gradove Metapont i Thuri. U prvoj polovini 4. st.pr.Kr., pod Anhitasom Tarent je na vrhuncu svog uspona.
Brojne borbe s italskim plemenima dovode do propasti Tarenta, koji u 3. st.pr.Kr. pada pod rimsku vlast.

23. Masalija

24. Putovanje Piteja iz Masalije

25. Seleukidi i važni gradovi seleukidske države

26. Atalidi i kraljevstvo Pergam

27. Pergamon

28. Aleksandrija u Egiptu

29. Aleksandrijska Biblioteka

RELIGIJA

1. Hekatomba

U antičkoj Grčkoj postojalo je mnogo različitih oblika žrtvovanja i žrtvi. Žrtvovalo se svašta: voće, žito, cvijeće, kolači, vino, krv. Najbitnije su ipak životinjske žrtve. Najčešće su se žrtvovale ovce, koze, svinje i krupnija stoka, dok su se u određenim kultovima koristile i ribe i perad, rijetko divljač, a samo ponegdje psi i konji. Ljudske žrtve prisutne su samo u mitovima. Pravi razlog koji stoji iza tolikih žrtvovanja nije poznat, jer iako Teofrast (cca 370-286) navodi razloge - čast, zahvalnost, potreba - žrtvovanje u skoro svakoj prigodi nije u skladu s time. Kod Homera se za većinu žrtava ne navode motivi. One se prinose zato što su određene starim obredom, a njegovo upražnjavanje je moglo znatno nadživjeti izvorni osjećaj i znanje o tome. Žrtva je oblik zavjetnog dara, tj. poklona bogu, a sam čin žrtvovanja ne mora se nužno vidjeti kao trgovina u kojoj Grk bogovima prinosi žrtvu, a zauzvrat traži nekakvu uslugu. Žrtvovanje je iznad svega znak zahvalnosti i poštovanja prema onome kome se žrtvuje. Velika javna žrtvovanja bila su posebni događaji. Iako vrlo svečana, imala su i jedan jednostavan profani, ali vrlo važan, aspekt - prehranu mnogobrojnog i siromašnog naroda. Pri javnim žrtvovanjima žrtvovala se hekatomba, koja je bila i najpopularnija žrtva u antičkoj Grčkoj. Naziv dolazi od riječi *εκατόν* i *βους*, što doslovno znači "100 volova", no prva riječ ima i značenje vrlo velikog broja pa se hekatomba odnosi na žrtvovanje velikog broja raznih životinja, a ne nužno na žrtvovanje stotine volova.

Proces žrtvovanja hekatombe je sljedeći:

1.PRIPREMA

Životinje, često ukrašene vrpcama i vijencima, dovedu se do žrtvenika (obično u procesiji) i rasporede oko njega. Željezne karike pronađene zabijene u zemlju oko nekih oltara služile su najvjerojatnije da se za njih vežu životinje kako se ne bi micale za vrijeme žrtvovanja. Sudionici se okupe u krug i peru ruke vodom koja je prethodno pročišćena gorućom cjepanicom te uzimaju zrnje ječma u šake, a životinja se poprska po glavi vodom, da kimne kao da odobrava žrtvu. Glavni žrtvovatelj, koji nije nužno svećenik, odreže nešto dlaka s glave životinje, stavi ih u vatru koja gori na žrtveniku i izgovori molitvu, a ostali bace zrnje ječma prema životinji. Za vrijeme izgovaranja molitve okupljeni šute, a u protivnome se počinje ispočetka. Glavni žrtvovatelj nije nužno svećenik, no budući da su postojale kazne za svetogrđe, tj. pogreške pri obredu, često je svećenik (ili svećenica) bio prisutan. Kao plaću svećenik je dobivao ili novac ili povlašteni dio mesa žrtve.

2.KLANJE

Životinje su se klale tako da im se nožem prerezalo grlo, a veće životinje bi se prvo ošamutile udarcem sjekire. U Atici je bilo važno zakrvaviti oltar pa su manje životinje žrtvovane iznad njega, a krv većih se skupljala u zdjelu te zatim izljevala po oltaru.

3.POSTUPAK S MESOM

Zaklana životinja se mesari na sljedeći način. Bedrene kosti, oskudne mesom a obavijene lojem i mašću, režu se i spaljuju na žrtveniku te dok gore polijevaju vinom. To je dio namijenjen bogovima (ponekad su se dodatne porcije stavljale u ruke ili na koljena statua bogova, no to je s vremenom postao dio za svećenika). Iz gorenja kostiju, kao i iz stanja utrobe, čitali su se predznaci. Ako su bili loši, to se često pripisivalo prisutstvu nečistih ljudi, tj. zločinaca. Kada to dogori, iznutrice se peku na ražnju i podijele prisutnima. Zatim se pripremi i preostalo meso te također podijeli okupljenima. Često su ljudi taj dio mesa nosili kućama, gdje nisu često imali takve objede.

Zašto bi ljudi bogovima u čiju čast žrtvuju posvetili najlošiji dio zaklane životinje? Taj običaj ima podrijetlo u mitu o Prometeju. Ukratko, u Sikionu u Grčkoj na gozbi su se sastali bogovi i tek nedavno stvoreni ljudi, da bi se odredile dužnosti i prava smrtnika. Prometej je u ime ljudi zaklao velikog bika, razdijelio ga na dvije hrpe i dao bogovima da biraju. Jednu hrpu činilo je puno mesa obavijenog kožom, sa želucem na vrhu. U drugoj, većoj, hrpi bile su kosti obavijene lojem. Zeus je izabrao veću hrpu, a kad ju je razmotao i shvatio prevaru, razljutio se i za kaznu ljudima uskratio vatru.

Kao što je već rečeno, žrtvovalo se na mnogo načina, u različitim obredima i kultovima. Tako se u obredima posvećenim podzemnim božanstvima žrtvovalo u sumrak ili noću na oltarima od nabijene zemlje izrađenima za tu priliku. Sličan se obred koristio i u kultu heroja, koji su spona između običnih mrtvih i bogova podzemlja, jer se vjerovalo da heroj i u podzemnom svijetu uživa ugled što ga je uživao i među živima. Zato su im žrtve iste kao za htonička božanstva: njima se navečer ili noću na eshari kolju žrtve i to muške životinje, crne boje čija krv otječe na zemlju. Te se žrtve ne jedu (ponekad

se potpuno spaljuju – holokaust). Eshara bi trtebala biti okruglog oblika i služiti za ljevanice i paljenice, dok bi bothros bio uglavnom za ljevanice. Često je korištena svinja, koja je izrazito htonička životinja. Kao libacije korišteni su (uz životinjsku krv, za koju se vjerovalo da oživljava pokojnika) med, ulje, voda i ponekad vino. U klasičnom razdoblju tradicionalna žrtva za mrtve bili su ječmeni kolači s medom.

Dvojnost obreda neki tumače dvjema glavnim vrstama božanstava, nebeskim (uranskim) i podzemnim (htoničkim). Nebeska božanstva donose pomoć ljudima pa im se stoga ukazuje počast, dok se podzemnih božanstava ljudi boje pa obredim gnušanja otklanjaju prijetnje zlih sila. Međutim, situacija je mnogo kompleksnija, jer božanstva često imaju oba obilježja, a i u obredima postoje iznimke. Tako npr. Zeus unatoč tome što je vrhovno nebesko božanstvo ima i htoničku stranu u vidu Milihija. Heraklo na Tasu ima dva oblika kulta, a u Tronidi u Fokidi se, prema Pauzaniji, lokalnom heroju puštala krv kroz otvor u grob, no meso se jelo.

Vrlo važan bio je i obred izlijevanja vina (libacija) prije svake gozbe. Također su zasebne porodice imalo svoje vlastite kultove (npr. agatos daimon - dobri kućni duh), fratrije svoje zajedničke kultove, itd.

Važan izvor koji prikazuje obrede i žrtvenike su slike na keramičkim posudama i nadgrobne stele.

2. Velike Panateneje

VELIKE PANATENEJE (Panathenai Megala)

Panatenejska svečanost, najveća Atenina svetkovina, se slavila svake godine 28. hekatombeona (svibanj) na božićin rođendan. Svake treće olimpijske godine svečanost bi se protegnula na 6 dana. Ustanovljene su u vrijeme Pizistrata. Svetkovina bi započela noćnom utrkom sa zubljama, a sljedećih bi se dana smjenjivala gimnastička i muzička natjecanja (npr. Ples u oružju i natjecanje u veslanju). Za euandriju bi nagradu dobila ona fila koja bi pred narod dovela najljepše i najsnažnije ljude. Nagrade u natjecanjima su bili vijenci, tronošci i amforesa uljem od svetih maslina. Vrhunac povorke je bila povorka čija je svrha bila da se Ateni Polias donese novi peplos koji su napravile atenske gospođe i djevojke, a ukrašen je bio izvezenim slikama bogova. U povorci su sudjelovali svi građani. Kretala je od Keramejkosa kroz Dipilonska vrata pa dromom i trgom, zatim sjeverno od Akropole do Tronoške ceste, pa njom Akropoli na jug do Propileja.

3. Grčki žrtvenici

Primarni tip grčkog žrtvenika je *βωμός (bomós)*, humak od zemlje i kamenja, na kojem se palila vatra za obredno spaljivanje i pečenje. Bomosi su podizani u prirodi, podno starog drveća, u pećinama i na sličnim mjestima, gdje su Grci vjerovali da su bogovi prisutni. Smještaj žrtvenika na otvorenom bio je nužan i zbog dima, a i zbog velikih količina ljudi i životinja koji su sudjelovali u obredima. Oko žrtvenika je bio sveti okoliš, *τέμενος (témenos)*, koji je obično bio ograđen.

Posebni oblik bili su žrtvenici izrađeni isključivo od pepela i ostataka spaljenih kostiju žrtava paljenica. Najpoznatiji takav je Zeusov žrtvenik u Olimpiji, kojeg spominje Pauzanija, no do danas mu nije ostalo ni traga. To je bio brežuljak obujma 37m (125 stopa) u bazi i 9.5m (32 stope) pri vrhu, a visina mu je iznosila 6.5m (22 stope). Do ravnine na vrhu vodile su usječene stepenice. Toliki brežuljak nastao je od ostataka svakodnevnih žrtava, ali i ostataka svih žrtava tokom godine, čiji su pepeo sakupljali lokalni vračevi i jednom godišnje ga dodavali žrtveniku, prethodno pomješanog s vodom rijeke Alfej. Žrtvenik od pepela stajao je i u svetištu Apolona u Didimi, a njegovo podizanje se pripisuje Heraklu. Vrlo zanimljiv je zasigurno bio i Apolonov žrtvenik na Delu, kojeg su nazivali "*Keraton*", jer je bio izgrađen od kozjih rogova, a po legendi koju prenosi Kalimah, podigao ga je sam Apolon, od rogova divljih koza koje je ubijala njegova sestra Artemida.

Kameni žrtvenici u svetištima arheološki su potvrđeni od 6.st.pr.Kr. U pravilu su to povišeni žrtveni stolovi izduženog pravokutnog oblika, na postolju i često sa prilaznim stepenicama. Površina samog stola bila je sa tri strane ograđena zidićem koji je štitio vatru od vjetra i sprječavao pepeo da leti naokolo. Često su žrtvenici bili ukrašeni dorskim frizom, jonskim volutama, girlandama i sl. Stajali su uglavnom ispred vrata hrama, koja su za vrijeme žrtvovanja bila otvorena kako bi bog, tj. kultna statua koja se nalazila u hramu, mogao nadgledati ceremoniju, a sa hramom su često bili spojeni rampom. Žrtveni stolovi postepeno su postajali sve veći i prerastali u monumentalne građevine. Još u arhajsko doba bili su do 30m dugi i 13m široki. Primjer takvog žrtvenika jest onaj iz Atenina svetišta u Paestumu. Datira s kraja arhajskog razdoblja, visok je preko 2m, a žrtveni stol je dimenzija 15*3m.

Svećenik pri obavljanju službe stoji na povišenom postolju, a sve je zajedno podignuto stepenastom podgradnjom. Iz arhajskog razdoblja je i Apolonov žrtvenik u Kireni te žrtvenik u svetištu Afaje na Egini, koji je s hramom povezan pomoću rampe. U 6.st.pr.Kr. je svoj monumentalni oblik dobio i tzv. Rekov oltar u Herajonu na Samu. Žrtveni stol je sa tri strane okružen visokim zidom, koji oko samog stola praktički stvara dvorište veličine 30x14m. Unutar dvorišta se nalazi i sveto ligovo stablo.

U klasično doba žrtvenici se i dalje razvijaju, a reprezentativni primjerci su iz svetišta Atene Aleje u Tegeji te Herin oltar u Agrigentu, koji je bio dimenzija 56x12m.

U helenizmu veliki žrtvenici napreduju do zatvorenog arhitektonskog sklopa, kao npr. u Magneziji, Prijeni i Efezu, a najpoznatiji i najraskošniji primjer je svakako veliki oltar u Pergamu, koji je bio i uzor navedenim oltarima. Najveći helenistički oltar dao je sagraditi sirakuški vladar Hijeron II (265.-215.pr.Kr.). Oltar se nalazio nedaleko od obnovljenog teatra, a bio je dugačak 199.07m te je mogao istovremeno primiti i do 1000 žrtvenih životinja.

U kultu heroja, kultovima podzemnih božanstava te kultovima mrtvih situacija je sasvim suprotna. Tu se koriste *εσχάραι*, žrtvena ognjišta. Oblikom su to mali humci od nasute ili nabijene zemlje, na kojima su se izljevale libacije ili žrtvovale žrtve paljenice. Za žrtvovanje htoničkim božanstvima služili su i *βόθροι (bóthroi)*, rupe u zemlji u koje bi se izljevale libacije. Što se podzemnih božanstava tiče, Smatra se da uopće nije bilo ni jednog oltara posvećenog Hadu, samo što Pauzanija kaže da je postojao Hadov hram u Elidi, te da su Elejci jedini za koje se zna da štuju Hada. Umjesto Hadu, žrtve su se prinosile Milihiju, koji je predstavljao životnu snagu onih 'koji su bili'.

Žrtvenici su također bili sastavni dio grčkog kazališta od njegovih početaka. Budući da su dramske igre bile posvećene Dionizu, predstave su se u početku izvodile na okrugloj orhestri uz Dionizov hram, a u središtu orhestre nalazio se mali žrtvenik, *θυμέλη*, koji se s razvojem kazališta postepeno sve više pomiče prema njenom rubu.

4. Dionizov kult

Dioniz - etimologija imena; *Dio* - gen. od Zeus i *nysos* - tračka riječ za sina

- bog plodnosti zemlje, bog vegetacije, vina, žena, bog bik
- poznat i pod drugim imenima, kao npr. Jakhus ili Zagrej
- sin Semele i Zeusa/Perzefone i Zeusa/Demetra i Zeusa
- ljubomorna Hera nagovorila je Semelu da traži od Zeusa priliku da ga vidi u njegovom pravom obliku (grom) te je umrla
- shrvan, Zeus vadi dijete iz njezine utrobe i stavlja ga sebi u bedro, odakle se Dioniz i rađa
- ostatak mita
- porijeklo samog boga je diskutabilno iako je najvjerojatnije da je s Krete (pronađeni su natpisi na linearu B u Pilosu s njegovim imenom)
- drugačiji od svih ostalih grčkih bogova
- u odnosu na Zeusa, Atenu i Apolona "*kao da cijeli bitkovni poredak ostalih bogova rastvara u kaos onog prasvjetskog*"
- pripada predolimpijskom bogoštovlju - postaje Olimpljaninom
- sin nebeskog boga i smrtne žene, "*progonjeni, pateći i pobjeđujući, umirući i uskrsavajući, na stanoviti je način postao Olimpljaninom*"
- maska je njegov simbol - neposredna pojava tajnih duhova
- njegov prizor ukida sve granice valjano sređena opstanka
- ne priznaje rang ni spol, jednakomjerno obuhvaća i sjedinjuje sva živa bića
- svijet čistog čuda, prelijevajuća bujnost rastenja, čarobna moć vinove loze
- on nam ukazuje na to da nema razlike između čovjeka i životinje
- za razliku od promiskuitetnosti ostalih bogova, on je više-manje privržen svojoj ljubavi Ariadni
- gospodar živih i mrtvih
- na Olimpu je s desna Zeusu
- pridaju mu se mnogi epiteti: *Megapenthes* ('on od velike patnje'), *Kissos* ('bršljan'), *Oinops* ('vino')

Kult - njegovi kultovi proširili su se po cijelom antičkom svijetu (tj. Grčka i Rim)

- toliko ima varijacija u Dionizovim kultovima, ali opet imaju neke elemente zajedničke
- korovi pjevačica i plesačica

- povorke (koje mogu biti i jesu izrazito vesele i bučne, a obično se u njima nosi simbol muškog spola, *falus*, pa ih nazivamo i *phallophoriai*
- mistični zanos
- negdje su se učesnici povorke rado pretvarali u legendarne pratioce Dioniza, satire pa su stavljali njihovu odjeću, kozje kože oko bedara, rep i lažni falus
- korovi su izvodili *ditiramb*[17]
- u Ateni su se krajem studenog odigravale Velike Dionisije, a od 534. BC kao sastavni dio svečanosti je i izvođenje dramskih predstava
- nastankom tragedije i komedije kult nije postao manje svet, dapače, arhitektura odražava upravo tu svetost; kružni prostor u kome se kreće kor opkoljava žrtvenik, Dionizov svećenik zauzima počasno mjesto, a predstave se izvode samo tokom svetkovina
- narod je posebno uživao u komedijama koje su ismijavale sve i svakoga, pa i bogove; davajući bogovima ljudska obilježja, oni stiču i pokoju slabost, no to ne umanjuje poštovanje koje ljudi osjećaju prema njima
- Dionizovi kultovi, pored uobičajene žrtve, obrednog prizivanja i zaklinjanja započinu jadikovanjem i klicanjem; pokreće se ukupno stanovništvo koje je poneseno kultom
- kako Dioniz pati, umire i uskrsava tako on prisiljava ljude da sudjeluju u doživljenom, što će biti sastavni dio njegovih misterija
- prema pričanju, Dionizu su se prinosile i ljudske žrtve
- prema nekim autorima, Dionizov nastup je nastup tuđinca; on zahtjeva poštovanje i priznavanje, što grčka religija nikada nije tražila; tako neki tvrde kako je Dioniz jedna od personifikacija hamitskog (Bliski istok) boga koji pati
- još jedan od Dionizovih kultova su i *Trijetrijske*[18] *Dionizove svečanosti*
- sudjeluje ženski dio stanovništva
- one bježe u planine na više dana usred zime
- prinose žrtve
- bijesne
- vitlaju zmijama
- tumaraju u čast Dioniza/Zagreja
- vjerovale su da su trgale bika čije su meso sirovo jele (prikaz božijih stradanja) - završavaju velikim žrtvovanjem
- npr. Delfi zimi pripadaju Dionizu, jer se u brdima odvijaju ove svečanosti
- s vremenom taj običaj slavljenja kulta sve više slabi
- takvi kultovi mogli su često mijenjati oblik, sve dok iz toga nisu nastale ozloglašene italske bakanalije[19]
- pojavom *orfika* i *orfizma* Dionizov kult poprima drugačija obilježja
- prema orfičkom shvaćanju svijeta Dioniz je naslijedio Zeusa (makar i nakratko) te mi, tj. oni žive u tzv. *Dionizovoj eri*
- oni se pozivaju i na mit o Zagreju/Dionizu pa kažu kako su ljudi nastali od titana (tj. od tvari nastale kondenzacijom pare koja je isparila kad je Zeus munjom ubio titane nakon što su proždrli malog Dioniza), te da u sebi sadrže i nešto Dionizovog - *centralna dogma orfičke filozofije*
- kultne činove možemo podijeliti na dva osnovna trenutka; 1. *Pojava Titana i Božje Dijete*, 2. *Mit vatre* (Dioniz nestaje)
- u njegovim kultovima zmije i bršljan se blisko vežu uz njega
- zmija se smatra fenomenom života, hladnoće i pokretljivosti, dok se bršljan smatra (za razliku od vinove loze) hladnom biljkom, a period od cvata do dozrijevanja je upravo period Dionizove epifanije u zimskim mjesecima
- prema jednoj legendi Dioniz je od zmije naučio kako se pravi vino
- koza

---

[17] prema Aristotelu upravo je iz ditiramba nastala tragedija, dok je komedija nastala iz faličkih povorki i pjesama, te laika koji su ih pratili. 534. BC izvedena je prva dramska predstava u Ateni, a 486. BC prvo natjecanje u komediji na Velikim Dionisijama u Ateni.

[18] održavale su se svake dvije godine

[19] 186. BC Senat je više od polovice otkrivenih sudionika (a smatralo se da ih je bilo više od 7 000) dao pogubiti, a same bakanalije su zabranjene (ova priča nije provjerena, a i nisam uspio naći navode izvora)

- misterije i kult u Rimu
- u Dionizovim kultovima, a i mitologiji često se spominje '*srce*', studije pokazuju da bi srce moglo biti *falus*
- odatle u Dionizovim kultovima falus kao kultni predmet
- obično je od drveta (i to smokvinog drveta, prema mitu iz Dionizove krvi je nastala smokva) i postoje razlike kad su u kultu muški inicijanti, a kad ženski
- kod inicijantica se on uvijek nosi u *liknonu* te im se sadržaj pokazuje
- inicijanti liknon nose na glavi, a prilaze mu zatvorenih očiju - nositelj se identificira sa sadržajem košare
- jedan od najboljih i najpoznatijih prikaza Dionizovog kulta/misterija su svakako freske iz Villa dei Misteri

5. Demetra i Perzefona (božice)

- Demetra - etimologija imena; 1. *gea mater* - majka Zemlja 2. *do mater* - majka doma

- božica plodnosti zemlja, žita, poljoprivrede - ima i ulogu u sklapanju brakova
- često se poistovjećuje s Reom i Gejom
- sa Zeusom je imala Koru i Jakha
- iz ljubavi s titanom Jazionom rođen je Plut - Zeus je zbog toga ubio Jaziona (neki kažu da su ga rastrgali konji ili da ga je ubio brat Dardan
- inače je nježno i ljudima naklonjeno božanstvo
- nakon otmice Kore izgubila je veselu narav
- nakon 9 dana lutanja 10. dana dolazi prerušena u Eleuzinu gdje su je ugostili kralj Kelej i njegova supruga Metanira
- njihova hroma kći Jamba pokušala ju je utješiti smiješnim lascivnim stihovima, a stara dadilja Bauba u šali ju je nagovarala da pije ječmenu vodu; jaukala je kao na porodu i ispod suknje izvukla njezina sina Jakha koji je skočio u majčino krilo i poljubio je
- ponudili su joj sa čuva Demofoonta kojega će pokušati učiniti besmrtnim jer se posramila nakon što je nehotice Kelejeva sina Abasa pretvorila u guštera
- dok je uništavala nad vatrom Demofoontovu smrtnost u sobu je ušla Metanira i prekinula čaroliju te je Demofoont umro
- ponukana tim događajima odlučila je Triptolema nagraditi tako da Kelej/Disaul zaboravi dvostruki gubitak
- Triptolem je prepoznao Demetru i priopći joj vijesti koje je tražila (bez imena krivca)
- odlazi s Hekatom do Helija i prisiljava ga da kaže što se stvarno dogodilo
- bila je toliko ljuta da se nije vratila na Olimp, a na zemlju je bacila kletvu da ne rađa
- dogovor su postigli - Kora mora 1/3 godine provesti u Hadu, a ostatak s majkom na Olimpu - zato što je pojela 7 sjemenki nara/šipka
- Triptolemu je dala žitno sjeme, drveni plug i kočije koje su vukle zmije - naredila mu je da ljude pouči poljoprivredi
- Triptolema, Eumolpa i Keneja poučila je svojim misterijama i obredima

6. Eleuzinske misterije

- **Kora/Perzefona** - nakon otmice mijenja ime u Perzefona; dolazi od riječi *phero* i *phonos* što znači "ona koja donosi uništenje"

- Eleuzinske misterije - uprizoruju mit o traženju Kore
- u Misterije su mogli biti inicirani svi govornici grčkog jezika, osim robova
- njima su rukovodili svećenici koji su pripadali dvjema velikim eleuzinskim obiteljima; *hijerofant*[20] - obitelj Eumolpida, *daduk* i *sveti glasnik* - obitelj Kerika
- slave se krajem rujna u Eleuzini (Velike misterije)
- počinju kupanjem *mista*[21] u moru kod Pireja (može biti i jednostavno prskanje morskom vodom), a s njima su se kupale i svinje koje je svatko donio kao žrtvu - očišćenje
- vraćaju se u predviđene prostorije gdje se prinosi žrtva
- slijede javne molitve

[20] "onaj koji otkriva svete stvari"
[21] inicijanti

- inicijanti se nakon očišćenja ne pojavljuju u javnosti, čekaju da povorka krene
- povorka koja se kreće Svetim putem od Atene do Eleuzine tokom koje "običan puk" sa strane dobacuje *gefirizme*[22], a na putu se zaustavljaju na određenim mjestima, nose sliku Jakha i "sacra"
- zabrana ulaza u *temenos* svima koji nisu sudionici misterija - kazna je smrt
- prolazi se kroz nizove mračnih odjeljaka od kojih svaki predstavlja dio podzemnog svijeta- uspon stubištem i ulazak u osvjetljeni *megaron*
- predočavanje "svetinja" - ne znamo što su one bile
- završava posvećenjem u pravom smislu riječi - iznenadni prelazak iz tame u "svjetlost", uskrsnuće Kore
- samo posvećenje se odvijalo u *Telesterionu*[23], a tokom vremena su se iskristalizirala *tri stupnja prosvjećenja*: dva pripremna i jedan završni
- vjerojatno je jedina razlika u stupnjevima bila ta što su se na višim stupnjevima pokazivali stariji, tajniji simboli
- sva događanja za vrijeme misterija bila su simbolom "blažene onostranosti" za posvećenike
- za vrijeme misterija se izvodila svojevrsna '*sveta drama*' koja je za svrhu mogla imati to da inicijante približi božanskom (tako što prolaze kroz iste događaje, te na taj način oni postaju dijelom tog mitskog vremena)
- posvećenici nisu morali ništa naučiti, trebali su doživjeti (prema Aristotelu)
- upravo zbog velikog broja inicijanata nije moglo biti većeg podučavanja, pa su se riječi izgovarale ako je to bilo potrebno ili su se brzo izgovarale - ples je zauzimao veći dio svečanosti
- osim Demetre i Kore u kultu se pojavljuje i htonični Hermes kojeg predstavlja glasnik misterija
- kult se odnosi na događaje nakon smrti (v. citat gore), pa, prema tome, ima i izraženu *htoničku* narav
- misterije su imale snažan duhovni utjecaj na cijelu Heladu
- uz misterije se vezuju i određeni *tabui* (zabrane), od uzdržavanja konzumacije crvene hrane, do zabrane promatranja i sudjelovanja u misterijama neposvećenicima (oni koji su taj tabu prekršili našli su se pred smrtnom opasnosti[24])
- narod je u Atenskom ustavu odlučio da Demetri i Kori posveti prve plodove žetve žita u odnosu 1/600 za ječam, a 1/1 200 za žito (čini se da to nije zaživjelo)
- porijeklo Misterija je nepoznato, ali se zna da su se u Knosu održavale slične svečanosti, pa je moguće kretsko porijeklo Misterija što dodatno podržava činjenica da Eleuzina kao naselje postoji još to mikenskog vremena
- u početku su se u kultu slavile samo Demetra i Perzefona, no s vremenom u kult ulazi i štovanje Dioniza
- autori se ne slažu oko njegove uloge pa neki o njemu govore kao o Korinom mladoženji, dok ga drugi navode kao Perzefoninog sina (plod podzemnog braka)
- u oba slučaja nazivaju ga Jakhom (poistovjećuje se s kretskim Dionizom koji je bio "bog svjetla koje sazrijeva")
- ako ga se poistovjeti sa sinom, onda je rođenje "tajanstvenog djeteta" Dionozovo rođenje, a inicijanti su tražili konačno posvećenje od majke djeteta
- rođenje tajanstvenog djeteta je bilo samo provizorno, rođen je tek u zimi i to kao dijete Semele i Zeusa (čemu u prilog ide mitologija)
- kršćani su zapalili svetište
- dalje od Alarikova pohoda po Grčkoj (395.-396.) nije moguće pratiti sudbinu Eleuzine

7. Proročišta grčkog svijeta

8. Asklepijev kult

Kult - Asklepeion je službeno svetište Epidaura udaljeno 2 i pol sada hoda od grada
- počeci se mogu smjestiti u 6. st. BC

---

[22] "šale s mosta"

[23] Pizistrat na mjestu prvobitne građevine podiže novu koju su Perzijanci 480. BC srušili; Periklo Ihtinu (graditelju Partenona) povjerava izgradnju nove građevine koja bolje odgovara namjeni - prostrana četverokutna dvorana sa stranama dugačkim 50 m, a u unutrašnjosti, sa svake strane, stepenice uklesane u stijeni i pokrivene krovom koji je pridržavalo šest redova sa po sedam stubova (ukupno 42 stuba); manji središnji prozor osiguravao je svijetlo i svježi zrak; u sredini dvorane nalazila se mala građevina, *anaktor*, u kojoj su se čuvali sveti predmeti

[24] Atenjani su 200. BC pogubili nekoliko Akarnanjana jer su neposvećeni prisustovali svečanostima

- iza brda starog kazališta, oko 15 min hoda prem sjeveroistoku na drugom vrhu planien Kynortion se nalazi svetište Apolona Maleatasa
- svetište je bilo usko vezano uz Asklepeion, ne samo administracijom nego i funkcijom
- svetište je bilo vrlo staro, a na mjestu svetišta postojalo je naselje iz rano heladskog vremena (2800. BC)
- u ranim godinama mikenske ere (1600.-1100.BC) podignut je veliki oltar na kojem su se prinosile potpuno spaljene žrtve (pronađeni su ostaci i pepeo)
- kult i svetište je tip kretskih svetišta na brdu
- iza 1000. BC osniva se Apolonov kult te se otvara put novom razvoju
- 640. BC - svetište na planini Kynortion postaje službeno kultno mjesto Epidauriđana, konsonantno s politikom Proklesa (tirana Epidaura iz kasnog 7. st. BC) koje je uspostavio veze s tiranima Korinta (koji su posebno štovali Apolona) kako bi se riješio konstante prijetnje Arga te je sistematski sačuvao predorske elemente u populaciji
- izvori vode koja je bila dovođena do Asklepieiona i njegove doline nizom podzemnih kanala - glavni razvoj za razvoj svet. jer su dovodili vodu potrebnu za obrede čišćenja
- štovanje htoničnog božanstva - kojima se inače pripisuju terapeutske sposobnosti
- u 7. st. BC reformira se kult te se otvara put štovanju Asklepija
- lokalna legenda kaže da se Asklepije rodio na planini Tithion SZ od Asklepieiona
- do sredine 6. st. BC svetište postaje premalo za javne svetkovine, a igre koje su se vezale uz kult zahtjevale su veće područje
- svetište se seli do mjesta gdje je Asklepieion u dolini iako se staro kultno mjesto nije napustilo
- ranije relikvije: sveti izvor, otvoreni oltar i malo svetište Apolonu - paralela su sa starim svetištem
- u 5. st. BC Asklepije postaje dominantno božanstvo, a svetište stječe veliku slavu i utjecaj
- kult je vjerojatno bio u svrhu izlječenja čemu svjedoči i hramski kompleks u Eleuzini
- sljedbenici bi dolazili tamo kada su trebali izlječenje koje se dobivalo tako da su bolesnici spavali u abatonu (nakon žrtvovanja i očišćenja) gdje bi izlječenje primali ili u snu ili su vjerovali da se sam bog pojavljuje u obliku svojih svetih životinja (pas ili zmija); zbog pronalaska različitih medicinskih instrumenata smatra se da su i sami svećenici (ili stručnije osobe) profanijim metodama liječili bolesnike, a posebna se pažnja posvećuje vježbi, prehrani i farmaceutskom liječenju
- zahtjevala se vjera u beskonaćnu moć i sposobnost boga, a jezgra kulta bila je epifanija (objavljenje) boga
- ono što je sigurno jest da je kult bio od velike važnosti i ugleda sve do cara Teodozija koji zabranjuje kult (426. AD)

Hram u Epidauru - sagrađen između 380. i 375. BC
- arhitekt Theodotos
- hram pripada dorskom stilu, 6 stupova na fasadi i po 11 sa svake strane
- kratke forme, dubokog i zasjenjenog trijema
- pedimentne strukture i akroterij su među najboljim primjercima gracioznih skulpturalnih kreacija 4 st. BC
- krov je bio ukrašen Vikrotijama i Nereidama
- pedimenti su bili ukrašeni scenama iz amazonomahije te pada Troje
- na hramu je radio i Timotej
- popločan put vodi iz hrama do Asklepijeva oltara koji je bio malo odvojen i prema istoku
- od oltara ostala nam je očuvana baza
- sam oltar imao je oblik dugog stola, a počivao je na platformi te je bio zaštićen laganim krovom ili otvorenim baldahinom
- uz fasadu i južnu stranu hram pronađeni su različiti votivni predmeti

9. Religija u vrijeme helenizma

10. Olimpijske igre

HRAMOVI

1. Partenon

Partenon je sagrađen između 448. i 438.g.pr.k. U VI st. je pretvoren u crkvu Svete Sofije, polovicom XV st. Atenu zauzimaju Turci koji ga pretvaraju u džamiju, a na kraju je služio kao skladište baruta za Turke. Velikim dijelom je uništen 1687.g. kada ga je pogodila mletačka bomba.

Izgrađen je na temeljima starijeg hrama koji je srušen u perzijskim ratovima i čiji su ostaci korišteni u izgradnji Partenona. Stariji Partenon je građen između 488. i 480.gpr.K. ali nije dovršen. Dimenzije hrama su bile 31.39X76.82m, a bio je dorski peripter sa 6 stupova na pročelju i 16 na bočnom stranama.

Partenon je građen u nekoliko faza, ali je većim dijelom sagrađen do 438.g.pr.K. kada je otvoren Fidijin kip Atene Partenos uoči Velikih Panateneja. Metope su bile završene između 448. i 442.g.pr.K., friz između 442. i 438.g.pr.K., a frontoni između 438. i 432.g.pr.K. Arhitekti su bili Iktin i Kalikrat, a Fidija je bio zadužen za dekoraciju. U potpunosti je bio izrađen od panteličkog mramora.

Partenon je dorski peripter sa 8x17 stupova (oktastil), a stoji na podlozi od 3 stube. Hram je dugačak 70m, a širok 31m. Svi nosivi elementi su nagnuti u unutrašnjost (odstupanja osovina stupova dosežu oko 7cm), dok je vijenac izvijen prema van. 4 stupa na uglovima su deblja od ostalih zato što dobijaju više svjetla pa bi se inače činili tanji od ostalih.

Unutrašnji dio je amfiprostil sa po 6 stupova na svakom kraju, a sastoji se od pronaosa, istočne i zapadne cele, te opistodoma. Pronaos je bio zatvoren rešetkama između stupova i pun zavjetnih darova, a iz njega se kroz dvokrilna mjedena vrata ulazilo u istočnu celu koja je bila podijeljena na 3 broda sa dva reda po 9 dorskih stupova. U srednjem brodu se nalazio 12m visok kip Atene Partenos, a iza njega su se nalazila još tri stupa. Iz opistodoma , koji je kao i pronaos bio zatvoren rešetkama i pun zavjetnih darova, se kroz mjedena vrata ulazilo u zapadnu celu, Partenon (djevičanski stan) u pravom smislu riječi[25], gdje se čuvao peplos božice, a služio je i kao riznica hrama i države. Plastična dekoracija hrama se sastoji od 92 metope, friza oko unutrašnjeg dijela hrama, zabata i hrizelefantinskog kipa Atene Partenos, a sve su skulpture bile obojane crvenom, plavom, oker i zlatnom bojom. Stepenasta osnova, stupovi, zidovi i arhitravi nisu bili obojani.

METOPE

Zajednička tema svih metopa je bila pobjeda Grka i bogova nad njihovim ljudskim i mitološkim neprijateljima, a svaka metopa je prikazivala drugu scenu i sastojala se od dvije figure u visokom reljefu. Metope na istočnoj strani su prikazivale Gigantomahiju, na južnoj Kentauromahiju, na zapadnoj Amazonomahiju i na sjevernoj scene iz Trojanskog rata.

U Gigantomahiji je Fidija prikazao Gigante kako se penju na Olimp i bogove, okružene zvjezdama, kako se bore na vrhu. Zbog velikih oštećenja se teško mogu identificirati pojedinačni likovi, ali je dovoljno sačuvano da se odredi cjelokupna tema.

Na 24 od 32 metope Kentauromahije su prikazani Kentauri, a osam izgubljenih metopa središnjeg dijela su vjerojatno prikazivale , prema starim crtežima, osnivanje Panatenejskih svečanosti. Metope sa Kentauromahijom su najbolje sačuvane i sve osim središnji osam prikazuju borbu između kentaura i ljudi, a nekoliko ih prikazuje kentaure kako odnose žene.

Sve metope na kojima je prikazana Amazonomahija su sačuvane ali su jako oštećene (3 središnje su toliko oštećene da se uopće nemogu raspoznati likovi). Usprkos teško oštećenim metopama prepoznajemo temu po odjeći likova i konjima koji su tipični za amazonomahiju.

Cijeli središnji dio sjevernih metopa je uništen. Sa lijeva na desno na metopama su prikazani Helios, zatim ljudi koji silaze sa brodova i naoružavaju se. Tri metope prikazuju bogove i božice, a krajnja metopa prikazuje Selenu koja silazi na svom konju.

Metope sa istočne, zapadne i južne strane se nalaze u Ateni dok se dio sjevernih nalazi u Londonu, dio u Parizu i dio u Ateni.

FRIZ

Friz koji prikazuje panatenejsku povorku je išao oko cijele cele i bio je dug 159m. Povorka počinje na jugo-zapadnom kutu i zatim se nastavlja u dva smjera – jedna ide sjevernom, a druga južnom stranom hrama, da bi se spojile na sredini istočne strane gdje je bio glavni ulaz.

Na zapadnoj strani hrama povorka se tek okuplja – mladići vežu sandale, drže ili uzjahuju konje koje vode sluge. Na sjevernoj i južnoj strani povorka ubrzava i kreće se redovima – omladina na

---

[25] Partenon je posvećen Ateni Polias a da bi se razlikovao od drugih hramova posvećenih njoj zvali su ga Hekatompedon (hram dugačak 100 stopa) i tek je 100 godina nakon što je izgrađen nazvan Partenon.

konjima u galopu, bojna kola, stariji ljudi, svirači, nosači vrčeva sa vodom, žrtvene životinje (tri ovce i četiri bika). Kako se povorka približava istočnoj strani, njeno se kretanje usporava i postaje svečanije.

Povorku na istočnoj strani predvode žene – 16 sa južne strane i 13 sa sjeverne. Za njih se smatra da predstavljaju ergastinaii, žene koje su tkale peplos koji se nosi u povorci. Zatim se na frizu nalaze muški likovi – šest na jugu i četiri na sjeveru. Njih se najčešće identificira kao deset eponimnih heroja deset atenskih plemena, a do njih su bogovi u sjedećem položaju.

Na južnoj je strani prvi Hermes, koji sjedi sa putnom kapom na koljenima i odjeven je u putnu odjeću. Na njega se naslanja Dioniz, a lijeva mu je ruka podignuta u znaku slavlja. Do njega sjedi Demetra sa bakljom u lijevoj ruci i desnom rukom na bradi, a zatim Ares koji je rukom obavio desno koljeno. Malo odvojeni od njih sjede Hera i Zeus. Pored Here stoji Irida koja kao glasnik bogova predstavlja vezu sa povorkom, a prikazana je kako popravlja kosu i odjeću nakon leta. Zeus se doima nešto veći od ostalih i čini se kao da mora malo sagnuti glavu da bi stao u friz. Plašt mu je skliznuo s ramena, lijeva ruka mu je na naslonu stolice, a desna, sa žezlom, na koljenima. On sa divljenjem promatra Heru koja skida veo sa glave.

Prva božica na sjevernoj strani je Afrodita. Uz nju se privija mali Eros. On stidljivo skriva jednu ruku među naborima njene odjeće ali istovremeno istura gornji dio tijela ponosna pogleda, dok je Afrodita, u majčinskoj brizi, stavila ruku na suncobran da mu zaštiti nago tijelo od sunca. Do nje je Afrodita, te Posejdon i Apolon u razgovoru. Posejdon je napravljen u snažnom profilu sa razbarušenom kosom, a Apolon je nosio metalnu krunu i vjerojatno držao lovorov vijenac u lijevoj ruci. Malo dalje, također u razgovoru, sjede Atena I Hefest. Jedino Atenino obilježje je koplje dok joj je štit leži na koljenima, a Hefest sjedi oslonjen na štap.

U sredini su prikazane dvije mlade djevojke donose stolice sa jastucima, a najviša svećenica u službi Atene Polias im pomaže da ih postave. Iza nje blagajnik predaje sluzi na čuvanje novi peplos koji je donijela povorka.

ISTOČNI FRONTON

Istočni fronton prikazuje rođenje Atene, a scena se odvija na Olimpu. Među centralnim se figurama samo neke mogu prepoznati – Hefest, Zeus na prijestolju, Hera iza njega, Atena u punoj ratnoj spremi i Nika koja ju kruni. Bočne figure reagiraju na događaj u sredini, a smatra se da većinom predstavljaju Olimpijske bogove ali se, zbog oštećenostti, nemogu svi identificirati. U lijevom uglu Helios u bojnim kolima, koja vuku 2 konja, izlazi iz mora i prilazi ležećoj statui Dioniza koji se odmara držeći u rukama kantaros. Do njega su dvije ženske figure – Demetra i Perzefona. U desnom se uglu Selena u bojnim kolima spušta u ocean. Do nje su tri ženske figure – prve dvije prikazuju Afroditu koja se odmara naslonjena na Peitu, božicu udvaranja i ljubavnog nagovora, a treća nije identificirana

ZAPADNI FRONTON

Zapadni fronton prikazuje borbu Atene i Posejdona za zaštitnika grada i odvija se na atenskoj akropoli. Dok sve figure na istočnom frontonu mirno stoje, na zapadnom frontonu nalazimo krajnju naglašenost pokreta. U sredini su Atena i Posejdon, a između njih je sveta maslina. Atena u ruci ima koplje, a Posejdon trozubac. Oni ne nišane jedno na drugo već na isti cilj da bi zabili oružje u zemlju u znak svoje prevlasti. Uokviruju ih konji koji vuku bojna kola, a grupa mitskih heroja Atene ispunjava prostor do ruba frontona. Od kompozicije s mnogo figura sačuvane su samo 3 oštećene statue i mnogo fragmenata ostalih.

2. Atenin hram u Prijeni

Grad Prijena nalazi se na istoku Male Azije, u pokrajini Kariji. Osnivanje grada stavlja se u sredinu 4. stoljeća pr.Kr. u isto vrijeme se datira i početak gradnje Ateninog hrama, najvažnije prijenske građevine koja svojim centralnim položajem dominira gradskom panoramom. Prijena je također važna i zbog svog pravilnog tlocrta, mreže ulica koje se sijeku pod pravim kutom i tako odvajaju blokove zgrada po uzoru na druge kolonije u Joniji (Milet) i Velikoj Grčkoj. Osim samog hrama od važnosti su i zgrada gradske skupštine, u sredini koje se nalazi četverostrani oltar ukrašen lubanjama bikova i vijencima od cvjeća. Gradska skupština mogla je primiti oko 600 ljudi.

Hram Atene Polijade (polias), zaštitnice grada orijentiran je u skladu s planom grada uzduž osi istok-zapad, dok je sam ulaz hrama okrenut prema istoku. Predstavlja najstariju, najveću i najvažniju građevinu Prijene. Gradnja hrama počela je oko 350. godine pr.Kr. Znamo da je Aleksandar veliki 334.g. pr.Kr. donirao sredstva za nastavak gradnje hrama, o čemu svjedoči jedan od dva natpisa na

hramu. Ipak sam hram nije dovršen do sredine 2 stoljeća pr.Kr. Hram je potpuno uništen prvo u jakom potresu, a zatim i u požaru koji je slijedio.

Kao arhitekta spominje se Pitej, također arhitekt mauzoleja u Halikarnasu. Ovaj hram često se navodi kao njegov kanon zbog svog jasnog shematskog plana. Pretpostavlja se da je Pitej sudjelovao i u izradi urbanističkog plana same Prijene.

Kao materijal za konstrukciju korišten je lokalni plavo-sivi krupno-zrnati mramor iz Mikale.

Atenin hram je klasičan primjer arhitektonske estetike nazvane jonskom renesansom. Ova građevina vršila je ulogu uzora i prototipa i to od kasnije klasike i rimske epohe, sve do renesansnog klasicizma.

Sastoji se od pronaosa, naosa i opistodoma. Pronaos je nešto duži nego što je prije bio slučaj, a također je novost i pojava stražnjeg djela, tj. opistodoma. Ove karakteristike Pitej je preuzeo iz dorskog stila i tako postavio model za kasnije hramove. Dakle sam hram je kombinacija elemenata dorskog i jonskog stila.

Plan hrama je peripter, sa 6 stupova na kraćim stranama i 11 stupova na dužim stranama. Zajedno sa po 2 stupa u pronaosu i u opiatodomu, ukupni broj stupova je 32. građevina se nalazi na stepenastoj platformi (stilobat), dimenzija 37.17 metara u dužinu i 19.53 metara u širinu. Širina stupa iznosi jednu desetinu njihove visine od 10.10 metara, što je klasična karakteristika jonskog stila. Baze stupova načinjene su u Efeškom tipu sa 24 kanelire.

Kao jedinica mjere u izgradnji hrama uzeta je jonska stopa koja iznosi 0.295 metara. Prema tome dužina cele je 100 stopa, što je jednako hekatompedonu.

Entablatura hrama koja počiva na kapitelima sastoji se od arhitrava ukrašenog biljnim motivima i garguima u obliku lavljih glava. Ovi dijelovi bili su obojani u žarke boje, pretežito u crvenu i plavu.

Osim kultne statue unutar cele, nisu pronađene dokazi drugih skulptura, osim fragmenta ženske glave, koji bi mogao pripadati nekoj votivnoj statui iz pronaosa. Kultna statua Atene rađena je kao kopija Fidijine Atene Partenos. Njezin prikaz nalazi se na novcu grada iz rimskog perioda. Sama statua bila je visoka oko 6.5 metara.

Oko 27. godine svetište je posvećeno Ateni Polijadi i imperatoru Augustu, te je nastavilo svoju funkciju kao važno kultno središte perioda Carstva. Za vrijeme vladavine Augusta podignut su propileji na istoku hrama, povezani s ulicom ispred.

Istočno od hrama nalazio se oltar Atene, podignut sredinom 2. stoljeća pr.Kr. smatra se da je to model velikog oltara Zeusa u Pergamu. Oblikom konjske potkove, bio je okružen portikom sa stupovima, između kojih su stajale statue ženskih likova. Na frizu oltara prikazane su scene iz Gigantomahije pod utjecajem kiparske škole iz Pergama.

Također je u isto vrijeme podignut na sjevernoj strani hrama portik sa kolonadom u dorskom stilu. Portik se nalazi na 7 metara visokom terasastom uzvišenju, dug je 78.40 metara i broji 32 stupa. Portik je bio mjesto trgovine i javnih okupljanja u Prijeni

"Kralj Aleksandar posvećuje ovaj hram Ateni Polijadi"

Natpis na arhitravu posvećuje hram Ateni i Augustu:

"*Narod posvećuje hram Ateni Polijadi i božanskom caru Augustu, božjem sinu.*"

3. Herajon na Samosu

Otok Samos nalazi se u jugoistočnom djelu Egejskog mora pred samom obalom Male Azije. Pripada otočnoj skupini Južnih Sporada. Otok je naseljen od početaka jonske kolonizacije, u 10. stoljeću pr.Kr.

Arheološka istraživanja na otoku otkrila su da je Herin hram podignut prvi puta u 8. stoljeću i da su kasniji hramovi podizani na istom mjestu. Prvi hram bio je u osnovi izdužen, a njegova cela je bila podijeljena redom stupova po dužoj osi. Tijekom 8. stoljeća oko hrama je dodan kontinuirani niz stupova, čime je Herin hram postao prva peripterna građevina i model za sve ostale grčke hramove.

Posebno je zanimljiv hram podignut oko 575. godine pr.Kr. To je prvo djelo graditelja Roika i Teodora, sagrađeno od domaćeg mramora i uvoznog samoskog mramora. Hram je razoren oko 517. godine pr.Kr za vrijeme provale Perzijanaca na otok. Spada u najznačajnija svetišta jonskog stila i ističe se svojom masivnošću.

Tlocrt hrama sastojao se od pronaosa i cele, ali bez opistodoma, čime podsjeća na grčki megaron. Na duljim stranama imao je tri reda po 8 stupova na istočnoj strani i tri reda po 9 stupova na zapadnoj strani. U pronaosu je imao dva reda po 5 stupova koja su djelila pronaos na tri jednaka broda.

Posebno su zanimljivi kapiteli ovog hrama. Na vrhu stupa ispod samog kapitela nalazi se reljefni vijenac s motivima palmeta i cvjetova lotosa međusobno povezanih biljnim viticama. Svaki stup ima

svoju varijaciju osnovnog motiva. I same volute ukrašene su sitnim ornamentima grančica i listova. Ovakao oblik kapitela susrećemo po prvi put upravo na Herinom hramu.
Sa herinim kultom na Samosu povezana je i mramorna statua Here iz 6. stoljeća pr.Kr. Glava kipa je uništena, a tijelo podsjeća na okrugli stup. Božica je odjevena u dugi hiton koji u potpunosti prekriva donji dio tijela, dok je gornji prekriven himationom. U desnoj ruci božica drži rub odjeće, dok je u lijevoj možda držala jabuku pronađena je posveta nekog Heramiesa božici Heri sa Samosa. Kip se nalazi u Louvru.

4. Veliki hramovi Jonije

5. Hram Zeusa Olimpijskog u Akragantu

6. Zeusov hram u Olimpiji

7. Posejdonov hram na Suniju

8. Hefestion na Agori

9. Nemezin hram u Ramnuntu

10. Propileji Akropole u Ateni

11. Hekatonpedon na atenskoj Akropoli

12. Telesterij u Eleuzini

Pizistrat na mjestu prvobitne građevine podiže novu koju su Perzijanci 480. BC srušili; Periklo Ihtinu (graditelju Partenona) povjerava izgradnju nove građevine koja bolje odgovara namjeni - prostrana četverokutna dvorana sa stranama dugačkim 50 m, a u unutrašnjosti, sa svake strane, stepenice uklesane u stijeni i pokrivene krovom koji je pridržavalo šest redova sa po sedam stubova (ukupno 42 stuba); manji središnji prozor osiguravao je svijetlo i svježi zrak; u sredini dvorane nalazila se mala građevina, *anaktor*, u kojoj su se čuvali sveti predmeti

13. Hram Nike na Akropoli Atene (Agorakrit)

Gradnja hrama je počela 449.g.pr.K., ali je dovršen tek nakon 421.g.pr.k., a 410.g.pr.K. je ograđen balustradom ukrašenom reljefima. Arhitekt hrama je bio Kalikrat. Hram je stajao netaknut do 1686.g. kada su ga Turci rastavili da bi na platformu na kojoj je sagrađen postavili top. Sastavljen je između 1836. i 1842.g., te ponovno rastavljen i sastavljen 1936.g.

Hram je jonski amfiprostil sa 4 stupa na pročelju i začelju, a izgrađen je na mikenskim temeljima. Visok je 7m, dugačak 8.20m, širok 5.60m, a stupovi su visoki 4m. Unutrašnjost se sastojala samo od cele čiji zidovi nisu bili ukrašeni. Arhitrav je ukrašen finim plitkim frizom koji prikazuje olimpijske bogove, na prednjoj strani, kako promatraju bitku između Grka i Perzijanaca kod Plateje (479.g.pr.K.), na stražnjoj i bočnim stranama. Jedine originalne ploče friza se nalaze na prednjoj strani. Ostale ploče su odljevi originala koji se čuvaju u Britanskom muzeju. Na prednjoj strani, u sredini friza, se nalaze Atena sa štitom i Zeus, a oko njih su ostala božanstva. Zabati su bili ukrašeni zlatnim krilatim Nikama.

Balustrada koja je išla oko hrama se sastojala od mramornih ploča ukrašenih reljefima. Duž cijele balustrade se ponavlja ista tema – u prisutnosti Atene koja sjedi na prijestolju, Nike prinose bikovu krv kao žrtvu, uzdižu svoje trofeje i sipaju tamjan na oltare. U ovom prizoru kultnog čina pred božanstvom kao promatračem primjećujemo sličnost sa partenonskim frizom. Friz na balustradi je dug 30.5m i na njemu je prikazano 50 likova. U izradi reljefa najviše je pažnje posvećeno naborima haljina koji ''*nisu više potčinjeni plastičnoj građi, kao na postolju Nemeze, već u nekom stalnom mijenjanju i lepršavosti senzualne radosti obavijaju tijelo svojom maštovitom igrom*'', a ''*drhtave linije prate tijelo tako da se ono naslućuje ispod*''. Ovi reljefi spadaju među najljepše tog vremena, a najpoznatii je fragment koji prikazuje Niku koja veže sandalu. Po sličnostima sa postoljem Agorakritove statue Nemeze u Ramnontu, možemo pretpostaviti da ideja za friz na hramu i izrada ove Nike pripadaju njemu.

14. Erehtej (Filoklo i Kalimah)

15. Apolonov hram u Basama

Sagraden je izmedu 420. I 400. g.pr.Kr., a arhitekt je, vjeruje se bio Iktinos (graditelj Parthenona i Telesteriona).

Jedini povijesni dokaz o njegovoj arhitekturi, vremenu podizanja i tome da je zaista bio posvecen Apolonu nalazimo kod Pauzanija. Apolon je u Basama štovan od 7.st.pr.Kr. Prvo kao bog rata, a u klasičnom periodu kao bog lječništva.
Hram u **B**asama je dorski hram tipa heksastilni peripter, a za razliku od večine grčkih hramova bio orjentiran jug-sjever no razlog za to još je nepoznat. Od 38 stupova preostalo ih je čak 36.
Za uredenje unutrašnjosti cele koričteni su i jonski i korintski elementi.
Korintski je možda bio samo jedan stup (ili tri stupa).
Takoder u celi postoji i jonski mramorni friz koji se proteže sa sve četiri strane. Prikazuje kentauromahiju (borbu Lapita sa kentaurima) te amazonomahiju (borbu Grka s amazonkama), jedan od omiljenh motiva onog doba.
Metope iz pronaosa, njih šest, predstavljaju Apolonov povratak na Olimp iz zemlje Hiperborejaca gdje je provodio zimu. Metope u opistodomu predstavljale su Dioskure kako otimaju kćeri kralja Mesene.
U aditonu, odnosno svetištu, je vjerojatno stajala kultna statua ali za to nema dokaza. Za razliku od cele svetište nije ukrašeno. Na istočnom zidu auditona nalazila su se vrata za koja se pretpostavlja da su služila kao otvor za svjetlo koje je osvjetljavalo kultnu statuu.
Neki kažu da kultna statua uopće nije postojala nego da je korintski stup služio kao simbol Apolona… ta teza je neodrživa jer su postojala još dva korintska stupa.
Postoji i teorija da je statua stajala izvana hrama ali ipak je ona prva, da je stajala u auditonu najvjerojatnija.
Od statue su pronadeni samo djelovi mramornih ruku i nogu, tijelo je vjerojatno bilo od drveta.

16. Asklepijev hram u Epidauru

Hram u Epidauru - sagrađen između 380. i 375. BC
- arhitekt Theodotos
- hram pripada dorskom stilu, 6 stupova na fasadi i po 11 sa svake strane
- kratke forme, dubokog i zasjenjenog trijema
- pedimentne strukture i akroterij su među najboljim primjercima gracioznih skulpturalnih kreacija 4 st. BC
- krov je bio ukrašen Vikrotijama i Nereidama
- pedimenti su bili ukrašeni scenama iz amazonomahije te pada Troje
- na hramu je radio i Timotej
- popločan put vodi iz hrama do Asklepijeva oltara koji je bio malo odvojen i prema istoku
- od oltara ostala nam je očuvana baza
- sam oltar imao je oblik dugog stola, a počivao je na platformi te je bio zaštićen laganim krovom ili otvorenim baldahinom
- uz fasadu i južnu stranu hram pronađeni su različiti votivni predmeti

17. Tholos (Thymele) u Epidauru

Tholos[26] u Eleuzini - građen između 360. i 330. BC
- arhitekt je bio Poliklet
- tholos je imao podzemni i nadzemni dio
- kružnog je oblika, promjera 21.28 m
- vanjska je kolonada imala 26 dorskih stupova koji su bili premošteni entablaturama ukrašenim metopama i reljefnim rozetama te bogatim cvjetnim ukrasima i lavljim glavama na simi
- unutarnja kolonada imala je 19 korintskih stupova

18. Artemizij u Efezu

Stari grad Efez nalazi se blizu modernog grada Selcuka, oko 50 kilometara južno od Izmira u današnjoj Turskoj. U helenističko doba Efez je bio velika luka i trgovačko središte Male Azije.

Prvi hram posvećen Artemidi vjerojatno je izgrađen oko 800. godine pr.Kr. na močvarnom zemljištu blizu rijeke u Efezu. Svetište je nekoliko pute rušeno i obnavljano tijekom stoljeća.
Efeška božica Artemida, ponekad zvana i Dijanom, nije istovjetna grčkoj Artemidi. Artemida iz Efeza imala je mnoge azijske karakteristike i prije svega jer bila štovana kao božica plodnosti. Ta njezina

[26] vjerojatno je imao važnu ulogu u Asklepijevom kultu

uloga i porijeklo odrazile su se i u građi hrama. Artemida je često prikazivana pokrivena sa jajima ili mnogostrukim grudima od ramena do struka koji simboliziraju plodnost. Najraniji hram je vjerojatno sadržavao sveti kamen ili meteorit.

Hram koji je uvršten u sedam svjetskih čuda označen je kao veliki mramorni hram ili hram D. Gradnju je oko 550. godine pr.Kr. sponzorirao lidijski kralj Krez . Arhitekt hrama vjerojatno je bio Theodorus. Postolje hrama bilo je pravokutnog oblika, dimenzija 80 metara u širinu i 130 metara u dužinu. Samo postolje sa 30 stepenica bilo je visoko 3 metra, što je uzrokovalo da se hram ističe u svojoj plastičnosti. Prema formi hram je bio dipter tj. okružen sa dvostrukim redom stupova. Ukupno je bilo 127 jonskih stupova koji su podržavali masivni krov od kojih je ulazni portik činilo 3 reda po 8 stupova. 36 prednjih stupova bilo je columnae caelatae, tj. njihovi donji tamburi bili su ukrašeni reljefima. Poznati su prikazi Heraklovih podviga, Kentauromahije, prikazi raznih bogova i junaka npr. Perzefone, Hermesa, Tantala, Orfeja… Prikazi se odlikuju vedrinom zrele klasike.

Svetište je također udomljavalo neka poznata umjetnička djela uključujući četiri brončane statue Amazonke najpoznatijih grčkih kipara Fidije, Polikleta, Kresila i Fradmona. Na mjestu hrama nađene su također mnoge zavjetne statue od zlata i slonovače, te brojni nakit koji su ostavili hodočasnici.

Zanimljiva priča vezana je uz sudbinu Artemidinog hrama. U noći 21. srpnja 356. godine pr.Kr spalio ga je Herostrat, u želji da njegovo ime uđe u povijest. U istoj noći rođen je i sam Aleksandar Veliki. Nakon tog događaja hram je ponovno obnovljen na istom mjestu i označen je kao hram E. Kao graditelj ovog hrama spominje se Skopas.

Kada je sveti Pavle 57. godine došao propovijedati kršćanstvo u Efez, njegovi stanovnici bili su još uvijek odani Artemidinom kultu koji se održao sve do provale Gota u 262. godini kada je i hram i sam grad razoren. Rimski car Konstantin obnovio je Efez, ali ne i hram zbog svog prihvaćanja kršćanstva i odbacivanja poganskih kultova.

Prva istraživanja Efeza i potragu za slavnim hramom vodio je John Turtle Wood od 1863. do 1869.godine. Najveći problem je bio nepoznata lokacija hrama. Nakon 6 godina pronašao je bazu hrama. Istraživanja je početkom 20. stoljeća nastavio D.G.Hogarth koji je preonašao ostatke pet hramova građenih u nizu na istom mjestu.

19. Hram Atene Aleje u Tegeji

Hram Atene Aleje je sagrađen između 370. i 350.g.pr.K., a arhitekt je bio Skopas i spada u njegovu prvu, tzv. "Peloponesku" stvaralačku fazu. Sagrađen je na ostacima hrama sagrađenog u VII st.pr.K. koji je uništen u požaru 395./394.g.pr.K., a Skopas je u obnovi hrama uspješno ujedinio dorski, jonski i korintski stil. O hramu saznajemo od Pauzanija koji ga smatra najljepšim i najvećim hramom Peloponeza, a to je bio prvi hram izvan Atike ili u samoj Grčkoj u potpunosti izgrađen od mramora.

Hram je dorski, tipa heksastilni peripter, na pročelju ima 6 stupova, a na bočnim stranama po 14. Na bočnim je stranama postavljen parni broj stupova jer se na sjevernoj strani nalaze vrata. Hram je orijentiran istok-zapad, a glavni ulaz se nalazi na istočnoj strani. Stilobat je dimenzija 19.19X47.55m.

Unutrašnjost hrama se sastojala od pronaosa, cele i opistodoma. Cela je ukrašena sa 14 polustupova sa korintskim kapitelima na kojima su se nalazili jonski, ali nažalost od toga nam nije ništa sačuvano. Jedva primjetna zaobljenost svih ravnih površina, nagib stupova i uzdužnih zidova prema unutrašnjosti svjedoči o nadahnutosti Partenonom, a cijeli je hram bio ukrašen mnoštvom Skopasovih skulptura. Sačuvane skulpture nose u sebi sva obilježja Skopasovih likova – patetika, četvrtaste glave, poluotvorena usta i oči usađene duboko u očnim dupljama. Iznad pronaosa i opistodoma su se nalazile dorske metope koje su prikazivale arkadijske legende, među ostalima i priču o Telefu. Nažalost one su skoro potpuno uništene ali su još vidljivi neki nazivi upisani na arhitravu. Na istočnom frontonu je bio prikazan lov na Kaledonskog vepra u kojem je pobijedila Atalanta, heroina susjedne Arkadije, a na zapadnom borba Grka pod Ahilejem i Azijanaca pod Telefom u dolini Keike.

Neki ostaci skulptura se čuvaju u muzeju u Tegeji dok se ostatak nalazi u Nacionalnom Muzeju u Ateni.

20. Helenistički hramovi – države

21. Zeusov oltar u Pergamu

Pergam se nalazi u SZ dijelu Male Azije, u Eolidi, a oko stare jezgre danas se prostire grad Bergama. Razvio se na 335m visokom brdu koje izdiže nad ravnicom rijeke Kaik i udaljen je svega 20km od mora.

Brijeg je naseljen već u prapovijesti, a u 7.st.pr.Kr. naselje je prvi put utvrđeno. Izvori spominju da je stanoviti Gongylos, Grk iz Eretrije, u 6.st.pr.Kr. od perzijskog kralja postavljen za vladara Pergama i okolice. Značajnu ulogu Pergam dobiva tek u helenizmu, a za vladavine dinastije Atalida doživljava procvat. Kralj Atal I (241.-197.g.pr.Kr.) je 241.g. pobijedio Galaćane u bitci na Kaiku i time udario čvrste temelje svojoj vladavini i dinastiji Atalida. Za zaštitnicu svoje dinastije Atal je postavio Atenu Nikephoros. Naslijedio ga je sin Eumen II (197.-159.). Nakon mira u Apameji 188.g.pr.Kr. Pergamska država se znatno proširila, u unutrašnjost uzduž Kaika, a uz obalu po Joniji i Eolidi. Za Eumenove vladavine Pergam je na vrhuncu. Sam grad se širi prema ravnici, a Eumen potiče razvoj umjetnosti, filozofije i drugih vidova kulture, nastojeći stvoriti "novu Atenu". 133.g.pr.Kr. umro je Atal III (139.-133.), posljednji vladar iz dinastije Atalida, a budući da nije imao nasljednika, oporučno je ostavio Pergam rimskom narodu. Pergam je postao glavni grad rimske provincije Azije i za vrijeme Augusta počinje njegova obnova. Iz rimskog vremena potječu i jedini antički književni zapis te slikovni prikaz Zeusovog oltara. U svojem djelu "Knjiga znamenitosti" Lucije Ampelij, rimski pisac iz 4.st.n.e., zapisao je: "U Pergamu se nalazi jedan veliki mramorni oltar, 40 stopa visok, sa velikim skulpturama; također sadrži gigantomahiju." Na jednom pak brončanom novcu iz vremena cara Septimija Severa (193.-211.n.e.) prikazana je zapadna strana oltara, sa visokim baldahinom u sredini. U 19.st. počinju ga posjećivati zaljubljenici u starine, poput Charlesa Tixiera, te u tom razdoblju nastaju mnogi opisi i skice drevnih ruševina.

Ostaci su u više navrata kompletno prevezeni u Berlin, gdje su restaurirani i prvi Muzej Pergama otvoren je 11.12.1901.

Arhitektura oltara

Za oltar je, kao i za svaku drugu veliku građevinu u Pergamu, morala biti izgrađena terasa (u ovom slučaju povećana je stara terasa). Terase su posebna karakteristika Pergama. Budući da se grad nalazio na brdu izrazito strmih litica, veće građevine nisu se mogle graditi drugačije nego pomoću sistema terasa i podzida. Da bi se sprječilo ispiranje zemlje s terasa, oko svake građevine su bile cca. 50cm široke popločane peristaze. Kažnjavalo se njihovo oštećivanje, nasipavanje i svako neovlašteno korištenje. Terasa oltara nalazi se uz glavnu gradsku cestu, povrh agore, a podno Atenine terase, od koje je veća. Budući da je gradnji na zapadnoj strani smetao stari bedem, njegova konfiguracija je izmjenjena, a uklonjene su i kuće te vjerojatno stari nimfej koji se nalazio na mjestu gradnje. Također je uklonjena i padina na sjevernoj strani. Pod temeljima oltara nađeni su ostaci apsidalne građevine kultne svrhe i ostaci zidova helenističke kuće.

U bizantsko vrijeme materijal s pergamske akropole, pa tako i oltara, koristio se za gradnju bedema i kuća na nekadašnjoj terasi oltara pa je velik dio materijala ostao u neposrednoj blizini. Tek u novije vrijeme počeli su se njegovi dijelovi koristiti za dobivanje vapna.

U neposrednoj okolici Pergama nije bilo prikladnog mramora za gradnju oltara pa je on donošen s većih udaljenosti. Velik dio građevnog materijala klesan je i obrađivan na mjestu vađenja i gotov donošen u Pergam, gdje su se dijelovi zatim sastavljali u cjelinu. Da bi se mogli pravilno sastaviti, dijelovi su označavani prema određenom redoslijedu. Kao oznake su služila slova grčkog alfabeta, slova sa zarezima te kombinacije slova i brojki. Takav sustav označavanja primijenjen je na skoro svim građevinama na akropoli, no najbolje je iskorišten upravo na oltaru i na jonskom hramu na terasi teatra. Prema tim oznakama rekonstruirao je Otto Puchstein poredak dijelova gornjeg vijenca baze oltara, na kojemu su uklesana imena bogova sudionika gigantomahije, po čemu se onda mogao rekonstruirati i friz.

Pristup terasi oltara bio je sa istoka, a na sami oltar uspinjalo se sa zapadne strane dvadesetak metara širokim otvorenim stepeništem. Temelji oltara su od tufa, a dimenzije pri dnu su 36.80x34.20m. Baza oltara, podignuta na 5 stepenica krepidome, je pravokutna, sa dva rizalita koji ograđuju stepenište. Duž svih njezinih strana teče veličanstveni friz gigantomahije. Ova veličanstvena arhitektura zapravo ograđuje pepelni humak nastao od ostataka mnogih žrtvovanih životinja. Gornji dio oltara čini velika prostorija sa žrtvenim stolom u sredini (oltar u užem smislu riječi) te portici koji sa svih strana okružuju vanjski dio građevine.

Portike čini niz jonskih stupova tipičnog maloazijsko - efeškog oblika, čiju bazu čine plosnata plinta, spira i jedan torus. Na jastuku nekih kapitela nalazi se reljefna dekoracija u obliku munje. Trabeacija je jonska, bez friza, a strop portika je kazetiran, izrađen od mramornih ploča. U interkolumnijima su stajale skulpture nadljudske veličine, od kojih je preko 40 pronađeno na i u blizini terase oltara. Svega jedna ili dvije skulpture su još imale glave. Većina ih stoji, dok nekolicina sjedi, a sve su imale različitu

draperiju. Na krovu su se nalazile skulpture kentaura, tritona, lavova, grifona i skupine od po četiri upregnuta konja. Ukupna visina cijelog oltara, od temelja do krova, je oko 12 metara.

Zapadni portik poput zavjese odjeljuje vanjski dio oltara od unutrašnje prostorije. Sa unutrašnje strane portika, flankiran antama, nalazi se niz uskih dvostrukih jonskih polustupova (preciznije: 3/4 stupova), spojenih tankim zidom, a podignutih na visokim kvadarnim postoljima. Takvi karakteristični stupovi nalaze se i u sjevernoj dvorani Atenina svetišta te na gornjem katu Atalove stoe u Ateni. Dugo se smatralo da je središnji od 13 interkolumnija bio širi, otvarajući tako ulaz u salu, no u novije vrijeme se uglavnom drži da su svi interkulumniji bili jednake širine.

Središnja prostorija i žrtveni stol

Središte oltara svojevrstan je peristil, kojeg čini niz spomenutih dvostrukih polustupova. Iza niza polustupova, duž sva tri zida i obje ante teče friz Telefa, a u središtu prostorije nalazi se veliki žrtveni stol dužine cca 12m. Cijeli stol, pravokutnog oblika, podignut je na podiju visine 1.20m, sa krepidomom od dvije stepenice visine 23cm svaka. Površina stola je sa tri strane okružena 86cm širokim zidom. Od cijelog stola pronađeno je svega šezdesetak fragmenata, od kojih su najzanimljiviji ostaci trodijelnog gređa zaštitnog zida. Nije pronađen ni jedan ostatak donjeg dijela zida. Najdonji dio gređa činila je 9.6m duga traka koja je tekla cijelom unutrašnjom dužinom zida, a sastojala se od astragala, lezboske kime, jonske kime te niza naizmjenično poredanih cvjetova lotusa i krstuška. Taj ukras može se usporediti s ukrasom na oltaru svetišta Atene Aleje u Tegeji. Središnji dio se sastojao od cvjetnog friza i dentikula. Prema H. Möbiusu, takav friz nalazi se i na oltaru Atene kraj Erehtejona, a slijedom dobrih odnosa Atene i Atalida došao je do Male Aziji. Na vrhu gređa bio je vijenac sa simom i lavljim glavama, koje nisu bile vodorige, nego čista dekoracija. Na gornjoj strani pojedinih fragmenata najgornjeg dijela gređa nalaze se rupe za klinove. Schrammen je smatrao da su bile namijenjene pričvršćivanju skulptura, dok A. von Gerkan odbacuje "nadimljene bogove", tj. postojanje skulptura na žrtvenom stolu. Budući da skulpture koje stoje na krovu portika nisu bile ničim posebno pričvršćene za podlogu, vjerojatno je da bi i skulpture na stolu stajale samostalno. Postoji mišljenje da su klinovima bile učvršćene plinte stupova koji su nosili baldahin vidljiv na novcu Septimija Severa, dok neki pak smatraju da su klinovi držali nekakvo metalno osiguranje od vatre. Kako god, ukupna visina žrtvenog stola je 2.18m, što ostavlja još 3.74m za eventualni baldahin, no do danas takvo što nije identificirano.

Prostorija nije bila natkrivena, što je odraz tradicije gradnje oltara na otvorenom. Pod je bio popločan mramornim pločama, a ugrađeni su bili i mramorni žljebovi za odvod kišnice, koja se možda skupljala u staroj cisterni na južnoj strani terase.

Friz gigantomahije

Giganti su bili divovi užasna lica, duge kose i brade, koje je Geja rodila Uranu. Ona ih je pobunila protiv Zeusa, jer je on ubio njezine starije sinove, Titane. Giganti su provalili iz podzemnog svijeta Ereba na polje kod Flegre u Tesaliji i krenuli k Olimpu, gdje su se okupili svi bogovi. Bogovi su saznali da će pobijediti Gigante jedino uz pomoć smrtnika pa je Zeus pozvao svog sina Herakla u pomoć. Geja je pokušala naći travu koja bi zaštitila njene sinove od smrtnika, no Zeus je obavio Zemlju tamom i preduhitrio Geju te uništio travu koju je tražila. U velikoj bitci bogovi su pobijedili, a za nagradu je Zeus sudionike prozvao Olimpljanima. Tu titulu su zavrijedila i dva njegova sina čije su majke bile smrtne - Heraklo i Dioniz.

Gigantomahija je kao tema inače bila korištena za ukrašavanje hravoma te je ovo potpuno nova primjena. U ovom slučaju ona je alegorija pobjede Pergama nad Galaćanima i simbol obrane civilizacije od barbara te se tako odlično uklapa u koncepciju cijelog oltara kao simbola pobjede.

Friz Gigantomahije, ili Veliki friz, visok je 2.30m i dug između 110 i 115m. Figure su isklesane na 120 mramornih ploča širine 70 - 100cm. Izvorni komadi mramora bili su 50cm duboki, a od toga je 30cm korišteno za reljef, što daje dojam da su skulpture nezavisne od pozadine. Na frizu je prikazano ukupno stotinjak što ljudskih, što figura bogova i Giganata te mnoštvo životinjskih figura. Na vijencu iznad reljefa velikim su slovima uklesana imena bogova, dok su imena Giganata uklesana u podnožju reljefa, manjim slovima. Ispod imena divova uklesana su imena kipara svake sekcije. Sačuvalo se 16 potpisa, od kojih je samo 5 potpunih. To su *Dionysiades* i *Menekrates* (u paru), *Melanippos*, *Orestes* i *Theorrhetos*. Kipari su vjerojatno imali svaki svoj tim pomoćnika i robova, a bili su nadgledani od glavnog dizajnera/arhitekta, koji je izradio crtež cjeline friza, po kojem su oni radili.

Neki dijelovi friza bili su izrađeni prije, a neki nakon postavljanja ploča na oltar. Donji dijelovi su morali biti izrađeni prije, jer bi u protivnome oštetili podnožje na koje su postavljeni. Najgornji su pak dijelovi izrađeni na mjestu, jer su gornji utori za klinove praktički izbrisani čestim klesanjem. Nakon što

je friz bio završen, postavljen je gornji vijenac, a reljef je vjerojatno bio zaštićen daskama tokom izrade nadgradnje.

Sačuvano je oko 75% friza, a jedinstvo stila i činjenica da je potpuno završen pokazuju da je rađen u početnim fazama izgradnje oltara.

Veliki friz slijedi dva principa klasične naracije friza: figure zauzimaju punu visinu friza, a cijeli friz prikazuje samo jedan moment radnje. Najbolji je primjer takve naracije friz na Partenonu. Ostale osobine su oglavnom neklasične. Figure su isklesane u visokom reljefu, što je uobičajeno za klasične metope i okreću se bez obzira na pozadinu. Također je mnogo frontalnih figura, što je vjerojatno inspirirano klasičnim zabatima hramova. Na klasičnim frizovima figure su prikazane bočno. Dramatičnost prikaza pojačavala je tamno obojana pozadina. Svi atributi, oprema i drugi detalji su do u tančine uklesani, dok ih se ranije običavalo naslikati. Detaljno isklesano perje, riblje ljuske i životinjska koža odraz su virtuoznosti klesara.

Friz nema očiti početak ili kraj, no najbolje je početi sa istočne strane, jer su upravo nju posjetioci prvu ugledali kad bi stupili na terasu oltara. Tu su glavni Olimpljani: (s desna na lijevo) Ares, Atena, Zeus, Heraklo, Hera i zatim Apolon, Leta, Artemida i njihova obitelj. Likovi koji se nalaze na susjednim krajevima dvaju strana friza povezani su ljubavnim ili obiteljskim vezama. Tako su prvi likovi na južnoj strani Feba i Asteria, Letina majka i sestra. Slijede Selena, Helije, Eos i Kibela, koju Grci identificiraju s Reom. Na južnoj su strani općenito najzastupljenija božanstva neba i svjetla. Scene na zapadnoj strani podijeljene su na dva rizalita. Na južnom se nalaze Dioniz i njegova majka Semela te srodni likovi, a na sjevernom su Triton, Amfitrita i i njihova morska obitelj. Sjeverna strana je najzagonetnija, jer je cijeli središnji dio nepoznat, bilo zbog nedostatka natpisa, bilo zbog teško prepoznatljive ikonografije likova. Ipak, prevladavaju božanstva tame i vode. Nastavlja se morska tema s Posejdonom te Ketom, Pontovom kćerkom i majkom Himere, koja je možda predstavljena u liku lava kraj nje. Likovi koji slijede se u novije vrijeme uglavnom tumače kao Erinije, Moire i Graje, iako, kao što je rečeno, njihova interpretacija nije sigurna.

Što se tiče Giganata, sačuvano je 17 njihovih imena, no blokovi na kojima se ona nalaze nemaju oznake za sastavljanje pa je sigurna identifikacija prtaktički nemoguća.

Središnje figure friza su Zeus i Atena. Grupa "Zeus i tri Giganta" prikazuje borbu Zeusa protiv Giganta Porfiriona i još dvojice. Profirion je okrenut leđima, a noge mu se produžuju u zmije. Figure značajnijih ličnosti, Zeusa i Porfiriona, prikazane su veće, dok su manje značajna dva Giganta prikazana manja.

Atena se bori protiv krilatog Giganta Alkioneja, kojeg ubija zmija Erehtej ugrizom u prsa. Lijevo od Atene je leteća božica Nika, a do Ateninih nogu Gea uplašenim pogledom promatra sudbinu svojih sinova.

Neke figure i skupine se ponavljaju u inverziji kao u ogledalu. Tako skupine likova na zapadnim rizalitima jako podsjećaju jedna na drugu: Triton i njegova majka Amfitrita na sjevernom rizalitu te Dioniz i njegova majka Semela na južnom. Neki dijelovi friza pak odražavaju reminiscencije na ranija djela. Neke su slučajne ili su bile namijenjene samo učenim ljudima, kao npr. "citat" friza Partenona u Helijevoj grupi na južnoj strani. Druge su morale biti očite, poput jasne reference na zapadni zabat Partenona u likovima Zeusa i Atene na istočnoj strani. Postoje i recentniji odrazi: Atenin protivnik svojom pozom i temom napada zmije podsjeća na Laokoonta. Također postoje i implicitne reference na skulpture umirućih Gala u likovima nekih poraženih Giganata, kao što je npr. Tritonov suparnik. Reference na Partenon imaju jasno značenje za Pergamon kao novu Atenu, branitelja helenizma. Laokoont priziva temu tragičnog kažnjavanja, a galske reminiscencije čine tihe reference na djela Atalida.

Sve figure se međusobno jasno razlikuju - bogovi po spolu, starosti, atributima i odjeći, a Giganti, koji su goli, po starosti i nogama. Mlađi uglavnom imaju ljudske, a stariji, koji su ujedno i bradati, imaju zmijske noge. Zmije imaju snažan htonički karakter, što jasno podsjeća na vezu Giganata i Geje, koja je prikazana u svojoj tipičnoj pozi, do pola u zemlji. Neki Giganti imaju posebne anatomske dodatke - krila i ptičje kandže, glavu bika ili lava te neke riblje elemente.

Teškoće u potpunoj interpretaciji friza upućuju na pretpostavku da nedostaje neki ključ, vjerojatno književni tekst na kojem se bazirao. Tekst je vjerojatno bio helenistički ep i to možda atalidski dvorski ep. Bogovi su mogli biti preuzeti iz Hesiodove *Teogonije*, no ona se ne bavi Gigantomahijom, a sačuvana imena Giganata se, osim jednog, ne nalaze kod Apolodora, u najkompletnijem sačuvanom izvoru za Gigantomahiju. Ovo ide u prilog tezi o postojanju atalidskog dvorskog epa o Gigantomahiji. Dvorski ep

mogao je biti i ključ za neko više značenje friza. Neki bogovi su mogli reflektirati specifične pergamske kultove, imena i atributi Giganata se možda odnose na određene kraljevske neprijatelje, a neobično oružje, atributi i životinje su možda anegdotske reference na određene događaje, ljude ili mjesta. Ova preciznija razina alegorije, ako je postojala, danas nam je nedostižna.

Friz Telefa

Alej, vladar Arkadije, bio je proročanstvom upozoren da će mu unuk ubiti sinove te je, da bi se osigurao, natjerao kćer Augu da se zaredi. Nju je ipak zaveo Heraklo i rodio im se sin Telef. Dijete je izloženo i Auga otposlana na more u malom čamcu, kojim dolazi u Miziju, gdje ju prima kralj Teutrant. Telefa je u divljini odgajala košuta, dok ga nisu pronašli pastiri i predali kralju Koritu. Kada je odrastao, otišao je po nalogu delfskog proročišta u Miziju pronaći majku. Kada je stigao, protjerao je Afarejevog sina Idu koji je napadao kralja, te je za nagradu dobio Auginu ruku. Uz Herakla se ipak međusobno prepoznaju. Telef uskoro postaje kralj i ženi se Amazonkom Hijerom. Kada su Grci u pohodu na Troju pristali na obale Mizije, Telef ih je pobijedio, no ranjen je Ahilejevim kopljem. Proročište mu odgovara da će ga izliječiti jedino ono što ga je i ranilo pa on odlazi u Arg po savjet. Grci mu ne žele pomoći pa Telef otima malog Oresta te ih tako prisiljava na pomoć. Ahilej mu liječi ranu strugotinama svoga koplja, a Telef za zahvalu vodi Grke do Troje, no ne sudjeluje sam dalje u ratu.

Telef je mitski osnivač Pergama i njegove vladarske dinastije, a arkadijsko podrijetlo mu daje dodatnu važnost za pergamske vladare.

Tzv. Mali friz protezao se duž zidova i anti unutrašnje prostorije i to u dužini od 26m na istočnoj, po 16m na sjevernoj i južnoj te po 1.30m na antama. Friz je visok 1.58m, a sastojao se od cca. 74 mramorne ploče širine 0.67-1.05m i debljine 35-40cm. 31 ploča stajala je na istočnoj strani, 20 ih je bilo na sjevernoj, 19 na južnoj i po dvije na antama. Od toga je sačuvano svega 47 ploča u cijelosti ili u dijelovima te mnogo fragmenata. Ploče su postavljane na zid nakon što je sama prostorija bila završena, a pričvršćivane su na zid željeznim klinovima. Gornji krajevi su bili ukošeni, da pri nasjedanju ne bi oštetili kimation koji teče iznad friza. Nakon što su ploče postavljene, krenulo se sa klesanjem friza.

Friz Telefa spada u najkasnije zahvate na oltaru te je jednim dijelom ostao nedovršen. Datacija nije sigurna, no obično se za vrijeme njegove izrade uzimaju zadnje godine vladavine Eumena II i početak vladavine Atala II.

Mali friz donosi velik odmak od klasike. Njegova radnja se odvija na različitim mjestima i u razna vremenska razdoblja, prateći Telefovu životnu priču, a upravo su indikacije mjesta i vremenske naracije elementi nove koncepcije friza. Scene se nadovezuju jedna na drugu (iako često sa većim vremenskim skokovima), a odvojene su prikazom stabla ili stupa, ili pak ponavljanjem istog lika, koji se nalazi na kraju jedne scne i odmah na početku sljedeće, ali leđima okrenut svojem prethodniku.

Otvoreni krajolici su prikazani drvećem, kamenjem i brežuljcima, a zatvoreni prostori stupovima, sjedalima i krevetima. Statue bogova i posebno drveće (lovor, hrast) upućuju na određena svetišta, a brodovi na obale i pristaništa. Figure nikada ne zauzimaju više od 2/3 visine friza, ostavljajući mjesta za pozadinu, a često su raspoređene i u dvije ili tri razine. Likovi u prvom planu izrađeni su u visokom reljefu, a pozadina u niskom (dubine variraju). Sve su to jasni utjecaji slikarstva.

Priča o Telefu poznata nam je iz *Ciprije*, djela iz trojanskog ciklusa, a ranijim dijelom Telefova života bavili su se i atički dramatičari. Ipak, mnoge scene prikazane na frizu su teško dokučive i odnose se na događaje iz Telefova života koji nam nisu poznati u pisanom obliku (npr. Telef na samrti ili scena gradnje oltara). Mali friz je kompliciraniji i teže shvatljiv nego friz Gigantomahije, a nedostatak uklesanih imena likova, kao i njegov smještaj unutar središnje prostorije oltara možda upućuju na ograničeniju publiku.

Datacija

Potpuno precizna datacija oltara nije moguća, no većina autora se slaže da je to vrijeme vladavine Eumena II (197.-159.pr.Kr.). Margarete Bieber smatra da je oltar sagrađen u periodu između cca. 180. i 160.g.pr.Kr., a na temelju nekoliko krhotina keramike pronađenih u temeljima oltara bio je predložen i kasniji datum, nakon rata s Galaćanima 168.-166.g.pr.Kr. Obustava radova se pak dovodi u vezu sa smrću Eumena II 159., ili napadom iz Bitinije 156.g.pr.Kr. Ipak, Atal II je nastavio mnoge radove u Pergamu pa čudi pomisao da bi prekinuo gradnju oltara te je zadnji mogući datum kraja radova 139.g.pr.Kr., tj. smrt Atala II.

22. Porijeklo grčkog hrama

23. Herajon iz Olimpije

24. Apolonov hram u Korintu

Jedan je od najstarijih dorskih hramova u Grčkoj a potiče iz 6.st.pr.Kr., točnije, sagrađen je oko 540. g.pr.kr.
Kako je izgledao vidljivo je samo po temeljima jer je od 38 stupova preostalo samo 7.
To je dorski hram sagrađen od vapnenca, tipa heksastilni peripter što znači da u pročelju ima po 6 stupova i da je sa svih strana okružen stupovima, po 15 sa svake strane i kao i kao večina grčkih hramova bio je orijentiran istok-zapad.
Stupovi su monoliti (u jednom komadu), visoki oko 6 metara.
Hram je imao dvije cele pa se pretpostavlja da je uz Apolona u njemu štovano još jedno božanstvo, vjerojatno Artemida.
Korint su 146. godine razorili Rimljani a Cezar ga je ponovo izgradio kao rimsku koloniju, baš oko Apolonovog hrama koji je od starih gradevina jedini ostao djelomično sačuvan. Ostale grčke ruševine pokrio je novi rimski grad.

25. Apolonov hram u Delfima

Apolona uz delfe veze mit o Pitonu. Kad je odrastao, Apolon je odlučio potraziti Pitona kojeg je Hera poslala za njegovom majkom. Našao ga je u zemlji Pito, ubio, a ime zemlje promjenio u Delfi. Nakon što ga je Pan poučio proricanju na tom je mjestu utemeljio svetište na kojem se objavljivala Zeusova volja. Prvo proročiste koje je sagradio prema mitu je bilo od lovorova grmlja. Zeusovu volju objavljivao je posredstvom Pitije.
Izgrađen između 370. I 320. g.pr.Kr. ovaj hram je bio šesti po redu na istom mjestu. Sagrađen je gotovo identično kao i hram br. 5 koji je srušen 373. u odronu zemlje. Hram je heksastilni peripter dorskog stila sa stupovima visokim 10 metara. Ima dva portika a auditon je vjerovatno koristila Pitija.
Za izgradnju stupova iskorišteni su tamburi prethodnog hrama. Arhitekt je u početku bio Spintharus, ali ih se nakon njega još puno izredalo pošto se izgradnja protegnula na 50 godina.
U Delfima se nalazio simbolički spomenik omfalosa koji je obilježavao središte (pupak) Helade i cijelog svijeta (kamena kopija izgubljenog omfalosa).
U hramu se takoder nalazio i sveti tronožac na kakvom su sjedile proročice.
Od nalaza je najpoznatiji tzv. Vozač trijumfalnih kola i maska od slonovače i zlata koja najvjerojatnije predstavlja Apolona.
U Apolonovu čast u Delfima su se u proljeće i jesen priređivale raskošne svečanosti, a svake četvrte godine pitijske igre koje je prema mitu osnovao sam Zeus. Slično je bilo i u Delu i Miletu.
Pored samog hrama nalazio se «portik atenjana» iz 5.st.pr.kr. ispod kojeg su pobjednici u perzijskom ratu držali trofeje.
Delfima dominira stadion na kojem su se odvijale pitijske igre. Osim njega tu je još i veliko kazalište iz 4.st.pr.kr. koristeno i za kultna i za kulturna događanja između ostalog kao i stadion za pitijske igre, zatim tolos posvečen Ateni koji je, u dorskom stilu, izgradio u 4.st.pr.kr. Teodorus.
I na kraju, u Delfima su gradani mnogih grčkih gradova imali tzv. Riznice. Na primjer Atenjani, Korinčani, Sirakuzani, Tebanci... u tim «riznicama» bili su smješteni njihovi darovi božanstvima.

26. Didimajon kraj Mileta

Didima se nalazi blizu današnjeg grada Soke u Turskoj. Nalazište u Didimi udaljeno je oko 15 kilometara od tadašnjeg centra Male Azije, grada Mileta i u prošlost je s njim bila povezana Svetom cestom, koja je spajala upravo dva svetišta, ono posvećeno Artemidi u Miletu i svetište Apolona u Didimi. I samo ime lokaliteta označava mitološku vezu svaju gradova. Naime, Didima znači blizanac, što je u direktnoj vezi sa Artemidom i Apolonom, blizancima Lete i Zeusa. Didima je bila jedno od najvažnijih religijskih središta Jonije i najveće Apolonova svetište Male Azije.
Hram boga Apolona poznatiji je kao didimajon. Prvi hram na ovom mjestu sagrađen je još u arhajskom periodu, a njegov helenistički sljedbenik imao je temelje na istom mjestu. Pauzanija navodi da je hram prvi put podignut još prije grčke kolonizacije, no najraniji arheološki materijal datira se na kraj 8. stoljeća pr.Kr.

Gradnja posljednjeg i najpoznatijeg hrama Apolona započeli su Milećani oko 300. godine pr.Kr. Kao prve arhitekte hrama nalazimo Peonija i Dafniza. Iako se gradnja protezala sve do sredine 2. stoljeća pr.Kr sam hram nikada nije završen. Kasnije su u njega uklopljene mnoge sakralne građevine nove religije, kršćanstva.
Sam hram je najznačajniji predstavnik jonskog stila. Dimenzije njegove baze su 73 metra u širinu i 132 metra u širinu. Postolje hrama činilo je 7 stepenica, zajedno visokih 3.5 metara nad kojima se izdizalo dipterno zdanje s dva reda po 21 stup na dužim stranama i dva reda po 10 stupova na užim stranama. Takva forma naziva se dekastil. U pronaosu hrama nalaze se još 12 stupova koji su nosili krovnu konstrukciju. Iako je većina stupova jonska vidljiv je utjecaj raznih stilova. Same baze stupova reljefno su obrađene. U pronaosu se je sa svake strane nalazilo po stepenište koje je vodilo u veliki otvoreni prostor koji je bio okružen zidovima s pilastrima i imalo je funkciju cele. U nenatkrivenom aditonu (dvorištu) nalazio se mali jonski hram u kojem se držala statua božanstva. Iz aditona se visokim stepeništem dolazilo do zatvorene prostorije u kojoj su apolonove svećenice izricale proročanstva. Kod proricanaj koristile su se svetim izvorom koji se nalazio ispod lovorovog drveta. Iznad arhitrava nalazi se friz koji je ukrašen listovima akantusa i prikazima Gorgone. Kao autora friza spominje se kipar Afrodizij.
Apolonov hram u Didimi bio je drugi po veličini Apolonov hram u grčkom svijetu i ispred njega je bilo samo kompleks u Delfima. Uz Artemidin hram u Efezu i Herin hram na Samosu, to je također i najznačajniji hram Jonije.
Kult Apolona u Didimi počinjao bi prolaskom cijelom dužinom Svete ceste, s početkom u Miletu. Nakon dolaska do svetišta hodočasnici bi se polijevali vodom iz svetog vrela da bi se očistili od zla. Nužno je bilo prinijeti bogu i životinjsku žrtvu, kao i darovati točno određene novčane priloge, ako se željelo čuti proročanstvo. Kao i obično proročanstva su bila potpuno nerazumljiva i tumačili su ih svećenici. Prema legendi i kralj Aleksandar je u Didimi tražio savjet prije pohoda na Perziju.

27. Hram Zeusa Olimpijskog u Ateni

28. Svetište Kabira na otoku Samotraki

UMJETNOST I ARHITEKTURA

1. Auriga iz Delfa

Auriga iz Delfa, odnosno Vozač trijumfalnih kola votivni je predmet izraden ili 478. ili 474. g.pr.Kr.
Visok je 180 cm i ima sve odlike klasične umjetnosti; glava sa trakom u kosi, nabori tunike podsječaju na kanelure stupova, oči od emajla (cakline).
Vozača je uzradio Pitagora iz Regija po nalogu Anaksena – tiranina iz Regija- i Policijala – mlađeg brata Gelona iz Sirakuze.
Policijal je aurigu posvetio svojoj pobjedi u utrci kočija na pitijskim igrama. Jedino što je preostalo od «skulpture» je kočijaš sa uzdama u desnoj ruci.
Cijela skulptura sastojala se od kočijaša na kočiji koju vuku dva konja:

2. Geometrijski stil

3. Dipilonski stil

4. Arkesilajeva plitica

5. Orientalizzante period

6. Klazomenski sarkofazi

7. Demetra Knidska

8. Grčke terakote Sicilije i južne Italije (arhitektonske i male)

9. **Granice perioda klasične umjetnosti**

10. **Skulptura «Tiranoubojice»**

11. **Slikar «Briga» (Brygos)**

12. **Slikar Durid**

13. **Grčko monumentalno slikarstvo**

14. **Slikari Polignot i Mikon**

15. **Eginske lijevane bronce i majstori**

16. **Arg kao umjetničko središte klasične epohe**

17. **Frontoni Zeusova hrama u Olimpiji**

18. **Metope Zeusova hrama u Olimpiji**

19. **Nekrokorintija**

20. **Umjetničke škole ranog klasičnog perioda**

Tijekom 5.st.p.K. arhajski stil se postupno transformira i razvojni slijed umjetnosti dovodi do rađanja onoga što danas nazivamo **grčkom klasikom**. To je doba kada u grčkoj istovremeno egzistiraju dva vodeča žarišna centra,tj. kulturna središta, ARGOS i ATENA. Ta dva umjetnička epicentra danas držimo sininimima za pojam grčke klasične umjetnosti. Kipar **Miron,** s početka 5.st.p.K. se uzima kao granična, prijelazna točka arhajskog u klasično razdoblje, dok su **Fidija i Poliklet** predstavnici čistog klasičnog stila.

Ulaskom u novo stoljeće ATENA preuzima ulogu nezamjenivog nositelja glavnih kulturnih zbivanja u Grčkoj, tj. predstavlja kolijevku razvijenog klasičnog, slobodnog stila. Uz atičku umjetnost koja je u 4.st.p.K. pruzela vodstvo u grčkom umjetničkom stvaralaštvu, neizbježno vežemo ime još jednog velikog kipara, koji u svom radu utjelovljulje glavne osobine izraza svog vremena, a to je **Praksitel.** Praksitel, kao predvodnik razvijene klasične umjetničke ideje svojom je plastikom najavio svojevrsno stvaralačko oslobođenje...umjetnički akter okreće se subjektivnom doživljaju i izrazu, napušta tradicionalno impersonalnu umjetničku realizaciju duboko inkorporiranu i ukorijenjenu u predhodnom Fidijinom stilu, prigodno još zvanom STROGI STIL.

Kraj 4.st.p.K. obilježen je umjetničkim korpusom kipara **Lizipa**, u čije je vrijeme okončana atička prevlast. To je doba, kada se ponovno bude i oživljavaju stari, uspavani umjetnički centri u Grčkoj, što neminovno označava kraj klasičnog stila, ali i pojavu novih umjetničkih škola.

Pod utjecajem različitih struja iz brojnih umjetničkih žarišta, rađa se i razvija osebujna helenistička umjetnost države Aleksandra Velikoga.

Za grčku likovnu umjetnost je karakterističan konkretan oblik. To je umjetnost lišena apstrakcije izraza. U centru umjetnikove pozornosti i središtu njegovog stvaranja uvijek se nalazi čovjek...sve se okreće oko ljudskog lika. Stav prema kojem je čovjek mjerilo svih stvari inkorporiran je i u samoj grčkoj religiji, jer grčki su bogovi pravi predstavnici ljudske prirode, svojevrsni savršeni ljudi. Centralni likovi grčke kulture, filozofije, umjetnosti, pa time i plastike su dva, na više načina oprečna božanstva, Apolon i Dioniz. Prvi kao predstavnik svjetlosti, razboritosti, jasnoće, smirenosti i drugi kao predstavnik plodnosti, opojnosti nastajanja i nestajanja, zajedno stvaraju određenu kozmičku ravnotežu i prezentiraju ideal grčke umjetnosti. Ta je opreka i ravnoteža vječno prisutna u grčkom kosmosu, grčkom čovjeku, grčkoj umjetnosti.

Pol.18.st.mi gotovo i ne poznajemo orginalna djela grčke umjetnosti. Do tada smo mogli vidjeti samo antičke kopije grčkih originala. Tek 1816. kada je British Museum nabavio Elgin Marbles Zapad po prvi puta upoznaje originalna ostvarenja grčke klasične umjetnosti. 30-ih godina 19.st.počinju iskopavanja u samoj Grčkoj.

5.st.u grčkoj umjetnosti označava kraj arhajskog i početak klasičnog stila. Završeno je naporno razdoblje perzijskih ratova i Atena je zauzela glavni politički položaj, dok su Jonjani u Maloj Aziji i Argosu također kročili u razdoblje prosperiteta kao njezini saveznici. Atena se počinje rapidno razvijati. Nastupa poznato zlatno razdoblje. Periklo se nesmetano zalaže za obnovu razrušene akropole; sve je čini se podređeno procvatu kulture i nosi umjetnički predznak. Umjetnost postaje nerazdvojno povezana sa usrdnim služenjem bogovima, a nerijetko je i u službi promicanja ideje grčke državnosti; u potpunosti postaje podređena javnom životu. Arhitektura, poezija, plastika, jednako kao i sportska nadmetanja u uskoj su i neraskidivoj vezi sa bogoslužjem u sveobuhvatnoj ideji državnosti..

To je razdoblje u kojem se umjetnost uzdiže i stasa u samostalan i zaseban,neovisan koncept. Glavni pokazatelj toga je i socijalan status koji uživaju vrsni grčki umjetnici u to doba. Veliki su kipari, primjerice, mogli usprkos skromnom porijeklu uživati najviši ugled u državi.Također je poznato da su kipari i slikari u to vrijeme uživali i vrlo visoki ekonomski status. Večina umjetnika se kretala u najvišim društvenim krugovima, a o tome koliko su visoko kotirali kao javne ličnosti svjedoče brojni literarni zapisi; čak i sami umjetnici pišu čitave knjige o vlastitom radu. Kipar Eufranor je tako pisao o zakonitostima simetrije, dok je svima poznato Polikletovo djelo o kanonu, tj.o odnosima i proporcijama.

21.Kip Zeusa Olimpijskog

KIP ZEUSA OLIMPIJSKOG drugi je Fidijin hrizelefantinski kip, te jedno od 7 svjetskih čuda, no o njemu se još manje zna nego o Ateni Partenos. Poznajemo ga samo preko elidskog novca kovanog u vrijeme cara Hadrijana, Pauzanijevog opisa i geme sa Zeusovom glavom. Prema svjedočanstvima koja su nam ostavili antički pisci Fidija je svog Zeusa prikazao kao uzvišenog i blagog oca bogova i ljudi, te se među literarnim zapisima često ponavlja da je Zeus sam sišao s Olimpa i ukazao se kiparu ili se pak ovaj uspeo na Olimp da ga vidi.

Kao i kod Atene Partenos ostvaren je novi tip kultne statue koju krasi bogati i višerazredni plastični ukras. Fidija se udaljio od uobičajenog Homerovskog prikazivanja Zeusa, koji baca munje u hodu. Njegov Zeus predstavlja odmak od tradicije; on sjedi, s lijevom nogom malo povučenom i desnom rukom lagano ispruženom na koju je sletjela Nika. Njegovo je držanje vladarsko, nedostaju mu munje i orao mirno počiva na skriptu iza njega. On sada vlada ne fizičkom, već duhovnom snagom. Prijestolje na kojem sjedi je načinjeno od zlata, ebanovine i slonovače. Hiton i sandale su također bili zlatni, satavljeni od zlatnih listića, imao je također zlatni plašt, koji je bio prekriven ljiljanima, cvjećem izrađenim od inkrustriranog stakla. Koža je bila od slonovače. Na osnovi se nalazio prikaz rođenja Afrodite koja izlazi iz mora, uz prisutne Olimpljane. Statua inkorporirana u hram, sa hramom je činila veličanstvenu cjelinu, što je bilo relativno teško postići jer je kip bio naknadno smješten u već postoječu građevinu. Statua je sezala do vrha cele, jer je njezina veličina bila 7 do 8 puta veča od prirodne, što znači da je mjerila više od 12m. U odnosu na cjelokupnu visinu, visina samog prijestolja je odgovarala omjeru 4:5.

22.Fidija

Najvjerojatnije je najslavniji među velikim grčkim kiparima, iako je započeo i okončao svoju kiparsku karijeru pod nama, nejasnim okolnostima. Bio je Atenjanin, sin nama nepoznatog Harmida, te po tradiciji učenik Hegije i smatra se da je živio od 500.god.p.K.pa do nakon 438.god.p.K. Ne zna se točno kad je počeo stvarati - navodno nakon 470.god.p.K.(votivne statue u Ateni, Delfima i Plateji). Prema Pliniju, Fidija je započeo svoju umjetničku karijeru kao slikar. Također se nagađa kako je završio –da li je to bilo u atenskom zatvoru pod optužbom utaje zlata, ili pak u Olimpiji. Od velemajstora, kojeg povijest umjetnosti danas drži sinonimom za stil potpuno razvijene atičke zrele klasike i koji je stavio pečat na čitavu jednu razvojnu fazu grčke umjetnosti, koja i nosi njegovo ime, nije nam ostalo niti jedno originalno djelo.Plutarh je u svom *PERIKLU* zabilježio da je Fidija na štitu svoje Atene Partenos izradio vlastiti autoportret. Na jednoj od kopija tog štita, koja se danas nalazi u British Mus., a koji prikazuje borbu Grka s Amazonkama, moguće je među gomilom idealiziranih glava raspoznati jednu, upadljivo realistički oblikovanu, te ako se oslanjamo na Plutarhovo svjedočanstvo, tada je ta čelava glava uistinu dokument kiparove ličnosti.

U antičkoj tradiciji ostao je najpoznatiji kao autor dvije ogrome skulpture, načinjene hrizelefantinskom tehnikom, a to su ATENA PARTENOS i ZEUS OLIMPIJSKI, koji je ujedno i jedno od 7 svjetskih čuda.
Odrekavši se u potpunosti baštine arhajskog stila, koji se još u tragovima dao naslutiti kod Mirona, Fidija je u skladu s Periklovim religioznim, koliko i političkim koncepcijama, ostvario klasičnu, u samoj suštini helensku skulpturu, koja je iznad svega duboko ljudska i prije svega polazi o samog čovjeka, jer čovjeku služi.
Za hram Artemide u Efezu napravio je brončanu plastiku **RANJENA AMAZONKA**, koja je bila smještena pored Amazonki koje su izradili *Fradmon, Poliklet, Krezilas i Kiklon*. Njezinom kasnijom kopijom smatra se AMAZONE MATTEI iz Rima.
Tradicija mu pripisuje još niz djela, između ostaloga brončani kip **ATENE PROMAHOS** koji je bio visok 16,5m i postavljen na otvorenom na Akropoli, brončanu **ATENU LEMNIJSKU** (čijom se replikom smatraju tijelo kipa u Dresdenu i glava u Bolognni), statuu olimpijskog pobjednika, tzv.**APOLONA IZ KASSELA, AFRODITE URANIE** iz Atene i iz Elide.
Iz više literarnih izvora nam je poznato da je Fidija bio bliski Periklov prijatelj, te da mu je ovaj povjerio nadzor nad obnovom i novogradnjom Partenona na atenskoj Akropoli, čiji su arhitekti bili Iktin i Kalikrat. Prema svemu sudeći monumentalna plastika hrama (osim samog čuvenog hrizelefantinskog kipa Atene Partenos), znači zabatne figure, friz i metope, najvjerojatnije su kolektivno djelo njegove majstorske radionice, ostvareno prema njegovoj zamisli i realizirano pod njegovim nadzorom. Plutarh je u svom *PERIKLU* zabilježio da je Fidija bio *episkopos* ili glavni nadzornik svih radova na akropoli, što znači da najvjerojatnije nije sam radio na monumentalnom ukrasu Partenona, već da je veći broj različitih umjetnika radio po njegovim zamislima .Cijeloj priči u prilog ide i Aristotelovo svjedočanstvo, prema kojem je Fidija bio vrstan kipar koji je radio u mramoru, pa se pretpostavlja da je mislio na plastični izgled Partenona, jer znamo da su sve njegove samostalne skulpture bile ili od slonovače i zlata ili pak od bronce. Plastična je dekoracija Partenona uspjela ostati sačuvana u originalima.
Literarna ant. tradicija spominje nekoliko kasnijih kipara kao direktne Fidijine učenike.T o su Agorakrit, Alkamen te Kolot.
Na Olimpiji je svojedobno otkrivena radionica u kojoj su pronađeni originalni kalupi za lijevanje odjeće hrizelefantinskih kipova, nadalje stilski su ti modeli datirani oko 430.god.p.K., pa se može pretpostaviti da je riječ o Fidijinoj radionici koja je dovedena u vezu s radovima na kipu Zeusa Olimpijskog.
Kao što je slučaj i kod Mirona i kod Polikleta i Fidiji, što oslanjajući se na kopije, što na literarne izvore,geme i novac, poznajemo danas oko 20ak djela. Razlika je doduše u tome da svi njegovi kipovi prikazuju isključivo božanstva. Zbog velike popularnosti njegovih kipova, antički su ih pisci nerijetko u svojim djelima opisivali u detalje. Pauzanija nam je tako ostavio detaljne opise i Zeusa Olimpijskog i Atene Partenos.

Hrizelefantinski kip **ATENE PARTENOS** visok 9m, načinjen je za atenski Partenon i u njega postavljen 438.god.p.K. To je votivna statua (zavjetna, posvećena) i ne postoje točne kopije. Najznačajnije replike su Varvakeion Atena, koja potječe iz Hadrijanovog vremena, a nađena je 1880 god., te Lenormant Atena. Obje predstavljaju slobodne rekonstrukcije helenističkog i rimskog vremena. Platon u svom opisu otkriva da su božicine ruke, noge i glava bili načinjeni od bjelokosti, dok su joj zjenice bile od mramora. Kip poznajemo preko literarnih opisa, reprodukcija, antičkog novca i gema (Atenina glava na Aspazijevoj gemi). Fidijina Atena je istovremeno i ljudima bliska žena i uzvišena boginja. Simbolizira snagu, te veličanstvenost atenskog polisa. Prikazana je u stojećem položaju, u stavu kontraposta, u jednostavnom peplosu poput mlade djevojke, u lijevoj ruci drži štit, na čijoj je unutrašnjoj strani prikazana Gigantomahija, a na vanjskoj Amazonomahija (prema Plutarhu u taj prikaz je Fidija inkorporirao vlastiti autoportret). Na vrlo uskom reljefu izrađenom na božicinim sandalama prikazi su Kentauromahije, dok je na samoj bazi kipa prikaz rođenja Pandore. Osim peplosa, božica na sebi ima egidu sa Gorgonom, a na glavi nosi atički šljem koji je ukrašen trostrukim nakitom-sfinga u sredini i pegazi sa strane, dok su rub ukrašavali grifoni. U lijevoj ruci Atena drži malu Niku, dok joj je desnica položena na štit na čijoj je unutrašnjoj strani zmija, Erehteon. Zmije čine pojas na peplosu, dok se druge obavijaju oko samog štita. Božica uz sebe ima i koplje, koje se oslanja na brončanu sfingu.

23. Poliklet
24. Kip «Dorifor»
25. Kresil

Kresil je grčki kipar iz Sidonije iz druge polovice V stoljeća pr.Kr. Jedan je od najistaknutijih majstora Periklova doba.
Poznato je da su u Atenu dolazili mnogi umjetnici na natjecanja, da su pisali teoretske spise o svojoj umjetnosti, poput Fidije, Polikleta, Fradmona i Kresila.
Kresil je boravio i u Atini, gdje je , pretpostavlja se, radio nadahnut Fidijom.
Autor je kipa Ranjena Amazonka, čijom kopijom se smatra Amazonka u Rimu, i idealiziranog Periklovog portreta koji je sačuvan u antičkoj kopiji. Osim Amazonke i Perikla zna se za još jedan njegov rad na Akropoli, a to je kip jednog ranjenika, kojeg je hvalio Plinije. Pripisuje mu se još niz drugih djela.

26. Ranjene Amazonke iz Artemizija u Efezu

Kod mnogih naroda demoni smrti bile su žene. Amazonke su kod Grka bile spoj muževne snage i ženske nježnosti. U klasici se pokušava prikazati njihova ženska, slabija, ljudska, tragična strana, prikazujući ih ranjene i poražene.
Na natjecanju kipova s motivom Ranjene Amazonke, za Artemidin hram u Efezu, natjecali su se Fidija, Poliklet, Kresil i Fradmon.
Poliklet, koji je za Fidijom zaostajao u prikazivanju bogova, ali je bio majstor u prikazivanju ljudskog tijela, odnio je 1. nagradu. Amazonku je smjestio kod Artemidinog svetišta naslonjenu na stup, te time bio prvi koji je dio težine prenio na predmet kraj lika.
Fidijina Amazonka bila je ranjena u prednji dio lijevog bedra, oslonjena objema rukama na dugo koplje, otkrivena lica moleći boginju za pomoć. Original od bronce, kopija od mramora. Fidijina skulptura je imala laganu odjeću koja je prianjala uz tijelo. Osvojila je 2. mjesto.
Od tri Amazonke, najbolja berlinska kopija je Kresilova. Na njoj je jači poliklețski sklad nego kod samog Polikleta, a sama izvedba je puno nježnija. Kod Polikleta i Kresila hiton ne otkriva toliko tijelo koliko kod Fidije, a Kresilova Amazonka tanja je, mršavija, naglašenog kostura (tanje noge, ravnije grudi, manje ženstvena) i sitnijeg lica što se uspoređivalo s Periklovim portretom.
Kresil manje pažnje obraća na motiv, a više na kontrapostni sklad koji je kod njega najbolje učinjen.
Neki tvrde da je 3. nagradu dobio jer je, oslonivši svoju Amazonku na koplje, kopirao Polikleta.

27. Miron

Istaknuti kipar, koji stvara na samom prijelazu grčke arhajske plastike u slobodan stil (prva pol.5.st.p.K.). Plinije ga uz Fidiju i Polikleta navodi kao jednog od Hageladovih učenika. Iako je svu pažnju poklanjao tijelu i kretnji, a nikakvu duhovnom činiocu, naravi ili psihi, za razliku od Fidije i Polikleta uveo je jedinstveni način primjene klasičnog sklada. Kod Fidije osjećamo prednost duha i naravi, kod Polikleta ostvarenje savršenosti odnosa proporcija i sklad strogo definiranog dorskog tijela, dok kod Mirona osjećamo zakonitost u trenutku pokreta, te ravnotežu bića i vremena. Prvi je u nizu grčkih kipara koji je postao poznat van stručnih krugova, dakle stekao veliku popularnost u široj javnosti. U njegovu se oblikovanju kose, primjerice, još uvijek osjeća arhajska tradicija, no jednom se novinom definitivno odmaknuo od tipične arhajske frontalnosti, a to je njegova fiksacija ljudskog pokreta. On prikazuje žive ljude u svom njihovom životnom pokretu, prikazuje ih u specifičnim situacijama, eksplicitno naglašavajući konkretan, karakterističan pokret. Doduše, valja naglasiti da svojim kipovima u svom tom njihovom ljudskom pokretu ipak uskraćuje bilo kakvu psihološku karakterizaciju.
Porijeklom je iz Eleutere, na granici Atike i Beotije, a radio je u bronci, i to koliko znamo iz Plinijevog svjedočanstva u eginskoj bronci.
Povijest umjetnosti već mu dugo vremena pokušava pripisati niz antičkih kopija, jer mnoge njegove radove poznajemo samo zahvaljujući literarnim tekstovima. Sa potpunom sigurnošću dosad su identificirana samo 2 Mironova djela: GRUPA ATENA I MARSIJA i DISKOBOL, dok primjerice, još do danas nije poznata njegova skulptura **KRAVA ,** koja je sudeći prema brojnim literarnim izvorima bila u.rimskim krugovima njegovo najpopularnije djelo. Toj je njegovoj plastici, nadaleko slavljenoj zbog realizma i životnog prikaza posvećeno čak 37 sačuvanih epigrama. Oslanjajući se na književnu tradiciju njegova đjela možemo podjeliti u 2 glavne grupe. Jednu čine kipovi božanstava i heroja (**GRUPA ATENA I MARSIJA; APOLON**-napravljen za Efez; **DIONIZ; HEKATA**-napravljena za Eginu; **GRUPA ZEUS, ATENA I HERAKLO**-napravljena za Heraion na **Samosu; TEZEJ**), a drugu kipovi koji

prikazuju istaknute atletičare-pobjednike na olimpijskim igrama, te koji su bili postavljeni u svetištu u Olimpiji (**DISKOBOL;** trkač **LADA;** hrvač **TIMANTEJ**).
Danas nam je najpoznatiji po svom **DISKOBOLU**, sačuvanom samo u antičkim kopijama, od kojih su najbolje Diskobol Massimi-Lancelotti,onaj iz Castel Porziana, te onaj u British Mus.
Sličan trenutak, koji neposredno prethodi iznenadnoj kretnji ili akciji realizirao je i u **GRUPI ATENA I MARSIJA.** Plastika prikazuje zamrznuti moment dvije usklađene kretnje, akciju i reakciju. Boginja je zamrznuta u trenutku kada je odbacila frulu, a satir u svojoj namjeri da ju ugrabi (mramorna kopija Marsije čuva se u Lateranskom muzeju, a kopija Atene u Frankfurtu).
Prema jednoj verziji mita frulu je izumila sama božica Atena, te ju odbacila kao nedostojnu sebe, a Marsija je taj koji ju je ugrabio jer se htio nadmetati s bogom Apolonom.
U ovoj se plastici osjeća sva Mironova sposobnost da jedan jedinstveni trenutak podigne na razinu vječnog, stavivši odnos snaga u ravnotežu. Uravnotežio je pokret i osobine Božice i Satira, sukobivši njihovu ženstvenost i muževnost, mjeru i čulni nagon. Dvije su opreke sukobljene, ali dva pola su ipak nerazdvojna. Pokreti oba aktera su usklađeni u odnosu na protivnika, ali i jedno i drugo ostaju slobodna bića, zasebni entiteti sa vlastitim osobinama, koje se prvenstveno osjete u njihovim kretnjama. Marsija se približava igračkim korakom u namjeri da posegne za instrumentom, dok je Božica na to ustuknula za pola koraka unatrag, stisnula je strogo lijevi dlan u šaku, te drži u desnoj ruci koplje koje nije naslonjeno na tlo, već kao da njime namjerava odalamiti Marsiju. Ona pogledom prati upozorenog Satira, koji je zamrznut u trenutku uzmicanja; u trenutku žive kretnje povlačenja, podignute desne ruke, dok je lijevu zabacio unatrag kao da se u datoj sekundi namjerava okrenuti u bijeg.
Frankfurtska Atena je jedna od najljepših i najbolje sačuvanih kopija. Za razliku od večine kopija koje su pronađene oštećene,očišćene ili nadopunjavane i prerađivane, ova je ostala netaknuta. Majstor kopije je za Atenino tijelo upotrijebio pantelički mramor, dok je za glavu koristio paroski.

28. Kip «Diskobol»

Ovjekovejčivši svog bacača diska u bronci, Miron je uspješno i gotovo savršeno realizirao trenutak največe tjelesne napetosti, fizičke koncentriranosti sportaša neposredno prije bacanja diska. Natjecatelj je u poluokretu u desnu stranu, zadržan upravo u trenutku uzimanja zamaha prije bacanja diska kojeg drži u desnoj ruci. Okret tijela za puni krug i pol, koji bi normalno uslijedio kod bacanja diska, Miron je navjestio jedino desnim stopalom koje jedva dotiče tlo. Na jedinstven način, u trenutku največe napetosti, kipar je čitavu brojnost pokreta sveo na jedan jedinstveni.
PROBLEM DISKOBOLOVIH REKONSTRUKCIJA. Lucijan daje detaljan opis Mironovog bacača u literarnom zapisu, te osim ostalih detalja ističe i to da je sportaš u datom trenutku prije bacanja prikazan zakrenute glave, prateči pogledom disk koji se sprema baciti, no to nije slučaj kod svih kopija. Poteškoče kod identifikacije rimskih replika grčkih plastika još uvijek nisu prevladane. Prije nekoliko desetljeća bilo je pokušaja rekonstrukcije izgubljenog originala sastavljanjem i kombiniranjem više različitih kopija, te Museo delle Terme u Rimu ima rekonstrukciju sastavljenu od torza replike iz Castel Porziana,glave verzije iz Luvra, desne ruke od one iz Firence i stopala kopije iz British Mus.

29. Alkamen

30. Agorakrit

Agorakrit je kipar iz druge polovice V st. rodom sa Parosa, a radio je pretežno u Atici. Pored Alkamena je bio najvažniji Fidijin učenik. Njegova djela su statua Majke bogova (Magna mater) rađena za Metroon u Ateni, statua Hermesa rađena za hram u Ramnosu i statua Nemeze u Ramnutu

31. Kipar Kalimah

32. Peonije iz Mende

33. Arhitekt Iktin

Iktin je bio atenski kipar sa kraja V stoljeća. Radio je na Partenonu sa Kalikratom i Fidijom, sagradio je Telesterion u Eleuzini, Hefestov hram u Ateni i hram Apolona Epikurskog u Basama.

34. Timotej

Timotej, grčki kipar iz Epidaura ili Argosa. Karijera mu se proteže najkasnije do oko 360. pr. Kr.

Poznat je po radovima na Asklepijevom hramu u Epidauru. Na tom je hramu radio *thypoi,* tj. modele za skulpture u jednom od zabata akroterije iznad tog zabata.
Djela koja mu se pripisuju su: Artemida (mramor, kasnije u Rimu), Asklepije iz Trezene, Ares iz Halikarnasa (akrolit[27]), Higieja iz Epidaura i Leda s labudom. Prilikom izgradnje mauzoleja u Halikarnasu radio je na južnoj strani.

35. Graditelj Pitej

Pitej iz Priene; Glavni arhitekt mauzoleja u Halikarnasu vjerojatno je bio Pitej iz Prijene (grad u Joniji, u blizini Mileta), poznati teoretičar jonskog reda[28]. Smatra se da je, osim projekta građevine, ujedno i autor kvadrige s vrha mauzoleja. Kao što kaže Vitruvije, nakon izgradnje mauzoleja, Pitej je, zajedno s kolegom Satirom, napisao knjigu o svom radu. Nakon gradnje u Halikarnasu, projektirao je hram Atene Polias u Prijeni koji se još uvijek gradio za vrijeme prolaska Aleksandra Velikog 334. pr. Kr. U tom su ga pothvatu vjerojatno pratili i neki umjetnici koji su radili na mauzoleju jer je u skulpturi hrama nađena velika sličnost s dekoracijom sa mauzoleja.

36. Kip «Apoksiomen»

37. Kipar Silanion

38. Kipar Kefisodot

39. Kipar Leohar

Leohar je atenski kipar. Nakon Skopasa, najbolje je literarno potvrđeni kipar iz grupe umjetnika koji su radili na mauzoleju. Vrhunac njegove karijere Plinije datira oko 370. pr. Kr. Platon spominje Leohara u svom pismu Dioniziju II Sirakuškom te mu govori kako mu šalje Apolona i još jedno djelo koje je izradio taj kipar.
Smatra se da je umro oko 320. pr. Kr. te da je zbog toga Lizip pozvan da dovrši djelo Aleksandar Veliki i Krater u lovu na lavove.
Javlja se kao opreka Praksitelu iako nikada nije dostigao njegovo umijeće. Koncentrirao se na likove muških bogova te je najčešće radio u bronci.
Djela koja mu se pripisuju su:

- božanstva: Zeus Brontaios (Rim), Zeus Polieus (Akropola), Zeus i Demos (Pirej), Apolon iz hrama Apolona Patrosa na Agori, Apolon s dijademom (poistovjećuje se s Apolonom Belvederskim iz Vatikana), Zeusov orao otima Ganimeda
  Često mu se pripisuje i Diana iz Versaillesa, ali postoje argumenti da je to djelo nastalo u kasnijem, helenističkom razdoblju.
- portreti: Aleksandar Veliki i obitelj u Filipeionu u Olimpiji (hrizelefantina), Aleksandar Veliki i Krater u lovu na lavove, Lizip, Miron, Timostrat i dr.

Na mauzoleju u Halikarnasu bio je zadužen za zapadnu stranu građevine. Nijedno od njegovih djela nije sačuvano u originalu.

40. Praksitel

U kasnom periodu klasike dominiraju tri velika kipara : Skopas, Praksitel i Lizip. Među njima najviše se ističe Praksitel, atenski kipar koji je djelovao približno u periodu od 390. do 330. godine pr.Kr. (u nekim izvorima piše od 365. do 320. neki tvrde sin i učenik Kefizodota). Kao i drugi kipari toga vremena radio je po narudžbama, a gotovo su sva njegova djela bila od mramora, jer iako je radio i u bronci, mramor je bio ljepši izbor za izradu mladog tijela. Dok se brončana skulptura isticala, mramor se na neki način lakše uklapao u okolinu. Njegova djela nisu sačuvana u originalu već samo u rimskim kopijama koje su također od mramora, najvjerovatnije napravljene prema opisima Pauzanija.
Teme njegovog rada bili su obični ljudi ili mlađi bogovi poput Afrodite, Apolona ili Hermesa. Njegovi kipovi smrtnika nisu toliko idealistično prikazani poput onih prije, a kipovi bogova gube nadzemaljsku uzvišenost. Praksitel ne pokušava učinit bogat prikaz, već zanimljiv prikaz i bogatu karakterizaciju likova koje prikazuje.
Praksitel je bio majstor u prikazu žena, boginja i junakinja. « ...i muškim figurama davao je mekoću i ljupkost. », a posebno je bio poznat po satirima od kojih je najpoznatiji Satir koji se odmara. Njegova

[27] Kip, kome su udovi (glava, ruke i noge) od kamena, ostalo je od drveta s pozlatom ili od bjelokosti.
[28] isto kao i prethodno

umjetnost snažno je utjecala na izradu nadgrobnih reljefa. U tome mu je bio blizak slikar Nikija kojeg je Praksitel veoma cijenio.
Neki tvrde da je Praksitelov opus najviši uspon grčkog kiparstva IV stoljeća pr.Kr.

Satir - izložen na Tripodskoj cesti u Ateni
Satir nalijeva vodu – mramorna kopija prema Praksitelovu originalu (oko 370 godine pr.Kr.)
Apolon Saurokton
Apolon sličan Satiru sačuvan je u rimskoj kopiji najvjerovatnije napravljenoj prema Plinijevom opisu.
Apolon je prikazan kao dječak koji vreba na guštera sa strijelom(nije sačuvana) u ruci .(Ne zna se Zašto je Apolon prikazan kao dječak, pretpostavlja se da ima veze ili sa željama naručitelja ili iz kultnih razloga.)
Artemida
Iako je mramorni kip rimsko djelo, zbog neobičnog motiva božice koja oblači haljinu, pretpostavlja se da je djelo učinjeno prema Praksitelovoj Artemidi Brauroniji (oko 340 godine pr.Kr.). (Naime, Pauzanija piše kako Brauronija na atenskoj Akropoli dobiva na dar haljinu, kako to proizlazi iz popisa blaga, a ondje je stajao Praksitelov kip.)
Afrodita čiji je donji dio tijela prekriven haljinama smatra se rimskom kopijom jedne od Praksitelovih brojnih Afrodita (osim Knidske napravio ih je još nekoliko) zbog stilskih razloga. Ovo bi mogla biti kopija njegove Venere iz Arla, prve božice gole do pasa.

41. Afrodita Knidska

Praksitelovo najveće djelo je *Afrodita Knidska* (cca 350.godine pr.Kr.), koja je sačuvana samo u rimskim kopijama.
Plinije piše kako su mnogi samo zbog nje kretali na težak put morem, kako je Knidska Afrodita najljepša skulptura na svijetu, a postoji i priča da je bila toliko realistično napravljena da su je muškarci koji su prolazili ljubili i da su se zaljubljivali u nju. Svi su se posebno divili njenom sanjarskom pogledu. Mnogi pisci hvalili su kip koji prvi put pokazuje božicu sasvim nagu. Držeći svoju desnu ruku ispred tijela kao znak skromnosti, postaje primjer za sve buduće ženske aktove.

42. Hermo iz Olimpije

Jedino Praksitelovo originalno djelo i jedno od malobrojnih sačuvanih originalnih klasičnih skulptura je *Hermes s malim Dionizom* (cca 330 – 320 pr. Kr.) pronađen u ruševinama Herina hrama u Olimpiji (kip je često zvan Dijamantom Olimpije).
Kip od Parijskog mramora, visok 2.10 m, pronađen 1877. godine na istom mjestu na kojem ga je vidio Pauzanija , prikazuje Hermesa, glasnika bogova, kako je zastao s malim Dioniozom kojeg nosi nimfama da bi preuzele brigu nad njim.
Iza kipa stoji mit. Themela, Dionizova majka, umrla je od straha kad se ispred nje s gromovima pojavio Zeus. On je uzeo njeno dijete, te ga poslao preko Hermesa nimfama na Kreti. Kada je mali Dioniz počeo plakati Hermes mu je, da ga oraspoloži) pokazao nešto svjetlucavo (iako neki izvori pišu da je u ruci koja nedostaje držao grozd).
Povjesničari umjetnosti ističu kontrast njegove grube kose i meke kože. Lice kipa napravljeno je tako da kada se gleda s lijeve strane djeluje samilosno, s desne kao da se smiješka, a od naprijed potpuno mirno.
Neki vjeruju da je *Efeb,* brončana statua iz Maratonskog zaljeva bio početni stadij Hermesa.

43. Skopas

Skopas je grčki kipar iz 4. st. pr. Kr. rođen na Paru. Smatra se da je započeo raditi oko 370. pr. Kr., što ga čini Praksitelovim suvremenikom. Vrijeme rada koje se može točno odrediti je između 360. i 335. or. Kr. Radio je najčešće u mramoru, a neka od njegovih djela su:

- božanstva: Apolon Kitharoidos (kasnije u Rimu), Ares (u Rimu), Artemida Eukleia iz Tebe, Asklepije i Higieja iz Tegeje, Atena iz Knida, Dioniz iz Knida, Hekata iz Arga, Hestia i dr.
- ostali: dvije Erinije iz Atene, Eros, Heraklo iz Sikiona, Menada (sačuvan torzo), reljefi na jednom od stupova Artemidinog hrama u Efezu, nacrti za hram Atene Aleje u Tegeji i dr.

Na mauzoleju radio je glavnu, istočnu, stranu, a osim tog rada, nijedan drugi ne može se točno datirati.

Njegov dinamični stil prepoznat je na nekim fragmentima friza amazonomahije. Još se uvijek osjeća utjecaj Partenona, ali i ono novo, neklasično, nasilje, fizičko kao i psihičko prikazano pomoću oštrih i razigranih pokreta te izraza lica čijeg prikaza je upravo Skopas začetnik. Kontinuitet i harmonija žrtvovani su da bi svaka figura imala dovoljno mjesta za zamah i impulzivne geste.

44. Kipar Eufranor

45. Brijaksid

Brijaksid je atenski kipar, rođen oko 390. pr. Kr. Postojala su dva kipara imenom Brijaksid koji su djelovali između 370. i 270. pr. Kr. pa je ponekad vrlo teško odrediti kojem od njih pripada pojedino djelo. Jedino se potpis na bazi tronošca iz Atene može sa sigurnošću pripisati mlađem Brijaksidu. Ostala djela koja se pripisuju Brijaksidu su Apolonov kip za Dafnin gaj u blizini Antiohije, Serapis iz Aleksandrije, Apolon i lavovi, Dioniz iz Knida, Asklepije iz Megare i Pasipaja (kasnije u Rimu).
Na mauzoleju njegova je bila sjeverna strana, a smatra se da je upravo on autor statue za koju se vjeruje da prikazuje kralja Mauzola. Kod njega se, mnogo više nego kod Skopasa, osjeća predhelenistički utjecaj te je neopterećen klasičnim standardima.

46. Kipar Demetrije iz Alopeke

47. Lizip

48. Pergamska kiparska škola

49. Nika Samotračka

50. Dorski slog

51. Jonski slog

52. Korintski slog

53. Počeci grčke monumentalne plastike (utjecaj)

54. Moskoforos

55. Lik Gorgone u arhajskoj umjetnosti

56. Rodsko-miletska keramika

57. Protoantička keramika

58. Aristionova stela

59. Panatenejske amfore

60. Utjecaj perzijskog osvojenja Akropole na grčku umjetnost

61. Opće karakteristike helenističke skulpture

62. Afrodita Milska

63. Aleksandrijska umjetnička škola

64. **Rodska umjetnička škola (helenizam)**

PROFANE GRADEVINE

1. **Lizikratov spomenik u Ateni**
2. **Aleksandrijska knjižnica**
3. **Grčko kazalište**
4. **Dar Atala I. Ateni**

OSTALO

1. **Grčki alfabet (najstariji natpis)**
2. **Silfion**
3. **Nestorov pehar**
4. **Definicija helenizma**

ETRUŠČANI

1. **Ceretanske hidrije**
2. **Teorije o porijeklu Etruščana**
3. **Problem etruščanskog jezika i najvažniji natpisi**
4. **Etruščanska talasokracija**
5. **Glavni etruščanski gradovi**
6. **Buccero**
7. **Etruščanska religija**
8. **Mundus**
9. **Etruščanski bogovi**
10. **Vulka**
11. **Kanopeji iz Chiusija**

FENIČANI

1. **Zapadni Feničani**

Fenička ekspanzija tijesno je povezana s trgovinom, koja je i određivala mehanizam te ekspanzije. Pravim su kolonijama prethodile trgovačke postaje odn. naselja duž feničke trgovačke rute koja su Feničanima bila uporišta i logori na putovanjima.

Po grčkoj predaji, koja nije baš pouzdana budući da preuveličava ulogu Feničana kao preteču grčkih kolonija, gradovi na dalekom zapadu osnovani su jako rano : Gades 1104. a Utika 1100.g.pr.Kr., za što nema arheoloških dokaza. Isto tako, natpis na jednom kamenu nađenom u Nori (rt Pula, južna Sardinija) je vrlo upitan dokaz aktivnosti Feničana na samom početku 1. tisućljeća prije Krista.

Po sicilskome historičaru **Timeju** , Kartaga je osnovana 814.g. Unatoč tome što su Rimljani potpuno razorili grad, dosta je materijala pronađeno u punskim grobnicama i u ostavama sa zavjetnim prilozima i dječjim kostima iz nekropole posvećene kartažanskoj boginji Tanit. Importirane grčke vaze protokorintskog stila jedini su predmeti u tome materijalu koji se mogu datirati – takva se keramika pojavljuje na zapadnom Mediteranu tek krajem 8.st. Jedna od tih vaza nalazila se u istoj grobnici u kojoj je nađen i jedan natpis ispisan slovima koja stilski odgovaraju znakovima na kamenu iz Nore. Arheološki podatci o prisustvu Feničana u Motji potiču približno iz istog razdoblja kao i oni iz Kartage, dok dokazi o feničkim naseljima na Malti potječu s početka 7.st.

Najznačajnija kolonija sjeverne Afrike bila je Kartaga, koja je toliko ojačala da je kontrolirala sve posjede Sicilije, Sardinije i Iberskog poluotoka.

Do utemeljenja naseobine na Ibizi (po Diodoru Sikulskom 160 godina nakon utemeljenja Kartage; 654.-653.g.pr.Kr.) ne postoje nikakvi povijesni podatci, a i za kasnije vrijeme te najranije povijesti oni su veoma rijetki. Unatoč tome, sve ukazuje da se Kartaga razvila u glavni fenički grad na Zapadu i proširila svoj autoritet na ostale naseobine.

Glavni je uzrok tomu sve intenzivnije prodiranje Grka na Mediteran. Grci su bili konkurencija, ali i opasnost feničkim naseobinama. Oni su kolonizirali područja u kojima nisu naišli na Feničane: južnu Italiju, Korziku i Galiju, ali su sukobi na Siciliji, gdje je, po **Tukididu**, fenička prisutnost trebala biti na sjeverozapadnom dijelu otoka , pokazali da prijateljska podjela utjecaja nije laka.

Do 800.g obrazac zapadnih kolonija bio je više-manje fiksiran. Ključne točke – Kartaga, Utica, Motya i Malta kontrolirale su uski centralnomediteranski prolaz do Gadesa i dalje. Naseobine na Sardiniji – Nora, Tharros, Sulcis i Caralis – držale su Grke podalje od južnog dijela otoka, dok su ih Etruščani priječili u kolonizaciji sjevera i Korzike. Grci su pak držali južnu Francusku, gdje je fokejska kolonija Massalia osnovana oko 600.g, , zatim ogroman dio Sicilije i južnu Italiju te Cirenu, važnu koloniju na afričkoj obali i nisu zalazili na dio afričke obale od Styresa do Gibraltara, gdje su feničke naseobine imale najjača uporišta.

Kasnije, oko 500.g , imaginarna linija razgraničenja grčke i punske zone u sjevernoj Africi je bila kod Arae Philenorum, nekoliko kilometara zapadno od današnje El Agheile. Sve do kraja II.punskog rata , Kartaga je suvereno držala kompletnu obalu zapadno od te točke.

Noviji arheološki radovi dopunjuju sliku o ekspanziji Kartage na Mediteranu. Materijal pronađen u Utici, po predaji najstarijem naselju, nije stariji od 7. st. Nalazišta na Rachgounu, otoku kod Orana, i u Mersa Madaku, na susjednoj obali potiču iz 6.st., vrlo su rani još i Hadrumetum (Sousse) i Leptis Magna. Neki arheološki dokazi sugeriraju da su određeni gradovi na marokanskoj obali , poput Mogadora, Tangiera i Tamude naseljeni u 6., ako ne i u 7.st. – vjerovatno iz Fenikije ili Gadesa, budući da su isti tipovi keramike pronađeni u grobovima 7. i 6. st u Kartagi.

Arheološka iskapanja u Lixusu i Sidi Absalemu u Maroku pokazuju da je u tom području došlo do razvoja zajednica u 4.st, kada su Kartažani držali Gibraltar.

Utemeljenje Gadesa (Cadíz) po predaji je jako rano. Gades je bio najpogodnija luka za primanje i izvoz metalnih ruda iz Tartessosa(ili Tarshisha). To je kraljevstvo u južnoj Španjolskoj poznato uglavnom po brodskom dnevniku *Ora Maritima* od grčkog pisca iz 6.st. **Festa Avijena** i koje se kako se misli , nalazilo u dolini Guadalqiuira. Bogata ostava sa zlatnim predmetima nađena u Alisedi u pokrajini Kakaresi (druga polovina 7.st) i zlatan nakit rađen u tehnici iskucavanja iz okolice Seville(8.st), mada po nekim stilskim odlikama izrazito iberski, rađeni su pod snažnim utjecajem feničkih zlatarskih tehnika. Dva brončana vrča feničkog stila , jedan iz Huelve a drugi iz Badajoza svjedoče o prisustvu Feničana na tom području u to doba, a tada i Grci počinju dolaziti u dolinu Guadalqiuira.

Na iberskom je poluotoku bilo i drugih feničkih naselja, jer su tamo pronađen materijal crvene *bucchero* keramike tipološki datirane u 8.st, poput vrča iz Torre del Mar pokraj Malage, te Kitiona i er-Retabeha, što je ipak prerano da bi došlo iz Kartage , čiji utjecaj na poluotoku nije počeo prije osnivanja Ibize. Negdje u to vrijeme osnivaju se kolonije u Abderi, Sexiju, Malagi i drugdje u JI-Španjolskoj. Snažan je utjecaj na iberske centre , poput Villaricosa, gdje je nađeno mnogo punskog materijala iz 5.st i kasnije.

Sredinom 7.st.(654/3.), bilo je po Diodoru osnovano feničko naselje Ebusus na balearskom otoku Ibizi, mada na samom otoku još nije nađen materijal stariji od 5.st. koje je imalo jaku trgovačku vezu sa susjednom grčkom kolonijom Emporijem (Ampurias).Vjerovatno je to feničko naselje trebalo, uz eksploataciju značajnih resursa sa Ibize, djelovati i kao suparnik grčkome dijelu sjeverozapadnog Mediterana.Na Menorki je fenička luka najvjerovatnije bila Port Mahon (po feničkom vlastitom imenu Magon).

Neki nalazi otvaraju mogućnost feničke prisutnosti u Portugalu.

Mehanizam feničke ekspanzije određivala je jedino trgovina, kojoj more nije bilo prepreka, već prometnica. Nema dokaza da su Feničani prodirali u kontinentalna područja iz trgovačkih razloga – njihovo se trgovačko carstvo bogatilo snabdjevanjem , a ne eksploatacijom tržišta.

Kada su Samnićani oko 640.g oteli Kartagi tržište u Tartesu, a Hispanija postala glavni izvoznik srebra za jonske gradove u 6.st., Kartaga se ipak uspjela održati zahvaljujući slonovači i metalima iz sjevernoafričkog zaleđa, kao i vlastitom obrtničkom djelatnošću, drvodjelstvu, izradi jastuka, finih tkanina i kvalitetnih zavjesa.

Privreda manjih gradova vjerovatno se zasnivala na eksploataciji sirovina poput borove smole i drva (Ibiza) , olova (Sulcis), travi esparto (obala oko Valencije) te drugih o kojima arheoloških podatka nema.

Manja su primorska mjesta, uz to što su često pružala sklonište trgovačkim brodovima, vjerovatno imala prihod od ribolova. **Plinije** donosi podatak da su Feničani naročito bili vješti u lovu na ribe u lagunama pomoću mreža vezanih za kolce probodene u plitkoj vodi, te je nesumljivo da su oni uveli taj postupak koji se i danas primjenjuje u lagunama zapadnog Mediterana. Cálgari (Caralis), Olbia i Motya nalaze se pored laguna, a vrlo velik broj punskih naselja (Ibiza, Cádiz, Alcudia de Elche, Sidi Absalem, Cálgari, Olbia)bio je osnovan u blizini prirodnih naslaga soli, potrebne za usoljavanje ribe. Ibiza je , po **Ateneju**, bila čuvena po usoljenim haringama, a velike amfore u obliku cigare sa širokim ustima, nađene u gotovo svim punskim naseljima, korištene su za trgovinu solju ili usoljenom ribom. Jedna takva amfora nađena je u Motyi puna ribljih kostiju, a zgotovljena je riba često polagana kao dar u grobnice, gdje su riblje kosti nađene zaljepljene za male tanjure s posebnim dijelom za umak.

Da li su Feničani lovili ribu i na pučini , teško je reći. U nekoliko naselja nađene su velike udice i mali harpuni, a veliki je broj udica nađenih zajedno s punskom keramikom u pećini Gorham na Gibraltaru, te svjedoči o djelatnosti njezinih stanovnika.

Možda su lovljene i tune, kao što su lovljene u povijesno vrijeme nedaleko od zapadne obale Sardinije: tune se javljaju na najstarijem novcu Gadesa, Rusadira i Kartage, a u kombinaciji sa školjkom *murex* i na najstarijem novcu samog Tira.

No feničke naseobine, udaljene male maritivne trgovačke stanice, bile su izložene napadima i lokalnog stanovništva, osobito ako su pokazivale znakove slabosti i miroljubivosti. I to je bio razlog saveza s gradom koji je izrastao u najjaču koloniju, a slabljenje moći Tira i Fenikije, doduše sporo ali očito, smanjivalo je vjerovatnost dobivanja pomoći od matice u vrijeme kad je grčka ekspanzija ugrožavala puteve komunikacije. Ali povijesni i arheološki podatci koji stoje na raspolaganju nisu dovoljno detaljni da bi ukazali na tu krizu te disjunkcija feničke i punske faze naseobinâ ostaje jedan od najkompleksnijih problema u povijesti.

2.Motja

Motya je izvrstan primjer planiranja grada. To je tipično feničko-punsko naseobina, u zavjetrini na otočiću ne previše udaljenom od obale. Nakon 6.st. okružena je zidinama koje slijede obalnu liniju, vanjskog opsega oko 2500 m. Više puta pregrađivane, predstavljaju (»*loom-like*«) sistem pun mjera predstrožnosti: nizovi monolita postavljenih međusobno ne previše udaljenih prostorom koji je ispunjen manjim kamenjem. Ostatci kula (tornjeva) uklopljeni su u zidine , koje imaju dvije glavne dveri, na sjeveru i na jugu. Blizu južne luke je mali *cothon*. Malih je dimenzija (51m×37m), a pristupni kanal je širok jedva oko 7 m, premalo da bi postao glavna luka, koja je očito bila između otoka i Sicilije. U unutrašnjosti otoka su dvije, dosada otkopane, glavne građevine: Cappiddazzu, javna zgrada ili hram, koja vjerojatno leži na drevnom feničkom svetištu na otvorenom, i »kuća mozaikâ«, tako nazvana zbog poda prekrivenog bijelim i crnim oblutcima s orijentalizirajućim prikazom .

I nalazi u Motyi uključuju *topheth*, stele, urne, dokaze tipičnog feničko-punskog žrtvenog kulta, ženske protome i muške maske od terakote te keramika tijesno povezana s onom iz Kartage.

Od otoka Motye jedna je ovčja staza, jedva vidljiva pod morskom površinom, vodila do Brigija na suprotnoj strani obale, gdje je bila gradska nekropola. Ona je iz 6.st., starija je pak od one blizu sjevernih dveri, i djelomično je prekrivaju zidovi iz 6.st. Na njoj kao pogrebni oblik premoćno dominira spaljivanje (incineracija), dok pokapanje (inhumacija) jest prisutno , a i prevladava u mlađoj nekropoli kod Brigija. Tijela su prije pokapanja obično bila polegnuta u lijesove sačinjene od jednog komada kamena.

3. Fenički alfabet

4. Baalbek

Danas se nalazi u Libanonu. Spominje se od 9. stoljeća, a u rimsko doba na tom prostoru je kolonija Julija Augusta. Rimljani u Baalbeku grade niz monumentalnih građevina. U arapsko doba rimske su građevine ugrađene u fortifikacijske objekte. Početkom 20 stoljeća arheološkim iskapanjima uklonjena je arapska prigradnja. U najvažniju skupinu arhitektonskih spomenika na akropoli spada Jupiterovo svetište koje ima najveći sakralni forum rimskog istoka. Rimsko–helenistička shema se povezuje s tradicijama sirijskog kulta boga Baala.

Hram Jupitera Heliopolitana – stoji na visokom podiju s otvorenim, širokim stubištem. Hram je peripter s korijenskim stupovima

Hram Bakha – izgradio ga je Antonijo Pio polovicom 2 st. n. e. hram je korijenski peripter, ima veliki podij s otvorenim stubištem.

Venerin hram – izgradio ga je Antonijo Pio, polukružnog je tlocrta i nalazi se na povišenom prostoru. U pročelju se nalazi 6 korijenskih stupova pomaknutih prema naprijed. Krov završava u kupolu.

5. Gradovi Fenikije

Početke prvih samostalnih gradova možemo povezati s Feničanima. Živjeli su u gradovima – državama, a nikada nisu ustrojili jedinstvenu državu. Mjesta za njihovu gradnju izabranu su zbog prednosti za pomorstvo, a cilj osnivanja bila je trgovina. Na moru nisu imali nikakvih protivnika, stoga su gradski obrambeni bedemi bili okrenuti prema kopnu kako bi zaštitili grad od napada starosjedilaca. To je pojačalo geografsku izoliranost gradova te je svaki od njih postao nezavisan grad – država s vlastitim kraljem. Nisu nikada pokušali proširiti svoj teritorij napadačkim ratovima. Kada bi se povećao broj stanovnika nekog grada nisu se širili prema unutrašnjosti, već su osnivali nove naseobine u prekomorskim zemljama, stvarajući nova tržišta.

6. Biblos

Spominje se već kod Homera izvorno označavajući visoke slamke papirusovog grma (3 – 6,5 m) iz močvara tropske Afrike[29]. Biblos je grčko ime za fenički grad *Gubla* (Gebal – danas Džubail). Grci su ga tako zvali jer je njima predstavljao izvor papirusa na kojem su pisali knjige ("biblia"). Arheološka važnost grada je u tome što je to jedini fenički grad s obiljem materijala prije 1500. g. pr. Kr.

Rana povijest Biblosa seže u neolitičko razdoblje (keramika, idoli od oblutaka). Do 2800. g. pr. Kr. formira se predgradsko naselje i prvo gradsko naselje okruženo nasipom. Rano brončani period traje od 2800. do 2350. g. pr. Kr. Razdoblje oko 2350. g. pr. Kr. obilježena je akadskom prevlašću u Mezopotamiji; Amoričani osvajaju Fenikiju i pale Biblos. Ubrzo nakon toga ponovno je izgrađen. U 13. st. pr. Kr., kada Izraelci dolaze u Kanaan "narodi s mora" napadaju i razaraju Biblos. Kao i drugi gradovi toga područja i Bilos izvozi drvo (cedrovinu koja im je omogućila gradnju čvrstih i po tome poznatih brodova), tekstil, …

Tir

Svi tragovi grada do danas su nestali, ali nam je poznata lokacija. Nakon osvajanja i razaranja Aleksandra Velikog obnovljen je i živi sve do križarskih ratova, kada križari na tom području grade utvrde, tako da danas nema ostataka feničkog Tira.

Poznati je tlocrt izvornog grada koji je bio sastavljen od niza otočića koji su postepeno povezani. Grad ima dvije luke: sidonsku (sjevernu) koja je i danas u upotrebi i egipatsku (južnu). Područje je naseljeno od 3. tisućljeća pr. Kr. Trajno naselje urbanog tipa nastaje u ranom brončanom dobu (spominje ga Herodot, ali ne i egipatski izvori iz Starog kraljevstva). Između 2000. i 1600. g. pr. Kr. nenaseljen je. U pismima iz Amarne navodi se trgovina s Tirom. Grad je razoren u 12. st. pr. Kr. nakon čega propada, ali se u 10. st. pr. Kr. ipak oporavlja i oslobađa sidonske dominacije. Kralj Hiram (969. – 936.) o kojem nam govori Josip Flavije (prenosi tirske anale) komunicirao je s Davidom i Solomonom dajući jeruzalemskim kraljevima sirovine, a za uzvrat je dobio hranu i neke gradove. Zajedno su poduzeli ekspediciju u zemlju Ofir na Crnom moru. U 10 st. pr. Kr. obnovljeni su kontakti s Eubejom. Solomon i Hiram su svake tri godine putovali u zemlju nevjerojatnog bogatstva – Taršiš. Postoje dvije

[29] Brojni spomenici govore o mnogostrukoj primjeni; služi kao: podloga za pisanje (od neolitika do 13. st.), kao jelo, nakit,…

teorije o položaju Taršiša. Prva teorija kaže da je to Tars u Maloj Aziji, a li je on preblizu Levantu i nema kositra i srebra. Druga tvrdi da je to Tartes u Španjolskoj dovoljno udaljen grad kojemu rijetki znaju put, a područje je najvećih nalazišta srebra na Sredozemlju. Također je i glavna luka za prekrcaj kositra donesenog iz Engleske.

Tir je najveći izvor grčke keramike na Levantu, ali većinu fragmenata nije moguće datirati jer dolazi iz poremećenih slojeva. U 10. st. pr. Kr. grad se povećava, napreduje ekonomski i kulturno, razvija se industrija (bojanje tkanina, radionice bronce, bjelokosti).

Hram boga Melquarta (Herakla) po Josipu Flaviju je glavni gradski hram. Podigao ga je Hiron u 10. st. pr. Kr. nakon što je srušio ostatke prethodnog hrama. U blizini je pronađen oltar iz 187./188. g. posvećen Melquartu. Po Herodotu taj je hram najslavniji u Tiru i nakon razaranja grada 573. g. pr. Kr. i dalje se štuje. Hram Zeusa Olimpijskog nalazi se na najjužnijem otoku. Grci ga tako nazivaju, a izvorno je možda bio i Baalov hram.

Sidon

Prvi fenički grad koji se nalazio na poluotočiću, s jedne strane branjen linijom manjih otoka. Najstariji ostaci su iz 4. tisućljeća (halkolitičko naselje, kasnije nekropola Dakerman). Nađena je grobnica neobičnog tipa u blizini grada s materijalom iz 15 i 16 stoljeća prije nove ere (ciparska keramika, skarabeji od fajansa, mikenska keramika). Nekropola Dakerman intenzivno je u upotrebi od 16 do 14 stoljeća prije nove ere, a upotrebljava se do 1 stoljeća nove era.

Nađeno je nekoliko stotina grobnica različitog tipa :

Jednostavne ciste u pijesku – kasno brončano doba

Složene kamene ciste – brončano/željezno doba

Grobne komore ukopane u stijenu – 7/6 st. pr. n. e.

Sarkofazi od terakote (u početku od kamena) – kasno helenističko i rano rimsko razdoblje

Kraljevska nekropola – grobovi usječeni u stijene, raštrkani po brdima u zaleđu Sidona. Na brdu Magheret Abloum pronađen je sarkofag kralja Ešmunazara. Taj je sarkofag izrađen u egipatskom stilu (umjetna brada, klaft[30], kraljevski pektoral) i pokopan je na egipatski način.

Sidon je središte za proizvodnju antropoidnih sarkofaga sa vrhunskim radionicama. Ima i sarkofaga grčkih majstora iz 4. stoljeća koji su obrađivali grčki uvozni mramor. Proizvodnja sarkofaga završava prije 350 godine.

Radnička četvrt – nalazila se na jugu grada. Otkrivena je 1914 godine, a nađene su velike količine antičkog otpada (sloj debljine 40 metara) iz radionica gdje su se bojale tkanine.

Ešmunov hram – smješten na brdu blizu Sidona, protezao se preko nekoliko terasa na južnim obroncima doline Nahr el-Awah. Terase su stajale na piramidalnoj bazi i većina pripada ne babilonskoj dominaciji iz 6. st. pr. n. e. Možemo ga povezati s mezopotamskim ziguratima, osim što su zigurati rađeni u slobodnom prostoru, a ovaj hram na stijenama.

Aradus

Mali stjenoviti otok prema Strabonu bio je prekriven zgradama od po nekoliko katova. Nije imao obrambene zidine, a vodu su crpili iz jednog podvodnog izvora između otoka i kopna (posebnom metodom uz pomoć brodova). Simbol grada predstavljala je galija koju nalazimo na novcu. Godine 332 pr. n. e. zauzeo ga je Aleksandar Veliki.

7. Punska Kartaga

Uspon Tira kao velike pomorske sile imao je značajnih posljedica za stanje u mediteranskom bazenu. Tir je poslije Mikene postao druga kolonijalna sila na Levantu; on je kolonizirao Cipar, a osnivanjem Utike, Gadesa i Kartage dobio je stalne kolonije i na zapadnom Mediteranu.

Kartagu je Tir osnovao u burnom razdoblju nakon 700.g, kada su ga pokušali osvojiti i Esarhadon i faraoni 25. dinastije. 673.g Tir je doveden pred kritičnu alternativu - ili da se prepusti Egiptu ili da osnuje novo naselje u prekomorskim krajevima. 666.g Asirci su potpuno pregazili Tir i pretvorili ga u vazalnu državu. Tirski je kralj Balu sa svojim dvjema kćerima Didonom i Anom prebjegao preko mora i osnovao Kartagu. Didona i Ana poznate su nam kao junakinje iz **Vergilijeve** *Eneide*, u kojoj se predanje o imenu njihova oca sačuvalo kao o Belu (Balu).

[30] u starom Egiptu pokrivalo za glavu muškarca, krajevi s obje strane lica trokutasto padaju na ramena

Od ovoga moramo razlikovati jednu drugu predaju koja se miješa s legendom o Didoni, a to je priča o osnivanju Kartage od strane Pigmaliona, jednog ranijeg tirskog kralja, i njegove sestre Elisse, čije je ime vjerovatno izvedeno od Alasija – ime za Cipar. Moguće je da se ta starija legenda odnosi na Kartihadešt na Cipru, koji je početkom 8.st.stekao veliki značaj.

Utemeljenje Kartage

Legenda, koju je zabilježio **Justin**, govori o Elissi, sestri tirskog kralja Pigmaliona i ženi Acharbasa, svećenika boga Melqarta. Nakon što joj je kralj pogubio muža, ona pridaje Melqartu žrtvu i potajno bježi na Cipar. Tamo se pridružila visokom svećeniku Astrate, pod uvjetom da će svećenička služba, tamo gdje budu osnovali naseobinu, ostati trajno u njegovoj obitelji. S njima je pošlo i 8 svećenica-bludnica, da bi se očuvao kontinuitet feničke religije.

Pomorci su pristali upravo na mjestu gdje će Kartaga biti utemeljena. Da bi za to osigurala što veće područje, Elissa je pribjegla varki i za džabe priskrbila komad zemlje ne veći od površine koju je prekrila volujska koža. Tad je tu kožu razrezala na tanke trake i zavezala ih obuhvativši čitav brijeg što se uzdiže nad rtom. Igrom riječi, *brysa* na feničkom znači akropola, a na grčkom volujska koža.

Kolonizatorima je priređen topao doček, došlo je i poslanstvo iz Utike, noseći darove za svoje sunarodnjake. Međutim se Hijarbas, lokalni kralj koji je dopustio došljacima da se nasele, zaljubio u Elissu i poručio jednom gradskom pisaru da će objaviti rat ne uda li se ona za njega. Elissa odluči ostati vjerna uspomeni na svoga muža i izgorje u žrtvenoj lomači. Tradicija toga imena kasnije je zamjenjena s Didonom, čiju priču donosi **Vergilije** u *Eneidi.*

RELIGIJA

Religija nesumljivo igra važnu ulogu u punskoj civilizaciji. Žrtvovanje je njezin glavni element i reflektira se u svakom obliku umjetničke proizvodnje – u hramovima, grobnicama, stelama, sarkofazima, figurinama i amuletima. Tisuće votivnih stela te jedinstvenih ali i predmeta koji se učestalo pojavljuju, povezanih s vjerovanjem u magiju, dokaz su da je religija prožimala sve slojeve društva.

Spoznaju o kartažanskim božanstvima produbljuje grčka i rimska interpretacija koja kroz asimilaciju s klasičnim bogovima pojašnjava određene karakteristike. Tako je Baal Hammon poistovjećen s Kronom/Saturnom; Tanit s Herom/Junonom a Melqart s Heraklom (još u Fenikiji).
Fenički panteon nije bio homogen, svaki je grad imao svoju verziju, iako su se glavna božanstva najčešće podudarala u trijadi vrhovnog boga, boginje plodnosti, te mladog boga koji umire i opet se rađa.
Dva božanstva dominiraju nad ostalima, što se čita iz tisuća votivnih natpisa: Tanit Pene Baal (nakon 5.st) i Baal Hammon. Oba su istočnjačkog porijekla – Tanit je ekvivalent Astrate, tamošnje boginje-majke. Tu je i Melqart, bog grada Tira, utemeljitelja Kartage.

Kult

Žrtva je bila ključni čin punske religije, na što upućuje većina tekstova i spomenika. Zasigurno su se u određenim danima u godini odvijale redovite i posebne ceremonije u hramovima i religiozne svečanosti, ali za to nemamo sačuvanih dokaza , kao za žrtvu.
Ljudska je žrtva općenito prevladavala nad ostalim oblicima žrtve. Tako je u zoni boginje Tanit, zapadno od lukâ Kartage, pronađeno na tisuće pogrebnih urni, zajedno s votivnim stelama. Na istome mjestu nađen je i *topheth* – svetište gdje su se žrtvovala djeca. Ovaj tipični fenički ritual arheološki je osobito dokazan na punskome Zapadu: osim u Kartagi još i na Siciliji (Motya) i Sardiniji (Nora, Sulcis, Tharros, Monte Sirai).

Bogovima su se žrtvovale i životinje: bik, janje, ovan, ovca, ptice; a kao dodatak , hrana i piće: brašno, mlijeko, ulje i slično.

Kompleksni kult u Kartagi zahtjevao je i brojni svećenički stalež, koji je bio nasljedan u obiteljima povezanim s gradskom aristokracijom. Nema dokaza o svećenicama-bludnicama, karakterističnim za Istok.

Na vjerovanje u drugi život jasno upućuju votivni darovi u grobovima pronađeni uz pokojnike. Po istaknutom mjestu amuleta među pograbnim predmetima, vjerovatno je veliku ulogu igrala i magija.

Češći oblik pogreba bilo je pokapanje, rjeđi spaljivanje.

UMJETNOST

Većina feničkih gradova u sjevernoj Africi zakopana je pod srednjovjekovnim i modernim zgradama. Kartaga, iako najproduktivniji, nije bila jedini umjetnički centar, serija sjevernoafričkih gradova doprinjela je onome što nazivamo punska umjetnost.

Arheološki materijal nije uravnotežen: zbog radikalne destrukcije Kartage od strane Rima malo je arhitektonskih ostataka. Monumentalne skulpture nije bilo u toj količini kao na Istoku, uglavnom su prisutni reljefi i različite forme sitne plastike. Većina materijala, koji dolazi iz grobnica, može se općenito nazvati pogrebnim, po svojim karakteristikama i porijeklu.

Snažna je poveznica punske umjetnosti s matičnom, feničkom, čijim se motivima pridružuju i egipatski. Kartaga je, više nego Fenikija, bila izložena kontaktu s Grčkom , tako da helenski i kasnije helenistički utjecaj igra važnu ulogu u povjesti punske umjetnosti. Utjecaji uzrokovani kontaktima s Etrurijom potpuno su nepoznati u Fenikiji i na Cipru.

Arhitektura

Što se tiče geografskog određenja prostora kojeg zauzima, a po arheološkim nalazima, Kartaga bi trebala biti blizu Le Krama, južno od akropole Bryse. To je odličan položaj u zavjetrini,koji se otvara na širokom pobrežju između dviju laguna, štiteći tako periferiju,a pješčana prevlaka, koja spaja Kartagu s kopnom, omogućava laki nadzor i obranu grada.

Plan drevne Kartage može biti izvrstan temelj za rekonstrukciju tipičnog feničkog naselja i njegovog razvoja, budući da su Rimljani 146 g.pr.Kr. uništili gotovo cijelu punsku fazu grada. Izuzev stela i malih predmeta, oskudni su ostatci zidina, nakropola i *tophetha*.
Tlocrt grada je jasan. Kartaga je sagrađena na trokutastom pobrežju između dviju laguna – Sebkhet Er Riana na sjeveru i Tunis na jugu. Prvo feničko naselje mora da je bilo na području Salammbo, gdje je otkriven *topheth* i najranije luke. Širenje na brdo Brysu moralo je biti rano, budući da se Brysa tradicionalno spominje kod utemeljenja grada, a nekropole sjeveroistočno od Bryse također su dale rane nalaze. Dakle, grad je u prvim stoljećima obuhvaćao područje zaljeva Le Kram na jugu pa do akropole Brysa na sjeveru i uključivao područje nekropola Douimes i Dermech na istoku. Nakon otprilike 5.st cijeli je poluotok morao biti naseljen.

Akropola Brysa bila je središte grada, zajedno sa dvama brežuljcima , Junoninim i svetog Louisa. Na akropoli je stajao hram Eshmuna (Asklepije), posljednje uporišt branitelja Kartage. Brysa je bila okružena nizom fortifikacija, i sve što je ostalo od cijelog kompleksa su zidovi kuća iz 3.st.pr.Kr. u jugozapadnom dijelu akropole. Veliki kameni blokovi, za koje se dugo smatralo da su punski obrambeni zidovi , iz bizantskog su perioda.

Područje između akropole i luke bila je stambena četvrt sa glavnim trgom/forumom okruženim porticima, koji je bio trgovački i administrativni centar grada. Na malenom zlatnom medaljonu nađenom na otočiću usred kružnog doka prikazana je kuća s 4 kata. **Apijan** spominje kuće s 5 i 6 katova.
Rezidencijalna je četvrt pak bila u zoni Megare, zapadno od akropole, s elegantnim, raštrkanim kućama, vrtovima i voćnjacima.

Najranija sidrišta bila su dvije lagune sjeverno i južno od pobrežja. Dokovi su vrlo rano bili podignuti južno. Ovakvu umjetnu luku, poznatu pod nazivom *cothon*, naći ćemo i drugdje na punskom Zapadu. Sastoji se od pravokutnih dokova za trgovačke lađe i udaljenog kružnog pristaništa za ratne

brodove. Pristup pravokutnoj trgovačkoj luci bio je nadziran od utvrđene četvrtaste kule čiji temelji su očuvani. Maleni kanali bili su izgrađeni od dokova prema moru za mjenjanje i pražnjenje vode. Kružnu luku okruženu arsenalima s admiralovom rezidencijom na središnjem otočiću opisao je **Apijan**.

Sjeveroistočno područje zauzimaju velike nekropole: najznačajnije su Douimes-Dermech i Ste Monique.

Cijeli je grad bio okružen zidom s trima obrambenim pojasima za frontalnu obranu, nejednake veličine s jarkom i palisadom za vanjsku obranu. Unutar su bili nizovi kazamata koji su mogli primiti veliku količinu životinja (slonova i konja) kao i ljudi (pješadije i konjice) Na obali se obrana sastojala od jedne jedine barijere, koja se utvrđivala u intervalima. Veliki kameni blokovi koji još uvijek stoje između zaljeva Le Kram i Bordj El Djedid vjerojatno su rimski, ali stoje na ranijim punskim konstrukcijama.

Grad je vodom opskrbljivala Fontana tisuću amfora na podnožju sjeverne litice Bordj El Djedid pokraj mora i punskog je porijekla. Osim nje, u gradu su bile cisterne koje su skupljale kišnicu, budući da voda iz bunara nije bila za piće.

Od velikih hramova nije ostalo ništa. Najveći od svih morao je stajati na akropoli Bryse – hram Ešmuna – okružen svetim zidom do kojeg je vodilo 60 stepenica. Hramovi Tanit i Baala Hammona vjerovatno su bili između brijega sv.Louisa i mora, gdje su pronađene na tisuće stela posvećenih tim božanstvima.

Najvažnija religiozna zgrada Kartage koja je ostala sačuvana je *topheth*, smješten na području Salammba, jedva 50 m istočno od pravokutne luke, gdje je Elissa vjerovatno pristala i izgorila. Najraniju fazu *tophetha* predstavlja *Cintas chapel* : komora veličine 1 m^2 , s malim svetištem (*sancta sanctorum*) izdubljenim u stijeni, koje je sadržavalo vaze od terakote iz 8.st. Ispred komore je ne veće dvorište s oltarom, ispred njega 3 zakrivljena koncentrična zida koja čine jednu vrstu labirinta kroz koji su obožavateli trebali doći da bi došli do svetišta.

Nakon 8.st. u slojevima koji slijede, tisuće urni sa pepelom i dječjim kostima, ponekad ptičjim i malih životinja, nađene su položene u *tophethu.* Uz urne su bili *cipusi* (nadgrobni stupovi, stećci) i votivne stele s urezima i natpisom.

- prvi je sloj iz 8.i ranog 7.st. s urnama u kojima su kosti kremirane djece, razbacanim po zemlji i prekrivenim hrpama kamenja
- drugi sloj sadrži više urna pod većim kamenim blokovima ili pod oltarima i edikulima ili čak pod stelama s prkazima *betyla* (sakralni kamen u stajaćem položaju, konično obrađen) ili znakom boginje Tanit (*thimiaterion)*. U ovome sloju (po nekima u gornjem, mlađem) pojavljuju se novi tip stele obrađen u obliku šiljastog obeliska, s izglačanom jednom od četiri strane,koja nosi ukras ili natpis (5.st). Sloj završava s 4.st.
- treći sloj obuhvaća razdoblje od 3.st. do razaranja Kartage; sadrži male urne i ponešto stela, i dosta je poremećen kasnijim građevinama na nalazištu

Cijelo je nalazište prekriveno građevinama iz kasnorimskog i bizantskog perioda. Ni jedno drugo svetište u Africi nije tako staro, ono u Soussi je utemeljeno u 6.st.

Što se tiče grobnica, primjetna je bliskost između feničke matice i sjevernoafričkih kolonija. Feničke grobnice, koje se sastoje od širokih komora isklesanih okomito nekoliko metara duboko u živoj stijeni jednake su onima u Kartagi u nekropolama Bordj El Djedid i Ste Monique: uporišta odsječena sa strane okomitog prolaza *(eng.shaft)* omogućuju pristup grobnim komorama. Postoje i grobnice s *dromosom*, uvijek usječene u stijenu, ali obično sa samo jednom komorom, poput one u Djebel Mlezzi na Cape Bonu.

I ostale sjevernoafričke naseobine obiluju nekropolama, po kojima su uglavnom i poznate. Najtipičnija je Mahdia, južno od Sousse, sa okomitim prolazima izdubljenim u živoj stijeni, koji vode do pravokutnih grobnih komora, kojima se pristupalo stepenicama. Komore sadrže klupe za sanduke i niše u zidovima za svjetiljke.

U Kartagi također postoje grobnice koje se sastoje od udubine u zidu (eng.*recess)* sagrađenog iznad plitkih jama, poput onih u nekropoli Dermech. U nakropoli » na otoku« kod Utike grobnice se

također sastoje od takve udubine iskopane u zemlji, prekrivene tankim kamenim pločama (eng.*slab*). Monumentalne grobnice, poput mauzoleja u Thuggi datiraju iz 3. na 2.st.

Grobnim nalazima kultno-religiozne prirode pripadaju statue, cippusi, stele, sarkofazi, figurine od terakote, maske, amuleti, skarabeji, rezbarije u bjelokosti, britve, nakit i keramika.

Arheološka istraživanja vršili su Francuzi.

8. Grad Utika

9. Fenička naselja na Sardiniji

Sardinija prije dolaska Feničana

»Narodima s mora« moderna historiografija naziva sve one barbarske narode koji su ili kao vojnici ili kao pljačkaši i osvajači prodrli u vrijeme 18. i 19. dinastije u Egipat i na Levant . Od njih se narod Šardana (sablje; rogata kaciga) na pločicama iz Amarne pojavljuje već pod Amenofisom III i IV (oko 1413 – 1358) te služe faraonu i njegovim vazalima kao vojnici. U velikom ih broju susrećemo u doba Ramzesa II (1301-1234), kada su u ratu protiv Hetita u bitci kod Kadeša predstavljali elitnu trupu za borbu izbliza. Domovina naroda Šardana je otok Sardinija

Feničani su na Sardiniji naišli na nositelje kasnobrončanodobne kulture *nuragha*. To su građevine u obliku tornja s donjim polumjerom od 10-36 visoke 12-20 m. Zidovi su od grubog ili malo otesanog velikog kamenja složenog bez veziva te se donekle mogu usporediti s kiklopskim zidinama mikenske kulture.
Srodne se građevine nalaze i na Balearima, ne zna se tko su im bili graditelji ni čemu su služile. Pretpostavlja se da su ti veliki tornjevi bili nastyamba cijelim rodovima koji su u njima nalazili zaštitu od dom aćih ali i od stranih neprijatelja.

Nuraghi imaju unutra više katova odjeljenih »lažnim svodovima« (građenim od kamenova koji strše jedan nad drugim) u prizemlju se nalazila cisterna.

Pored pojedinih tornjeva, koji su često građeni na dohvat oka jedan blizu drugog pa tvore duge lance, nađena su i naselja grupirana oko jednog velikog *nuragha* sličnog utvrdi – kao što su to Barumini na jugu i Serra Orrios na istoku. Veliki nuraghi podjeljeni su u više prostorija, a ponajčešće imaju veliko unutrašnje dvorište okruženo kazamatima. Očito je i tu veliki toranj s više katova , koji su bili jedan nad drugim, služio za stanovanje; taj je toranj stršio iznad cijelog naselja. Od malih stambenih tornjeva, koji su stajali oko velikog, sačuvani su uglavnom samo temeljni zidovi. U Serra Orriosu nađeni su ostatci malenog hrama s naprijed izvučenim bočnim zidovima u obliku anta, s lako svedenim nadbratnikom i s klupama za sjedenjekoje teku oko zida cele koju čini jedna prostorija.

Preduvjeti ove kasnobrončanodobne kulture (oko 1500 – 600) na otoku su bakar i kositar koji se nalaze u njegovim brdima

Kultura je dala mnogo brončanih statueta.

Povijest

Feničko-punski izvori na Sardiniji iznimno su stari, a i ovdje, kao i drugdje nailazimo na problem disjunkcije feničke i punske faze. Za razliku od Sicilije, za koju postoji više povijesno-literarnih izvora, na Sardiniji prevladavaju arheološki.

Najvažniji elementi za rekonstrukciju feničke faze na otoku su epigrafske i arheološke prirode. Natpis iz Nore smješta se u 9.st., dok je arheološki materijal iz Nore i S.Antioca iz 8.st.

Brončanodobna civilizacija nuragha, koja se protegla do srednjeg željeznog doba , očito je bila pod utjecajem Feničana. Pojava urbanih naselja na temeljima protosardskih sela i očito je uvjetovana dolaskom Feničana. Razvoj plovidbe, koji je protosardsko društvo izvukao iz izolacije, svakako ima korijene u mikenskom dobu, ali odlučan impuls duguje Feničanima.

Kartažani su naseljavali Sardiniju od 6.st. i širili svoj utjecaj po otoku iz feničkih naseobina na jugozapadnoj obali, Nore i Sulcisa. Tu su vjerojatno bile i druge, poput Inosima (Carloforte), Caralisa (Cagliari) i Tharros, čije osnivanje se pretpostavlja u 8.st., jer su im nekropole iz 7.st.
Naseobine na području Bithije smještaju se u 7.st., posebno zbog otkrića one na otočiću Su Cardulinu.
Cornus, Olbia i drugi manji gradovi pojavljuju se kasnije, i vjerovatno su iz punskog razdoblja. Zauzeto područje vjerovatno je obuhvaćalo cijelu zapadnu obalu od rta Carbonara na jugu pa do otokâ Tavolata i Molara na sjeveru. Moguće je da će buduća istraživanja otkriti feničko-punske naseobine na istočnom dijelu otoka, i tako zaokružiti obalnu okupaciju.
Punski doseljenici i trgovci sigurnio su prodirali u unutrašnjost, skroz do Othoce, Uselisa (Usellus), Macopsise (Macomer), Macomadasa, Gurulisa (Padria) i Nurre. Važna punska tvrđava otkrivena je kod Monte Siraija.
Područja koja su izbjegla punsku penetraciju bila su približno oko današnje pokrajine Nuoro, te u unutrašnjosti Olbije, Gallura.

Dok su obalni gradovi bili pristaništa maritimnih trgovačkih putova, gradovi u unutrašnjosti osnivani su da bi držali Grke podalje od vitalnog tranzitnog područja mediteranske trgovine, da bi branili obalne gradove te eksploatirali poljoprivredne i mineralne resurse. Mineralni se resursi javljaju u vidu široke potrošnje bronce, a naseobine Sulcis i Monte Sirai su u zoni osobito bogatoj olovom i srebrom.

Arheologija

Nakon matičnog područja i Kartage, Sardinija je nesumljivo područje gdje je feničko-punska civilizacija ostavila najdublji trag. Njezina sprega s lokalnom, sardskom civilizacijom iznjedrila je originalnu kulturu, neovisniju od grčkog utjecaja od onih na Siciliji i sjevernoj Africi. (To se osobito vidi u Monte Siraiju).

S obzirom na fenički utjecaj , koji je svakako postojao prije punskog, zanimljivo je da mu se ishodište stavlja u Španjolskoj: tradicionalni utemeljitelji Nore su otamo i izgleda da su najranije naseobine bile orijentirane na trgovinu sa Zapadom. Izgleda da je trgovina bila aktivna i prije no što su prve sardske naseobine utemeljene, ako je Nora doista bila utemeljena u 9.st, ili malo prije , a Gades na kraju 12.st. Moguće spominjanje boga Pumaya na natpisu s Nore i određeni elementi ciparske prisutnosti na glinenim (*clay*) statuama upućuju na dodire sardskih Feničana s Ciprom.

Punski elementi pojavljuju se u 6.st. i nastavljaju se na prethodnim elementima obalnih naseobina, dok su u unutrašnjosti prvi i jedinstveni .

Pozicija naselja
Tipično feničko-punsko planiranje grada, na pobrežju / rtu (*promontory)* otočića smještenog nedaleko obale, s dvijema lukama na suprotnim stranama rta, koje su uvijek u upotrebi s obzirom na smijer vjetra, vidljivo je i na Sardiniji.

U Nori i Tharrosu prevlaka spaja poluotok s glavnim kopnom i služi kao obostrani dok. Slično je i u Sulcisu, na uskom jezičcu kopna koji se pruža nasuprot otočiću i produžen je da tvori prevlaku duž koje teče kanal spajajući dvije luke. Caralis je pak mogao imati samo jednu luku na istočnoj strani lagune S. Gilla, ali to je bilo zato jer je laguna bila stalno zaštićena.

Fenička i punska metoda građenja lučkih molova može se shvatiti iz određenih oblika duž obala Nore i Tharrosa: ti oblici, koji se protežu pod morskom površinom, izgleda da su umjetno postavljeni, i može se pretpostaviti da je prirodna stijena bila podešena u oblik molova, dok je promjena prvotne razine obale sada dosegla do one koja prije bila najmanje nekoliko metara pod vodom.

Oblici naselja, četvrti i kuća. Vodovod

S obzirom na sistem današnjih lučkih gradova, trgovačka je četvrt morala biti pokraj luke. Takva četvrt otkrivena je u Nori, a zapadno od nje stambena četvrt punskih obilježja. Tu su i male

četvrti odnosno pravokutna područja, sa zemljanim podovima i rupama 30-ak cm od zida , za amfore, te zidovima *loom*-tipa.
Kuće se ponekad sastoje od dviju spojenih prostorija, a ponekad od nekoliko prostorija koje okružuju središnji prostor koji je vjerojatno služio kao dvorište. Neke kuće imale su cisternu tipičnog *bath-tub* oblika – izduženog i uskog sa zaobljenim kraćim stranama; druge su kuće, otkrivene u Bithiji,imale ispred dvorište.

U Cagliariju su podovi punskih kuća otkrivenih u četvrti S. Avendrace bili od crvene nabijene zemlje i s zesanim bijelim vapnencom činili znak Tanit. Kuće u jednoj četvrti u Tharrosu, gdje se nemože jasno odvojiti punska od rimske faze, imale su zanimljiv tip vodovodnog sustava od cijevi od terakote ugrađenih u zid, koji nigdje drugdje nije pronađen.

Sistem obrane. Fortifikacija

Gradovi su definitivno bili okruženi zidinama. Ostatci fortifikacije pronađeni su u Nori, Sulcisu, Monte Siraiju i Tharrosu, a u Cagliariju su ugrađeni u rimski zid.

Sve upućuje na sistem obrane poput onnog u Kartagi – vanjski zid okružuje cijelo naseljeno područje, , a unutrašnji zatvara akropolu. Zidine Sulcisa su dobar primjer vanjske obrane – prilagođavaju se terenu pružajući sa niz brijeg koji se kružno otvara s obje strane lučke četvrti, te se pruža dalje od naseljenog područja. Primjer unutarnje obrane su Nora i Tharros, čije su akropole podignute na najudaljenijem mjestu od kopna; Caralis , čija je tvrđava morala biti na unutarnjem brijegu; iznad sviju Monte Sirai, gdje je 1964. otkrivena dosad najimpresivnija punska tvrđava na Sardiniji.

Akropola Monte Siraija stajala je na južnom izbočenom grebenu brijega, i branjena je na vanjskim stranama s prostranih stepenastih litica na kojima su zidine bile sagrađene megalitičkom tehnikom. S unutarnje pak strane bila je branjena dvostrukom linijom fortifikacija do kojih je pristup bio moguć kroz uske dveri branjene dvijema utvrđenim kulama. Na najvišem mjestu akropole stajao je moćni toranj koji je na bokovima imao komore u kojima su nađeni mnogi kultni predmeti.
Ceste, putevi, ulice
Oko Sulcisa je otkopana stara cesta, koja je počinjala kod vanjskih yidina i omogućavala vojsci da se brzo mijenja pozicije.

Inače se malo zna o cestama u punskim gradovima: u Nori i Tharrosu, ipak, izgleda da je postojala glavna cesta koja je vodila od luke kroz četvrti do akropole, te je moguće da su i ostali gradovi bili podizani oko glavne ulice.
Građevine izvan naselja

Na prostoru koji je okruživao urbana središta – Sulcis je opet dobar primjer – nađeno je puno tragova zgrada i grobnica iz punskog perioda. Kao i oko Kartage, kuće i farme vjerojatno su bile raštrkane u predgrađima s bogatom agrikulturalnom djelatnošću. Tako su se vjerovatno razvili manji gradovi , poput Mazzacare kraj Sulcisa i S.Salvatorea di Cabras blizu Tharrosa
Kult.Hramovi

Većina ostataka brojnih punskih hramova na Sardiniji je kompleksne izvede i iz kasnijih razdoblja. Karakteristično feničko » visoko mjesto« – sveto peodručje, koje se sastoji od otvorenog prostora s predmetima kulta (*betyl,*edikul) u središtu, otkriveno je u S.Antioco na Collini del Fortino. To je pravokutan ograđen prostor oblikovan od velikih kamenih blokova , sagrađen na mjesti uništenog *nuragha*.

Kao »visoko mjesto« označen je i hram Tanit u Nori, gdje su pronađeni cippusi s anikoničnim prikazom Tanit. U Nori je pronađen i dosad jedini edikul feničkog tipa.
Hram Bes(a) u Bythiji je možda jedini pdsjetnik na tradicionalan fenički hram s tri sukcesivne komore. Ostali hramovi na Sardiniji, mahom iz kasnijih razdoblja, imaju svetište koje se sastoji od cele do koje vodi strmo stepenište i okruženo je *temenosom* (očit je razvoj iz »*high place*«); poput monumentalnog hrama u Tharrosu. Hram otkriven u Via Malti u Cagliariju morao mu je biti sličan.

Konačno , hramovi drugačijeg tipa pronađeni su u Tharrosu (Rt San Marco; 1958.) i u Monte Siraiju. To je malo svetište (*sacellum*) pravokutnog tipa kojemu se pristupalo strmim stepeništem (*flight of steps*)sagrađenim na dužoj strani; unutrašnjost se sastoji od nejednako razdjeljenih odaja/prostora, od kojih je najsvetija/i ona/j za žrtve. Paralele ovom tipu hrama mogu se povući s određenim sakralnim građevinamana Cipru s početka 1. milenija.

Topheth

Tophethi su drugi tip religioznih građevina sačuvanih na Sardiniji. Postojali su u Caralisu i Nori, ali značaj im nije spoznat, a i danas su gotovo uništeni. Posebno je zanimljiv onaj u Tharrosu. Najbolji za proučavanje su oni u Sulcisu i Monte Siraiju.

U Sulcisu *topheth* je u sjevernom predgrađu, na krševitom brijegu, a na čijim je obroncima je lokalitet, koji zbog urni nazvan *Sa guardia de is pingiadas* (stražarnica lonaca). Sastoji se od svojevrsnih četvrtastig dvorištâ različitih dimenzija: jedno veće dvorište zatvara 3 manja, dva(jedno unutar drugog) su blizu vrha brda, treće stoji slobodno pored podnožja. ulaz je uvijek južno. Od zida je preostao samo jedno pružanje od velikih ugaonih i ispupčenih paralelopipeidnih blokova.. Prisutnost jednokuknih svjetiljki(*single-beaked lamps)* naslućuje dataciju najranijeg sloja u 9.st, dok su slojevi koji slijede iz različitih povijesnih razdoblja. Stotine urni koje su pronađene u *tophethu* sadržavale su dječje kosti i zube zajedno s tanjurima, svjetiljkama, figurinama od terakote, *betylima*, i votivnim cippusima sa slikama od Tanit u okviru.

U Monte Siraiju, je *topheth* je isto u na rubu naselja, sastoji se od urna i stelarazbacanim među stijenama ili na zemlji među kamenjem. Najvjerojatnije ima 2 sloja – prvi je najmanje iz 5.i 4.st. a drugi 3.-1.st. od *tophetha* monumentalni prilaz stepenicama vodi do hrama poput onog u Sulcisu; a budući da je peć za spaljivanje nađena s ostatcima kostiju, očito je da se kult žrtve odvijao unutar a ne izvan hrama

Tharros

Tharros je utemeljen u 8 st. na mjestu nuragijske naseobine na zapadu otoka, na rtu S.Marco.Prvotno je naselje bilo na brežuljku Su Muru Mannu, gdje su doseljenici iskoristili starosardska nuragijska zdanjakao svetište i fortifikacijske zidine. Od 6.st zauzima ga Kartaga kako bi bolje kontrolirala rute prema Iberiji i Tiru.

Nekropole

Kao i *tophethi* i nekropole su bile u predgrađima izvan naseljenih područja. No, grobnica je bilo i unutar zidina.

Oblik pokapanja je većinom inhumacija, a grobnice su različitog tipa:

iskopane u zemlji poput ravnog (*plain*) groba

izrađene poput »kovčega« s kamenim blokovima

usječene u stijeni sa *shaft*-ovima ili *dromosom*

Shaft-grobnice sadrže podzemne komore kojima se prilazilo šaftovima s udlagama za noge usječenim sa strane. Kartažanska nekropola Tuvixeddu kod Cagliarija je takvog tipa.

Grobnicama s *dromosom* pristupalo se hodnikom sa stepeništem, a sastojale su se od četvrtastih ili pravokutnih prostorija dovoljno visokih za uspravan hod. Zidovi su prekriveni grobnicama usječenim u samoj stijeni ili malim nišama za lampe i svjetiljke. U grobnicama su otkriveni ostaci crveno lakiranih lijesova. Pogrebna je komora mogla biti podjieljena na dva dijela ili u prdrkomoru i dvije komora. Najvažnije nekropole s ovakvim grobnicama su kod Sulcisa i Monte Siraija, gdje jedna grobnica ima urezanu ljudsku glavu,(demonsku?) na stropu. Apotropejske funkcije , podsjeća na sličan običaj u kasnopunskim grobnicama Malte, kao i s grobnicom na Cipru gdje je izrezbarena gorgonina glava..

Na Sardiniji nije bilo antropomorfnih lijesova.

Na Sardiniji je malo ljudskih statua, za razliku od malih statua od terakote. Kod Bythije je važno nalazište votivnih *stipe*-a pokraj hrama Bes: na tisuće statueta od terakote, a uz njih i drugi predmeti: plamenici za miomirise, svjetiljke, brončani prstenovi, , vaze, perlice od ogrlica, zlatne perlice, amuleti, školjke.

Sardinija obiluje votivnim stelama, kamenim reljefima, rezbarijama u kosti i bjelokosti, zlatnim i srebrnim nakitom, amuletima , skarabejima i naravno keramika.

10. Fenička naselja u Španjolskoj

Feničani su kolonizirali Španjolsku zbog kontrole nad izvorima za trgovinu metalima zlata, kositra i, iznad svega, srebra – koje su kasnije prodavali na Istoku za veliku maržu.(**Diodor**)

Strabon, citirajući Posidonija, govori da je treća tirska ekspedicija prema Herkulovim stupovima rezultirala utemeljenjem Cádiza s svetištem na istočnom i gradom na zapadnom dijelu otoka.

Vellej Paterkul smješta ga 8o godina nakon pada Troje(oko 111o.)i dodaje da je ista ta tirska ekspedicija ubrzo nakon toga utemeljila Uticu (11o1.)

Otkriće nekropole Cerro de San Cristobal blizu Almuñécara (drevni Sexi) 1963., te godinu dana kasnije Cortijo de los Toscanos pokraj Torre del Mar dalo je nalaze od kojih su najraniji datirani u 8.st. Zapravo su u prvoj nekropoli otkrivene kartuše faraona iz 9. st, no očito je da su naknadno importirane.

Iz 8. ili 7.st je pečatnjak s feničkim natpisom, stanovitog Naamela, otkriven u Cádizu.

Iz 7.st. je pečatnjak Psammetichusa I, pronađen u Alcácer do Sal (blizu Salacie), kao i rezbarije u bjelokosti iz Carmone

Zbog toga su arheolozi, uključujući Donalda Hardena stavljaju kolonizaciju Španjolske u kasnije vrijeme. Ali opće karakteristike feničke kolonizacije na Mediteranu korespondiraju s uspostavljnjem trgovačkih postaja na španjolskoj obali otprilike od početka 12.st. Doista, Feničani su naslijedili Mikenjane u trgovini sa Zapadom, i baš to vrijeme poklapa se s tim fenomenom.
Cádiz je, s trgovačke točke gledišta, imao važnu stratešku poziciju, budući je nadgledao područje rudnikâ srebra Tartessusa. Gades je bio jedna od najstarijih feničkih naseobina , a tradicija koja se odnosi na Lixus, na marokanskoj obali, da je osnovan prije Gadesa (**Plinije)** je također znakovita. Iz tih dvaju gradova Feničani su mogli kontrolirati mediteranske trgovačke puteve i u isto vrijeme stvarati puteve uz atlantsku obalu.

Tarshish-Tartessus, čija je lokacija problem o kojem ovisi čitav put kretanja ekspanzije na Mediteranu, spominje se još u biblijskim izvorima (oko 10.st i kasnije):

što se odnosi na Solomona » kralj je imao taršiško brodovlje na moru zajedno sa Hiramovim brodovljem , i svake treće godine dolazilo je taršiško brodovlje donoseći zlato , srebro i slonovu kost, majmune i paunove« (1 Kr 10,22)

Jeremija spominje »tankolisno srebro dovezeno iz Taršiša« (Jr 10,9)

Ezekiel u tužaljci nad propašću Tira: »zbog bogatstva tvog golemog čak i Taršiš s tobom trgovaše, plaćajući srebrom i gvožđem, olovom i kositrom trg tvoj « (Ez 27,12)

Tradicionalna španjolska teorija smješta ga na područje Mesas de Asta, drevne Asta Regie, blizu Jereza. Druge su teorije da je kod Doñane, u dolini Guadalquivir; zatim u Huelvi; pa na otoku Saltés... i arheološki su nepotvrđene.

Veoma je značajno zauzimanje Ibize zbog strateške pozicije tog Baleara za kontrolu trgovačkih puteva do Iberskog poluotoka. Feničani su držali Gades, Ibizu, jugozapadnu Sardiniju i zapadnu obalu Sicilije i tako kontrolirali neprobojnu barijeru skroz do atlantske obale.

Glavne su punske naseobine bile Sexi, Málaga i Abdera na južnoj obali, a svoju su važnost dokazivale kovajući novac kasnije, rimskom periodu. Tamo su morali biti i manji gradovi, koji su se uglavnom bavili proizvodnjom usoljene ribe.. Istočna granica, arheološki potvrđena, je Baria , danas Villaricos.
Naseobine po atlantskoj obali utemeljivane su od Gadesa i bavile su se proizvodnjom usoljene ribe.

Feničani su prodirali i u kontinentalni dio poluotoka (Libifeničani u klasičnim izvorima

Arheologija

Feničko-punski nalazi u Španjolskoj uglavnom potječu s gadeške i ibižanske nekropole, to su najbolje dokumentirani lokaliteti. No činjenica je da su to uglavnom pogrebni predmeti, što ograničava saznanja o civilnoj i nesepukralnoj arhitekturi.

Rezbarije u bjelokosti iz Carmone pripadaju feničkoj , a sav ostali materijal punskoj fazi, ali bez približne datacije.
Općenito govoreći, može se reći da fenički materijal iz Španjolske izgleda mnogo razvijeniji nego onaj sardski ili sicilski iz Motye, ili prije da arhaični elementi u Sardiniji i Siciliji nedostaju na zapadu. Razlog tomu je punsko ishodište gotovo cijele proizvodnje ali i trajan kontakt s grčkim svijetom , koji je u Španjolskoj ostavio dubok trag.

Feničko-punsko planiranje grada potvrđuje se i u Španjolskoj. Gades je dugačak otok što leži nasuprot obale, a između je još otočić. Situacija s Motyom se ponavlja, uz stabilno naselje na većem otoku. Nema ostataka civilnih zgrada, ali je nekoliko od tvornica za proizvodnju soljene ribe te ribljeg umaka (*γάρον* , *garum*).

Literarni izvori izvješćuju o dvama hramovima: Baala Hammona na sjevernom i Melqarta na južnom dijelu otoka, koji je bio feničkog porijekla i po **Strabonu** imao 2 brončana stupa s posvetom, a liči na Solomonov hram u Jeruzalemu i ciparske građevine.
Arheologija je identificirala stjenovito svetište na otvorenom na lokalitetu Cueva d'es Cuyram na Ibizi, gdje je nađeno oko 6000 figurina od terakote. Votivni natpis ukazuje da je svetište bilo od Tanit.
Ako ovo svetište nije *topheth* , onda dosad nije nađen nijedan. Ali , postoje brojne nekropole, obično usječene u stijenu, kojima se pristupalo direktno ili niz kratak prolaz.
U Villaricosu postoji kratak *dromos* ili galerija.
Najvažnije su nekropole:

- Punta de la Vaca u Gadesu, s grobnicama dubokim 4-5 m, a datira se od 5. do 3. st. i obiluje dragocjenostima
- Puig d'es Molins u Ibizi , s grobnicama dubokim 2-5 m spojenim kratkim prolazom, bilo ih je 3000-5000, a obilovala je figurinama od terakote
- Villaricos, sa grobnicama skoro na površini i drugima kojima se pristupalo kroz hodnik ili *dromos*, gdje je pronađeno mnogo nakita i amuleta

Monumentalne skulpture nema, kao ni u cijelom punskom svijetu, ali je očit nedostatak stela, karakterističnih za ostala područja, koji je povezan s nedostatkom *tophetha.* Sve to ukazuje na neobičnost punskog svijeta u Španjolskoj.

S druge strane, punski element koji se pojavljuje,doduše samo jedan, a ne postoji na Sardiniji, jest antropomorfni lijes iz Punta de la Vaca u Gadesu, pronađen 1887. Grčke je tipologije i vjerovatno importiran.

Potpuno okrugla statueta – vidi se egipatski utjecaj – od bronce sa zlaznom maskom iz Gadesa, zatim sjedeće božanstvo od alabastera iz nekropole u Galeri (drevni Tutugi) Ali najviše je materijala od terakote i dolazi iz Puig d'es Molins s Ibize(ženske protome, maske)Tu je nađeno i britava poput onih u Kartagi.

Iznimno znakovito otkriće s Isla Plana pored Ibize je skupina glinenih (*clay*) statueta tipološki bliskih onim iz Bithije.

Pronađeno je mnogo amuleta od staklene paste ili stijene – kao zrnaca
ogrlica. Osobito ih je puno s Ibize.

Rezbarijama od bjelokosti obiluje područje Carmone i Osune. To je najčešće toaletni pribor, kutije, češljevi i zdjele s biljnim i životinjskim motivima. 7./6. st vjerovatno import iz Fenikije

Prekrasan zlatni nakit pronađen je 1920. u La Alisedi (Cáceres)
Skarabeji egipatskih motiva i različiti pečatnjaci za prstenje pronađeni su u brojnim nekropolama – u okolici Gadesa – Puerta de Tierra i Punta de la Vaca.
U nekropolama Sexi i Villaricos nađena su nojeva jaja s crvenim slikarijama na bijeloj podlozi , motivi su cvijetni, rjeđe životinjski.
Na Ibizi su nađene polikrimne posude za mirise.
Novac se kovao posvuda, a bilo ga je uvezenog i iz sjeverne Afrike.
Keramika je kao i u ostalom punskom svijetu (*mushroom lippedjugs* od glazirane terakote ,pupčasti tanjuri od istog materijala i vaze u životinjskoj i ljudskoj formi, klinaste svjetiljke i amfore i ostali već poznati oblici.

11. Predgrčki stanovnici Sicilije

Kad je narod Libu (Libijci) pod svojim kraljem Marayeom napao Egipat u vrijeme faraona Merenptaha (sin Ramzesa II, XIX.dinastija, 1224 – 1214.g), bio je potpomognut »narodima s mora«, ratnicima, pljačkašima i osvajačima koji su za vrijeme XVIII. i XIX. dinastije prodirali u Levant i Egipat. među njima spominju se i narod Šekeleš, koji se vezuje uz jugoistočnu Siciliju.

Tukidid spominje da su Feničani na Siciliji trgovali sa Sikulima, a kad su Grci počeli stizati u većem broju, povlače se na zapadni dio otoka gdje su živjeli njihovi vjerni saveznici Elimi. Otamo je put od feničkih naseobina Motye, Soloeisa (Solunto) i Panormusa (Palermo) do Kartage bio najkraći.

Nalazi mikenske kreamike, vjerojatno donešene od mikenskih trgovaca, dosegli su Siciliju te otoke i obalu Tirenskog mora u 14.st ako ne i prije. Jedan od tih trgovaca je vjerovatno posjedovao sirijsku brončanu figurinu Melqarta(feničko božanstvo; kao mlk-qrt = »kralj grada« izvorno bog grada Tira) 14/13.st koja je nađena kod Sciacce na južnoj obali Sicilije.

12. Feničani na Siciliji

Vjeruje se da su kod Sirakuze i Thapsosa, a možda i uokolo, bile egejske trgovačke stanice, koje odgovaraju **Tukididovu** opisu »otočića i rtova uzduž obale«, gdje su se , kaže , Feničani prvotno naselili , prije no što su se počeli povlačiti na zapad, u Panormus (Palermo), Soloeis (Soli) i druga mjesta, pod naletom grčkih kolonista pristiglih u kasnom 8.st. Feničani su napuštali istočnu Siciliju, želeći valjda preduhitriti Grke u kolonizaciji zapada. Ovo bi potvrdili arheološki dokazi feničke Motje, otočnog grada kod Marsale, na zapadnoj obali Sicilije, koja nije bila naseljena prije 8.st., a bliska srodnost ranomotjanske keramike s istodobnim materijalom kod Kartage upućuju na to da je Kartaga igrala važnu ulogu u njezinom utemeljenju.

Fenička je djelatnost na zapadnom Mediteranu sredinom 7.st bila na vrhuncu. Motja je do tog vremena postala bogata tranzitna luka na putu između Kartage i Etrurije. Nema dokaza da su Feničani kolonizirali Apeninski poluotok, ali , u 2/4 7. st. trgovina s Istokom bila je na vrhuncu u Etruriji i najvjerovatnije iz tog perioda potječu pozlaćene srebrne posude s feničkim ornamentima pronađene u raskošnim grobnicama u Cerveteriju i Praenesti (Palestrina)., kao i mali antropomorfni vrčevi od fajanse i amuleti koje su vjerovatno izrađivali fenički doseljenici na Rodosu.

Arheologija

I danas se stručnjaci spore o tome jesu li Siciliju naselili Kartažani u 7.i 6.st, kada i Ibizu, Malteške otoke i Pantelleriu, ili su feničke naseobine na tom otoku starije.

Arheološka iskapanja u Motyi otkrila su feničko naselje iz 8.st. Koegzistencija feničko-elimskih elemenata, koja se naslućuju iskapanjima, potvrđuju **Tukididove** navode. Pronalazak brončane statuete morskog božanstva pokraj Selinunta sugerira feničku prisutnost na jugozapadnoj obali otoka nekoliko stoljeća ranije. I na kraju , iskapanja prapovijesnih slojeva u južnoj Siciliji naslućuju feničku prisutnost oko 10.st.

Neposredni ostataci feničke i punske kulture vrlo su ograničeni. Najviše materijala pronađeno je u Motyi, jedinom gradu koji je uspio zadržati svoj neovisan izgled što je omogućilo istraživanja širih razmjera.

Druge dvije tradicionalno feničko-punske naseobine su Panormus i Solunto. Panormus leži pod kasnijim gradom i od njega su ostali samo mali dijelovi zidova, nešto grobnica i malo natpisa i novca. Solunto vjervatno nije na mjestu gdje je kasnije bio klasični grad, (relativno) nedavno otkriće dvaju antropomorfnih kovčega smješta ga u današnju Cannitu. Tu je i Lillybaeum , utvrđeno baza kartaškog širenja po otoku, koji je dao zanimljive nalaze, uključujući votivne edikule s oslikanim motivima.

Lillybaion/Lilibaeum

U kasnijem Lilybaeumu u nekropoli nazvanoj *dei Cappuccini*
otkrivene su podzemne *shaft-tombs* (grobnice u kojima su pokojnici bili polagani u komorama sa strane , koje su se otvarale s dna jame), čije su komore na dnu bile veličine 2 m², sadržavale su lijesove , ostatke drvenih kovčega , urne i amfore za pepeo.

Druga nekropola, sv.Francesca, ima podzemne grobnice kojima se pristupalo stepenicama postavljenima izvana, pored bliskog edikula.

Panormus

U kasnopunskoj nekropoli iz 6.st i kasnije otkopane su podzemne komore s pristupnim stepenicama. .

Solunto

Klasični grad. Punski utjecaj nadzire se u jednom podsloju:

- hram sa otvorenim oltarom i bazenom koji sadrži spaljene kosti malih životinja koje podsjećaju na žrtveni kult u *tophethima*;
- dva mala oltara s religioznim simbolima poput znaka Tanit (*thymiaterion*) i kaducejem
- glave ženskog božanstva sa znakom polumjeseca
- dvije kukaste svijetiljke (eng.*beak-lamps)*

Selinunt

Na takozvanim helenističkim građevinama nadzire se punski utjecaj:

- *loom-like* zidine poput onih u Motyi
- tipična punska keramika 4./3.st. nađena u cisternama
- punski natpisi

Eryx

Miješa se punski i elimski kult u štovanju Astrate, feničke boginje, u svetištu na otvorenom. Svećenice-bludnice (**Diodor)**

13. Didona – Elissa

14. Bog Melqart

15. Božica Tanit

16. Ahiramov sarkofag

17. Glavni fenički trgovački artikli

Poljoprivreda – prva, najranija i najraširenija fenička industrija. Naročito je bilo cijenjeno feničko vino, ali i drugi proizvodi poput lana (za odjeću). Od jestivih biljaka uzgajali su lozu, masline, datulje, smokve itd. (palme i datulje se pojavljuju na novcu i stelama).

Stočarstvo – uzgajaju konje (primjena u ratne svrhe), magarce (tranzitna primjena prijevoza robe), goveda, koze, ovce. Od peradi kokoši, nojeve (čija jaja pretvaraju u dekorativno posuđe). Feničani se bave i pčelarstvom jer je med u antici glavni izvor šećera. Punski vosak (cera punica) također spada u posebno poznate feničke proizvode.

Šumarstvo – značajan izvozni proizvod je libanonski cedar. Feničani su majstori drvodjelstvu jer drvo kao sirovinu ne koriste samo za gradnju nego i za izradu namještaja, ljesova i skulptura.

Industrija kamena – za gradnju upotrebljavaju grubi ljuskavi krečnjak ili pješčenjak. Osim u arhitektonske svrhe od kamena izrađuju i sarkofage.

Tekstil – Tir i Sidon su najvažnija središta industrije bojanja. Tkanine koje su izrađivali feničani su vrlo tražen proizvod. Fenička odjeća prikazana je na egipatskim grobnim freskama. Kod Homera se spominje višebojna odjeća Sidonjana.

Industrija metala – poznati su i po obrtničkim proizvodima od željeza, bakra i plemenitih metala. Bakar su u obliku ingota dovozili s Cipra i iz Azije, a srebro i zlato iz Etiopije. Osim po masovnoj proizvodnji metalnih statua, ukrasnih zdjela i posuđa poznati su i po vrlo vješto izrađenom nakitu u zlatu i srebru.

Keramika – najčešći keramički oblik je vrč sa sjajnom, ispoliranom crnom površinom ili bazom od svjetlije gline sa pojedinim dijelovima crveno oslikanim dok neki ostaju u svjetlijoj boji ukrašeni jednostavnim linijskim crtežom.

Staklarstvo – od 7 do 3 st. pr. n. e. proizvode od pješčane jezgre većim dijelom su činile staklene posude, ali brojni monokromni često bezbojni, hladno rezani proizvodi od stakla tog perioda su nam poznati i u obliku perli, privjesaka (mali privjesci-maske), skarabeja i amuleta.

Slonovača – nabavljaju je iz Sirije, poslije iz Indije. U izradi drvenog namještaja koriste slonovaču kao dekoraciju.

18. Fenički alfabet (najstariji spomenici)

19. Fenički moreplovci – istraživači

Redovna fenička putovanja Mediteranom ne smatraju se pravim istraživanjima s obzirom da im je on bio dobro poznat. Herodot izvješćuje kako su fenički pomorci u službi egipatskog kralja Neka (609 do 593 pr. n. e.) oplovili Afriku u 3 godine. Na taj su put krenuli iz Crvenog mora, a putovali su uz afričku obalu. Na posljetku su kroz Gibraltar (Heraklove stupove) uplovili u Sredozemlje i vratili se u Egipat. Sljedeća dva putovanja su Himilkovo (oko Iberijskog poluotoka) i Hannovo (obalom sjeverne i zapadne Afrike).

Hamilkov je put trebao otvoriti trgovinu kositrom. Spominje ga Albion (Engleska) koji kaže kako se Hamilko nije zaustavio u Engleskoj, nego je prošavši kroz kanal otvorio put za trgovinu kositrom sa sjevernom Škotskom koji je do tada išao kopnenim putem. U Engleskoj nema arheoloških dokaza o tom putu. Hamilkov nam izvještaj prenosi rimski pisac Avijenus iz 4 st.

Hanno je putovao sjevernom i zapadnom obalom Afrike. Izvještaj o njegovom putovanju sačuvan je u grčkom prijevodu. Pomoću tog prijevoda danas sa sigurnošću možemo utvrditi mjesta njegovog putovanja. Bio je kartaški kralj, isplovio je sa 60 pentekontera (brod na vesla) u kojima je bilo 30 tisuća ljudi. Hanno je prošao Gibraltar i usput i osnivao gradove te gradio hramove. Smatra se da je rijeka Liksos iz opisa putovanja današnja Dra na granici Maroka i Sahare. Tri dana plovidbe nakon rijeke Liksos osnovan je grad Cerne koji je najjužnije stalno feničko naselje na zapadnoj afričkoj obali. Pseudoskilaks navodi dokaze kako je Cerne morao biti kod ušća rijeke Senegal. Razilaze se mišljenja vezana uz trajanje Hannove plovidbe. Neki smatraju da je došao do Sierra Leone, a drugi da je ušao duboko u gvinejski zaljev sve do Kameruna ili Gabona. Ipak bez obzira na prijeđeni put krajnji rezultati u kolonizaciji su izostali.

20. Feničke ukrašene metalne zdjele

Godine 1849. u arheologiju je ušao pojam feničkih metalnih zdjela. Layard je u takozvanoj "Sobi bronce" u palači Asurnasipala u Nimrudu otkrio 56 metalnih zdjela. Homer i Stari zavjet (knjiga kraljeva) nam govore o ugledu feničkih metalurga. Matična Fenikija nema prirodnih bogatstava, pa je bilo potrebno nabaviti sirovinu. Iz izvora znamo kako su Feničani bakar nabavljali s Cipra i Azije dok su srebro dovozili iz Etiopije i možda Male Azije. U Fenikiji nije pronađena metalurška radionica u

kojoj su se mogle proizvoditi zdjele, ali sasvim sigurno znamo za postojanje radionice na Cipru. Većinu zdjela pronađenih širom Sredozemlja teško možemo odrediti kao originale feničkih majstora ili kopije lokalnih majstora.
Tehnike izrade i ukrašavanja :

Udubljivanje (kovanje) – tehnika izrade kojom se od metalne ploče određene debljine i oblika kovanjem oblikuje željeni predmet. Oblik tog predmeta napravljen je u drvu po kojem se kuje metalna ploča.

Iskucavanje – tehnika ukrašavanja kojom željene motive ukucavamo metalnim ili drvenim puncama (određenih veličina) na negativnu stranu posude kako bi na licu dobili iste motive u obliku reljefa.

Urezivanje – tehnika ukrašavanja kojom se u metal oštrim alatom urezuje zadani crtež.

Motivi koje nalazimo na feničkim zdjelama kombinirani su i preuzeti iz kultura s kojima su feničani najčešće dolazili u kontakt. Egipatski i Asirski motivi : sfinge, grifoni, lavovi, konji, ptice, egipatska božanstva, faraoni, asirski demoni, strijelci itd. Ornamentalni elementi odnosno floralni i spiralni motivi koriste se za ispunu prostora.
Natpisi na feničkim zdjelama su rijetki. Naječešće označavaju ime vlasnika ili radionice u koji je zdjela izrađena. Jezik koji se koristi najrjeđe je fenički, uglavnom je aramejski, hebrejski i grčki. Nema primjera datacije feničkih natpisa na zdjelama prije 6 st. pr. n. e. izuzev jedne zdjele iz Knossosa na kojoj je fenički natpis datiran u 10. st. pr. n. e.
Nedostatak zdjela u matičnoj Fenikiji upućuje na teoriju kako su one izrađivane isključivo na Cipru ili Homerova tvrdnja o rasprostranjenosti feničkih zdjela širom Sredozemlja navodeći kao uzrok feničku kolonizaciju i razvijenu trgovinu.

21. Odnos Feničana i Etruščana

OSTALI NARODI I POJMOVI

1. STIL u arheologiji

Da bismo uopće mogli definirati stil u arheologiji, prvo je potrebno definirati stil općenito.
Stil dolazi od grčke riječi **στυλος** (stup, potporanj, pisaljka, slog) koja se upotrebljavalja kao naziv za zašiljenu pisaljku kojom se u starini pisalo po navoštenim pločicama.
Kao i za mnoge termine, tako i za stil postoje razne definicije.
Opća enciklopedija stil povezuje s literaturom: "*u prenesenom značenju, poseban, svojstven ili značajan način izražavanja ili pisanja.* "
Likovna enciklopedija daje više definicija: "*stil je skup karakteristika umjetničkoga djela, po kojima se ono razlikuje od drugih umjetničkih ostvarenja iste vrste nastalih u užem ili širem području u određenoj sredini .i u određenim historijskim, kulturnim i ekonomskim uvjetima; poseban način kojim pojedini umjetnik izražava vlastitu viziju svijeta, svoje misli i emocije; u širem smislu umjtnička epoha, smjer, škola; stil je više ili manje obrtnička, majstorska, rutinerska ostvarenja, podvrgnuta određenim formalnim sistemima.*"

STIL U ARHEOLOGIJI

Stil u arheologiji možemo definirati kao stalni oblik (elemente, osobine i izraze) u umjetnosti jedinke ili grupe, te to možemo primijeniti i na čitavu djelatnost pojednica ili društva. [31]
Stil se u arheologiji ogleda u motivu, šari ili nekoj osobini umjetničkog djela koja mu može pomoći pri utvrđivanju nastanka djela, te otkrivanju veza između grupe djela ili kultura.
Da bih ovo bilo jasnije dat ću jedan primjer.
Uzet ćemo za primjer neku kulturu X koja je pravila posude stila Y. Ako u toj kulturi nađemo jednu posudu stila Z koji je karakterističan kulturi P, onda možemo reći da su ove dvije kulture bile u dodiru, da su imale trgovačke veze što opet nam nešto može reći o samom stupnju razvoja dotičnih kultura.

STIL U DRUGIM ZNANOSTIMA

Da bismo bolje razumjeli što je to stil u arheologiji vidjet ćemo što je to stil u nekoj drugoj znanosti. Za povijest umjetnosti stil je važan dio ispitivanja: ona proučava nastanak, razvoj, probleme u formiranju,

---
[31] M. SCHAPIRO u ANTROPOLOGIJA DANAS, Vuk Kardžić, Beograd, 1972. poglavlje: STIL, p. 255

promjenama nekog stila. Stil se, nadalje koristi kao kriterij za određivanje datuma i mjesta nastanka nekog djela, te veza između škola, kultura, no povjesničar umjetnosti u stilu vidi i osobni izraz, te pogled na svijet nekog umjetnika.
Za povjesničara kulture stil je manifestacija kulture, te znak njenog jedinstva.

2. Mauzolej u Halikarnasu

Lord Stratford de Redclife Canning (1786. – 1880.)
financirao i poticao istraživanja na tom području te je stoga vrlo važan za povijest istraživanja mauzoleja u Halikarnasu.
Sir Charles Thomas Newton (1816. – 1894)
Mauzolej u Halikarnasu istraživao je 1856./57. pri čemu mu je pomagao asistent Murdoch Smith. Rezultate istraživanja objavio je u svojim knjigama «History of Discoveries at Halicarnassus» (1862.) te «Travels and Discoveries in the Levant» (1865.).
Nadzirao je gradnju Sobe mauzoleja u Muzeju (sl. 5). U njoj su smješteni svi njegovi nalazi sa lokaliteta te dijelovi dekoracije mauzoleja koje je pronašao u samom Halikarnasu, tj. Bodrumu.
Istraživanja Charlesa Thomasa Newtona nastavili su Alfred Biliotti i Auguste Salzmann. Nakon njih iskopavanja je 1966. dovršila danska arheološka ekspedicija.

MAUZOLEJ U HALIKARNASU – GRADNJA, GRADITELJI

Mauzolej je zamišljen i građen kao spomen-grobnica Mauzola i njegove obitelji. Već u antici prepoznata je njegova posebnost i ljepota te je uvršten među Sedam čuda starog svijeta.
Sam raspon gradnje je upitan. Mnogi se ne slažu oko toga je li Mauzolej građen još za vrijeme Mauzolova života ili je gradnju naručila njegova udovica. Argumenti za to da je već sam Mauzol planirao svoju grobnicu u ovakvim razmjerima je tlocrt grada koji je nastao kraljevim diktatom, a u kojem je na glavnom gradskom trgu ostavljen prostor za jednu takvu građevinu. Stoga se smatra da je gradnja započela između 377., tj. godine stupanja Mauzola na vlast i 353. pr. Kr. (godina njegove smrti).
Slične dileme postoje i oko završetka gradnje. Ona je nastavljena i nakon Artemizijine smrti te Plinije kaže da su umjetnici samoinicijativno nastavili graditi bez naknade jer je zgrada bila i jedna vrsta počasti njihovom umijeću. Vjerojatnije je da su zgradu financirali nasljednici Mauzola i Artemizije, Idrijej, Piksodar i Ada. Gradnja je vjerojatno dovršena prije 334. pr. Kr, tj. prije Aleksandrova upada u grad.
<u>Izgled zgrade</u>
Mauzolej je bio kvadratna građevina smještena u ograđeni *temenos* površine 105 x 242.5 m u koji se ulazilo kroz *propilon* u istočnom zidu.
Dimenzije objekta dobivene su mjerenjima prilikom arheoloških iskapanja, ali i preračunavanjem podataka koje nam daje Plinije Stariji.

- Kvadratna baza mauzoleja imala je površinu 38,4 x 32,5 m. To znači da su istočna i zapadna strana bile kraće od sjeverne i južne.
- Pomoću masivnog stubišta ukrašenog skulpturama i frizom Amazonomahije baza se sužava tako da u podnožju kolonade njezine dimenzije iznose
  32 x 26 m.
- Na bazi stoji tzv. *Pteron* ili kolonada od 36 jonskih stupova raspoređenih tako da je na istočnoj i zapadnoj strani bilo po 9, a na sjevernoj i južnoj po 11 stupova. Stupovi su bili visoki oko 12 m, a razmak između njih bio je po 3 m. Ovdje je stajalo 36 kipova Mauzolove obitelji i predaka.
- Iznad kolonade uzdizao se krov u obliku stepeničaste piramide koji su činile baza s frizom utrke kola i kipovima lavova te 24 stepenice.
- Na vrhu krova stajala je kvadriga koja je, zajedno s podijem bila visoka 6,6 m. U bazi kvadrige vjerojatno se nalazio friz Kentauromahije.
- U unutrašnjosti se nalazila grobna komora čiji je strop pridržavalo petnaest dorskih stupova

Kao arhitekti koji su gradili mauzolej spominju se Pitej (*Pyteos*) iz Priene te Satir (*Satyros*).
Satir sa Para, suradnik Piteja u projektiranju mauzoleja vjerojatno je bio sin Isotimosa sa Para; autora statua Mauzolovih nasljednika Ade i Idrijeja koji su stajali u Delfima oko 345. pr. Kr. Od autora koji spominju gradnju mauzoleja, samo ga Vitruvije spominje kao jednog od arhitekata.
<u>Utjecaji</u>

Umjetnički dojam mauzoleja potiče na razmišljanje o utjecajima koji su doveli do toga da on bude oblikovan upravo onakav kakav je bio.
Građen je u samu zoru helenizma pa su, uz staru tradiciju, jasno vidljivi i grčki utjecaji.
Komemorativni i retrospektivni karakter zgrade koji govori o tome da je ljudski život borba, ili utrka kola, potpuno je grčki motiv. Unatoč tome, odmah se opaža negrčki način na koji je to prikazano. Sama veličina grobnice, a posebno dodatak piramide dolazi iz Egipta s kojim je Karija kroz cijelu svoju povijest imala čvrste kontakte. Takav način građenja treba svima pokazati kako vladar ima veći status od običnih ljudi.
Drugi slični spomenici koji su mogli utjecati na izgled mauzoleja su: grob Kira Velikog u Pasargadi, spomenik Nereidama u Ksantosu, Periklov Heraion u Limiri i sl.
Dekoracija
Upravo su monumentalnost i dekorativnost atributi koji su mauzoleju iz Halikarnasa osigurali toliku slavu i doveli ga u uski krug Sedam čuda staroga svijeta.
Od plastičnih ukrasa same zgrade nije ostalo mnogo, ali ono što imamo svjedoči o tome kakav je dojam taj objekt morao ostavljati na svoje suvremenike. Upravo činjenica da je zgrada sravnjena sa zemljom i da se istraživači najčešće oslanjaju na antičke opise i spekulacije na temelju arheoloških nalaza dovodi do mnogih nesuglasica oko toga kako je sam mauzolej zapravo izgledao. Stoga postoje mnoge rekonstrukcije od kojih se ni jedna ne smije potpuno odbaciti, ali ni doslovno tumačiti.
Najveći dio dekoracije s mauzoleja danas se čuva u Britanskom muzeju u Londonu te u samom Bodrumu.

Friz amazonomahije nalazio se u samom podnožju kolonade. Sudeći prema ugaonom dijelu pronađenom u tvrđavi sv. Petra u Bodrumu, vjerojatno je tekao oko cijele zgrade. Prema otkrivenim tragovima boje, pretpostavlja se da je bio bogato obojen. Pozadina je bila plava, a muški su likovi bili obojeni crveno s pozlatom. Oružje likova na frizu i oprema konja bili su brončani, a možda i pozlaćeni. Od tri skulpturalna friza, koliko ih se nalazilo na mauzoleju, upravo je ovaj najbolje očuvan. Prikazuje ekspediciju Herakla i Tezeja u amazonski grad Themiskiru i žestoku borbu s Amazonkama.
Ova je tema bila vrlo omiljena u grčkoj umjetnosti, ali posebno je bila važna za samog Mauzola. Prema karijskoj tradiciji, sjekira amazonske kraljice Hipolite čuvala se u gradu Labraundi, u svetištu predaka Hekatomnida.

Kvadriga se nalazila na vrhu stepeničaste piramide koja je nadvisivala mauzolej. Cijela grupa vjerojatno je bila dugačka oko 6,5, a visoka oko 5 m. Danas se u Londonu nalaze dva najveća fragmentaiz te kvadrige koja je pronašao C. T. Newton. na glavi konja još se uvijek nalaze originalne brončane žvale.
Točna namjena kvadrige je upitna. Osim dekorativne, vjerojatno je imala i pogrebnu funkciju. Ako je bila prazna, tada je predstavljala dar za mrtvoga kralja; običaj nepoznat u Grčkoj. Ukoliko je imala putnike, što je vjerojatnije, predstavljala je apoteozu vladara. U kočiji su vjerojatno bili prikazi Mauzola i Artemizije, ali u likovima Apolona (ili Heliosa) i Nike.

Muška statua
Iako je pronađena osamdesetak fragmenata, to je najbolje sačuvana statua s mauzoleja. C. T. Newton pronašao ju je na sjevernoj strani nalazišta gdje je vjerojatno ležala još od potresa koju su ju srušili s građevine. Odmah je pretpostavio da je upravo to prikaz kralja Mauzola te da je, kao i ženska statua pronađena u blizini, dio kvadrige s vrha mauzoleja. Za to, naravno, nije imao nikakve dokaze. Vjerojatni autor statue je kipar Brijaksid. Iako je prikazan vrlo realistično, s jakom vilicom, malim ustima, brkovima, dugom kosom i širokom bradom, ipak je vjerojatno da je to samo izgled jednog tipičnog Karijca, a ne samog Mauzola te se smatra da prikazuje nekog Mauzolovog pretka. Visina statue je 3 m.

Kip muškarca u sjedećem položaju
Impresivna statua bila je isklesana ih jednog bloka mramora. Kada je nađena, draperija je imala na sebi purpurnu patinu što je vjerojatno ostatak boje. Purpurna je dugo vremena bila povezivana s kraljevskom vlašću pa ta statua, najveća od sačuvanih ljudskih skulptura s mauzoleja, vjerojatno prikazuje samog kralja Mauzola. Možda je upravo ova statua bila centar pogrebne procesije te prinošenja žrtvenih darova kralju.
Mauzolej je vjerojatno stajao netaknut sve do srednjeg vijeka kada se smatra da su ga oštetili potresi. Kamen i skulpture sa zgrade koristilo je lokalno stanovništvo, kao i križari, Vitezovi Sv. Ivana kako bi sagradili utvrđenje njihove kule u na otočiću Zephiyiji (Kraljevski otok) oko 1494. Dok su pretraživali

nalazište u potrazi za građevinskim materijalom, otkrili su grobnu komoru, ali u njoj nisu zatekli tijela Mauzole i Artemizije. Tvrđava koju u izgradili punim se imenom naziva Tvrđava sv. Petra Osloboditelja reda vitezova Hospitalaca sv. Ivana Rođanina, a danas se u njoj nalazi Bodrumski nautički muzej.

3. Mauzol, vladar Karije

Mauzol je rođen u Mylasi, gradu iz kojeg je njegov otac Hekatomnos, kao satrap, vladao Karijom. Bio je oženjen svojom sestrom Artemizijom, a ostala braća bili su mu Idrijej, Piksodar i Ada. Nakon smrti svog oca, 377. pr. Kr, i sam postaje satrapom. Nakon stupanja na vlast, prijestolnicu je, iz Mylase, preselio u obalni grad Halikarnas. Grad je opasao modernim zidinama dugim 6 km čiji su ostaci i danas vidljivi, te ga naselio stanovništvom šest okolnih gradova. *… u podnožju brda načini trg. U sredini luka i samog zavoja načini vrlo široku cestu, a usred nje mauzolej s tako krasnim radovima da se spominje među sedam svjetskih čuda.* Ostale gradnje koje je planirao Muzol, iako su dovršene nakon njegove smrti, su teatar i hram boga Aresa.

Velika pobuna satrapa

Najpoznatiji politički i vojni događaj u kojem je sudjelovao Mauzol je Velika pobuna satrapa protiv perzijskog kralja Artakserksa III. Pobuna se odvijala u četiri faze, a trajala je od oko 372. do oko 360. pr. Kr.

4. Spomenik (Grobnica) Nereida u Ksantu

Spomenik Nereida podignut je u blizini Ksanta, grada u Likiji. To je kneževska grobnica u kojoj je pokopan vladarski par. Datacija spomenika nije sigurna te se smatra da je podignut između sredine V. I prve četvrtine IV. st. pr. Kr. Grobnica je najvjerojatnije građena na samom kraju V. st. pr. Kr.

Izgled i dekoracija

Grobnica se sastoji od baze na kojoj se uzdiže maleni jonski hram. Baza je podijeljena u dva dijela pomoću dvaju reljefa koji teku njenim središnjim dijelom te u samom podnožju hrama.

Hram je peripter s po četiri jonska stupa sa svake strane. Ukras epistila hrama sadrži scene lova i borbe konjanika. Na frizovima cele nalaze se scene gozbe i igara; aluzije na pogrebne kultove. U zabatima hrama prikaz je bitke, jednako kao i na reljefima u bazi zgrade.

Na akroterijima su se nalazili Dioskuri, a između svakog od stupova hrama po jedan kip Nereide[32] koje bi trebale predstavljati spomen na pomorsku pobjedu vladara pokopanog u grobnici.

Najveći dio spomenika istraživao je Sir Charles Fellows te se danas u, potpunosti re4konstruiran od originalnih dijelova, nalazi u British Museumu u Londonu.

5. Umjetnost «Gandhara»

6. Petra

Položaj

Petra se nalazi u biblijskoj zemlji "Edom" oko 257-273 kilometra južno od modernog Amana na kraju brdovite pustinje Wadi Arabia. Do Petre se može doći sa zapadne strane kroz Wadi Mousa (u prijevodu Mojsijeva Dolina) gdje je prema Bibliji Mojsije udario štapom i iz stijene je potekla voda (dan danas postoji izvor koji se zove Ain Mousa).

S obzirom na trgovačke putove u prošlosti može se reći da Petra leži na poveznici sjevera i juga- od Ezion-gebera do Ammona i Damaska, i na putu istok-zapad za Beershebu i Gazu (nalazi se na međunarodnom trgovačkom putu koji spaja Kinu, Indiju i Južnu Arabiju sa Grčkom, Rimom, Egiptom i Sirijom.)

Ime Petra :

Ime Nabatejske prijestolnice je variralo između grčkog oblika Petra (što znači stijena) i svog semitskog oblika RQM (Reqem), dok je arapsko ime za Petru Batra.

Međutim još uvijek postoje nedoumice u svezi s imenom Reqem jer se ponekad identificira s Petrom, no ponekad i s Kadesh-Barnea).

---

[32] G. Schwab, *Najljepše priče klasične starine III*, GZH, Zagreb, 1985. *… mudri i dobri starac Nerej, čije dražesne kćeri, pedeset Nereida, na ljupki način napučuju valove morske: najglasovitije među njima su Amfirita, žena Posjedonova i Tetida, žena Pelejeva, mati Ahilejeva.*

Treće ime za Petru je Selah (hebrejski stijena) na koje nailazimo u Bibliji, neidentificiran grad južno od Mrtvog Mora no činjenice ukazuju na Petru.
Još jedno ime koje se veže uz Petru je i "Ružičasti grad" zbog crvenkastih stijena koje su tipične za ovo područje.

Povijest Nabatejaca i Petre

Nabatejci su prvi put spomenuti u 4. st. pr. Kr. u Babilonskim povijesnim spisima u kojima ih se opisuje kao stanovnike pustinje koji se bave ovčarstvom i ne znaju ništa o uzgoju kako izvor kaže « nisu gradili kuće niti su pili vino».
Nabatejci su bili prilično divlje pleme obdareno velikom sposobnošću koja je u početku dolazila do izražaja u pljačkaškoj trgovini, da bi se kasnije izrazila u umjetnosti (grobnice u Medain Salehu, a zatim Petra). Toliko su razvili to područje da su prema starim povjesničarima bili jedini narod Bliskog Istoka koji su imali demokratsku vladavinu.
Zahvaljujući dobrom položaju Petre, Nabatejci su počeli zarađivati opskrbljujući karavane vodom i hranom, te vršili razmjenu robu. Sredinom 4. st. pr. Kr. Nabatejci su se obogatili trgovinom začinima, srebrom, mirtom i tamjanom.
321. pr. Kr. su odbili napad Antigonus-a I Monophtslmus-a (jednog od generala Aleksandra Velikog) i tako sačuvali svoju neovisnost. Sljedećih 150 godina Petra je odolijevala napadima Egipta, Sirije i nastavila cvjetati. Zbog nedostatka pisanih dokumenata, ovaj period je pomalo nejasan, no smatra se da su tada počeli sa sjedilačkim načinom života, te da su šatore zamijenili kućama i tako dotadašnji kamp pretvorili u grad.
Nabatejci su se nastavili razvijati, te izgrađivati svoje kraljevstvo. Prvi poznati kralj je Areta i spominje se u drugoj knjizi Makabejaca u svezi događaja koji se dogodio oko 168. pr. Kr. Njegovi nasljednici Areta II (115-96 pr. Kr.) i Obod I (96-86 pr. Kr.) su nastavili s ekspanzionističkom politikom posebno prema Seuklidskom kraljevstvu. 85. pr. Kr. Areta III (86-62 pr. Kr.) je okupirao Damask. Do 1. st. pr. Kr. nabatejska trgovačka mreža se proširila uključujući nekoliko karavanskih odmorišta na jednom velikom području od Hegre[33] do gradova Negev, Oboda, Mampsis i Sobata[34]. U biti nabatejsko kraljevstvo nije imalo čvrste granice koje su većinom zavisile od vojne nadmoći vladar u odnosu na granične države. Generalno gledano nabatejsko kraljevstvo se pružalo od juga Sirije do Aqaba zaljeva uključujući Negev, Sinaj, Trans-Jordan, dio Arabije sve do Hegre. Zajednice nabatejskih trgovaca su se smjestile u važnijim lukama Istoka (Sidon) i Zapada (Pozzuoli, blizu Napulja) i u Rimu.
Odnose, iako vrlo zategnute, sa susjednim Židovima obilježavala je politika neagresije, i u isto vrijeme su Nabatejci uspjeli jako odoljeti nadmoći Rima i sačuvati svoju neovisnost.
U međuvremenu Petra se proširila ogromnoj dolini između planina Umm el Biyara i Jebel el Khubtha, gdje Wadi Mousa[35], Wadi Mataha i Wadi Turkmaniya utječu u jednu sezonsku rijeku Wadi Siyagh.
Odnosi s glavnim trgovačkim grupama i rastuće bogatstvo su od Petre načinili pravi kozmopolitanski grad što se najbolje vidi na brojnim spomenicima u stijenama koje su podigli nabatejski vladari. Petra je obogaćena u samo nekoliko desetljeća zahvaljujući doprinosu utjecaja Sirije, Egipta i helenističkog svijeta i tako ujedinila različite arhitektonske i dekorativne kanone u jedan jedinstveni jezik.
Na svom vrhuncu najvjerojatnije je imala između 30 i 40 tisuća stanovnika od koji se većina bavila trgovinom.
Vladavina Arete IV (8 pr. Kr.- 40 AD) se smatra zlatnim razdobljem monumentalnog graditeljstva Petre, tada je sagrađen Veliki hram, te su izvršene brojne urbanističke promjene da bi se Petru napravilo dostojnom prijestolnicom bogatog i moćnog Nabatejskog naroda. Takvo bogatstvo je samo skrivalo vojnu slabost Nabatejaca. Rimski građanski rat je već ugrozio Petru. Areta II koji je 65 pr. Kr. okupirao Jeruzalem morao se povući pred Pompejem, te su Rimljani opkolili Petru no nisu je osvojili. Gora situacija je bila kad su se Nabatejci za vrijeme vladavine Malchus-a I (59-30 pr. Kr.) udružili s Partima protiv Rimljana, što je dovelo do toga da Rimljani grade nove karavanske putove kroz Arabiju i na taj način sve više i više marginalizirali Petru, tako da je vladavina Arete IV ujedno predstavljala vrhunac i početak kraja Petre. Posljednji Nabatejski kralj Rabbel II (70-106 AD) je predosjećao što će se dogoditi pa je premjestio prijestolnicu u Bozrah. Rimske trupe su napredovale kroz Siriju, Judeju, Egipat i 106. car Trajan je osvojio Petru i pripojio je Provinciji Arabiji. Za vrijeme rimske okupacije nastavila se izgradnja grada, no drugi karavanski centri kao Palmyra i Jerash su cvjetali i tako je

[33] danas Madain Saleh, Saudijska Arabija
[34] danas Avat, Mamshit, Shivta u Izraelu
[35] ime rijeke i doline

važnost Petre slabila. Petra je ponovo postala trgovački centar za vrijeme Dioklecija 293. AD kad ju je proglasio prijestolnicom provincije Palestina Taertia.
U kršćanskom razdoblju mnoge su građevine pretvorene u crkve, a poslije potresa 663.[36] Petra je potpuno uništene, te je još jednom je probuđena i zaborava kada je u 12. st. služila kao utvrda križarima.

Zaborav i ponovno otkriće

Poslije 1189- kada je Saladin osvojio Mojsijevu dolinu Petra je zaboravljena za zapad.
Samo su neki znanstvenici znali za grad u stijeni iz grčkih, rimskih, bizantskih i arapskih pisaca ali siromašnih detaljima.
Najvažniji istraživač je David Roberts, koji je inače mnogo putovao praveći crteže, te nakon što je pročitao Labordovu knjigu odlučio doći u Petru. Zahvaljujući bogatim sredstvima uspio je pridobiti lokalno stanovništvo i ostati 5 dana, no ne bez problema kao što su napadi, pljačke. Bio je oduševljen Petrom te su nam je ostavio mnoge crteže.
Do kraja prvog svjetskog rata Petru su istraživali njemački arheolozi, a od 1921. britanski, da bi danas na području Petre radile 2 američke škole (University of Pennsylvania i Brown University) te švicarska škola iz Bassela.

Wadi Mousa (Mojsijeva dolina)

Mojsijeva dolina predstavlja ulaz u Petru. Nalazi se na mjestu drevne Gaie, prvog naselja Endomaca i kasnije u 6 st. pr. Kr. doma nabatejskih kraljeva prije nego se dvor preselio u Petru.
U gornjem dijelu sela nalazi se Ain Mousa (Mojsijev izvor) gdje je prema Bibliji[37] Mojsije udario stijenu i potekla je voda.
Kroz selo protiče i rijeka Wadi Mousa koja je podarila život nabatejsko prijestolnici. Iz Wadi Mousa se ulazi u Siq (vanjski Siq).

Djin blokovi

Iza Bab al Siq (Vrata Siqa), na mjestu gdje se dolina postepeno sužava nalaze se 3 strukture – tako zvani Djin blokovi, ogromni monolitni blokovi u obliku kocke najvjerojatnije iz 1 st. pr. Kr.. Visoki su između 6 i 9 metara, a jedan od njih podupire piramidalnu strukturu, dok su strane drugog ukrašene četiri polustupa. Kapiteli, arhitravi su najvjerojatnije bili od mramora ili bronce i onda ugrađeni u stijenu, no danas su nam ostale samo rupe i urezi u koje su bili ugrađeni.
Danas se smatra da su ovi blokovi najvjerojatnije bili grobovi u obliku kule, međutim kako riječ "Djin" u arapskom znači duh (dobar duh) tako se smatra da su ove strukture "kuće" duhova sagrađene da štite ulaz u Petru.
Jedna druga teorija kaže da ove strukture predstavljaju boga Dusaresa[38], kojeg su Nabatejci prikazivali u obliku kocke[39].
Ove su strukture poznate također kao i Sahrij, što u arapskom znači cisterna. Ovo se možda čini čudnim jer strukture su potpuno nepogodne za funkciju cisterne, međutim još 23 slične kocke su nađene u Petri pored rijeka i izvora, tako da se može smatrati da su Djini čuvali najdragocjenije što je Petra posjedovala – vodu. Zbog ovoga bi trebalo obratiti pažnju na dugački horizontalni usjek u stijeni iza Djin blokova. To su ostaci kanala koji je dovodio vodu s Mojsijevog izvora u Petru.

Grobnica Obeliska (The Obelisk Tomb)

Poslije Djin blokova nalaze se grobnice Asirskog tipa.
Obelisk grobnica duguje svoje ime 4 velikim obeliscima u obliku piramide koji dominiraju strukturom. Visoki su oko 6 metara i urađeni u punom reljefu u stijeni, te su najvjerojatnije nastali pod egipatskim utjecajem. Niša iza obeliska sadrži mušku statuu koja stoji, obučena po helenističkoj modi. Vrata su uokvirena stupovima, a iznad se nalazi dorski friz koji vodi do pogrebne komore u kojoj se nalazilo 5 grobova. Najvažniji grob je na zidu nasuprot ulazu u obliku acrosoliuma[40]. Najproširenija teorija kaže da je svaka piramida (obelisk) – nefesh - predstavljao jednog od umrlih, tako da je grobnica

[36] nakon što su Arapi 551 osvojili to područje
[37] Izlazak, 17:1-7
[38] Najvažniji nabatejski bog koji je živio u planinama i kontrolirao prirodne fenomene, upravljao je ciklusom godišnjih doba i plodnošću, te bio zaštitinik kraljevske kuće. Kasnije se asimilirao s Jupiterom i Dionizom
[39] Zna se da Nabatejci nisu imali antropomorfne bogove sve do 1 st. AD kada su u dodiru sa zapadnom kulturom prihvatili figurativno prikazivanje bogova
[40] Niša sa krovom u obliku luka najčešće se nalazila u unutar grobnica i katakombi

najvjerojatnije bila namijenjena za četiri osobe, tako da je peti se dao prikazati na novi način – dao si je podići acrosolium.
Pak, ako su, s druge strane, obelisci i statua iz istog razdoblja, to pokazuje kontinuitet drevnih pogrebnih običaja kombiniranih s grčko-rimskim zapadnim utjecajima.
Također postoje autori koji smatraju da su obelisci zapravo zaštitnici grada.
Koja god teorija je točna, činjenica je da je grobnica datirana u prvu polovicu 1. st. AD.

Siq

Ulaz u klanac je obilježen ostacima slavoluka. Jedini ostaci su stupovi svoda[41] urezani u stijeni i ukrašeni sa stupovima i s dvije niše u kojima su najvjerojatnije bile votivne statue, a od samog luka ostale je nekoliko tesanih kamenih blokova.
Ova struktura je imala obrambenu funkciju zahvaljujući drvenim vratima, no srušena je u potresu 1896., a kako je izgledala znamo zahvaljujući Davidu Robertsu i njegovim suvremenicima.
Ovaj spomenik otkriva grčko-rimski utjecaj i datiran je u drugu polovicu 1. st. AD.
Sam klanac je nastao zahvaljujući tektonskim silama, te kasnije izglačan vodama Wadi Mouse. Dugačak je oko 1609 km (1milja). Jako je uzak (u pojedinim dijelovima ne više od 3 metra), i zatvoren stijenama visokim između 100 i 200 metara u kojima se nalaze votivne niše, stele čiji su natpisi datirani u 2. i 3. st. AD. Mnoge niše imaju samo jedan baetylus[42], međutim nailazimo i one s njih 10.
Zanimljiv je i nalaz nekoliko statua iz 1998. godine. Iako je čitav gornji dio statua erodiran još uvijek je moguće prepoznati statue dva trgovca od kojih svaki vodi dvije jednogrbe kamile. Noge životinja, kao i noge dvojice ljudi su veoma dobro očuvane, a visina statua je dva puta veća od prirodne veličine.

Khasneh (Riznica)

Khasneh (riznica u prijevodu s arapskog) je jedan od najpoznatijih i najočuvanijih spomenika u Petri zahvaljujući svom položaju koji ga je očuvao od prirodnih elemenata.
Ova struktura je isklesana u okomitoj stijeni na mjestu gdje Siq oštro skreće u desno.
Fasada, visoka oko 40 metara i oko 30 metara široka, podijeljena je u dvije kompozicije.
Donja kompozicija je sačinjena od portika s zabatom i šest korintskih stupova visine od oko 12 m. Iako se čini suprotno samo su 2 centralna stupa slobodna, dok su ostala četiri vezana za podlogu. Dvije velike grupe konjanika urezane u visokom reljefu između vanjskih dijelova najvjerojatnije su prikazi Dioskurida. Ove statue su jako uništene kao i ostalih devet reljefnih figura ali samo dijelom zahvaljujući prirodnoj eroziji, glavna oštećenja su nastala od kršćanskih i muslimanski ikonoklasta jer pažljivim promatranjem mogu se vidjeti oštećenja nastala rafalima iz vatrenog oružja.
Friz iznad stupova se sastoji od lišća i voluta s vazama uokvirenim sa grifonima, ova dekoracija upotpunjuje tympanum koji u sredini je imao Gorgoninu glavu (prema nekim autorima to je orao s raširenim krilima). U kutovima arhitrava dva lava ili sfinge imaju funkciju akroterija. Gornji dio potkrovlja koji odvaja dvije kompozicije predstavlja neprekinut niz rozeta.
Gornja kompozicija je podijeljena na tri dijela. U centralnom dijelu je tolos s koničnim krovom na čijem vrhu je urna po kojoj je cijela građevina dobila ime Khasneh (Riznica) jer su Arapi vjerovali da su se u njoj nalazila neizmjerna bogatstva. Tolos je okružen poluzabatima koji su poduprti kutnim stupovima. Dvije niše su naslonjene na zid i nalaze se između dva para polustupova. Četiri figure koje ukrašavaju poluzabate i dvije sa strane tolosa su identificirane kao amazonke sa sjekirom u desnoj ruci. Dvije skulpture u nišama predstavljaju krilatu Niku. Ženska statua u interkolonu između dva stupa tolosa nije još sa sigurnošću identificirana. U lijevoj ruci drži rog obilja a u desnoj pateru simbole božice Tyche, međutim na akroteriju oko apex zabata nalazi se solarni disk između ušiju goveda uokviren s još dva roga obilja. Ovi simboli se vežu uz Izidu. Na osnovu ovih činjenica danas se smatra da ova statua predstavlja Izidu koja se asimilirala s Tyche i Al Uzzom[43]. Ova identifikacija je poduprta prikazima Tyche-Izide na aleksandrijskim vazama. Neprekinuta entablatura s frizom s vijencem listova i orasima nalazi se iznad kapitela druge kompozicije, dok se umjesto akroterija nalaze četiri ogromna orla.
Unutrašnjost građevine, odnosu na fasadu manje impozantna, se sastoji od vestibula 14 metara širokog i dubokog oko 6 metara sa 8 stepenica koje vode u centralnu prostoriju površine od oko 4 metra2 s čije

[41] abutments
[42] nefiguralan prikaz nabatejskih božanstava, najčešće u obliku krnje piramide, kocke, paralelopipeda, cilindra ili ponekad polulopte. Doslovno termin znači "kuća božanstva"
[43] božica koja je vladala svime što je vezano uz život i ljubav

tri strane se nalaze manje prostorije. Jedini ukrasi su zabati iznad vrata. Dvije slične male prostorije nalaze se sa strane vestibula.
Najveća debata se vodi oko datacije spomenika. Danas se odbacuje ideja da je Khasneh podignut za vrijeme Hadrijanove posjete Petri (129 ili 130 AD), da bi se sve više prihvaćala ideja da je sagrađen od sredine 1. st. pr. Kr. do sredine 1. st. AD.
Također se još uvijek ne zna namjena Khasneha: grobnica ili hram? Raspored unutarnjih prostorija i prisutnost niša u kojima su se najvjerojatnije nalazili sarkofazi upućuju na grobnicu. Ako je to grobnica postavlja se pitanje čija. Ovako lijep spomenik mogao je biti samo grobnica kralja, no kojeg? Prema dataciji to bi mogli biti Aretas III Philhellen, Obodas II ili Aretas IV, koji je odgovoran za urbanu obnovu Petre. Ovo pitanje ostaje još uvijek otvoreno.

Teatar

Iako je plan teatra rimski (polukružna orkestra), porijeklo i datacija nisu sigurni. Smatra se da je sagrađen za vladavine Arete IV (8 pr. Kr. – 40 AD) kada je Petra bila još uvijek nezavisna ali već pod jakim utjecajem rimske kulture i umjetnosti. U svojoj početnoj fazi teatar je dosegao visinu drugog prstenastog prolaza koji se vidi danas.
Poslije, nakon što je Trajan anektirao Nabatejsko kraljevstvo 106. AD, teatar je proširen ali nauštrb grobova iza. Oni su uklonjeni da bi se smjestio novi auditorium.
Auditorium danas ima 45 redova za sjedenje, većina uklesana u stijeni, podijeljena u 3 horizontalna odjeljka i 6 vertikalnih stepenicama koje su omogućavala gledateljima da dođu do svojih sjedišta. Teatar je mogao primiti između 6.000 i 8.500 tisuća ljudi, po nekim autorima čak 10.000.
Orkestra, u promjeru 25 metara, također je uklesana u stijeni. Platforma pozornice je podignuta prema rimskim standardima međutim samo je jedan mali dio preživio potrese i poplave.
Pozornica, ispred koje se nalazio pulpitum[44] bila je široka oko 38 metara. Iza frons scenae, s tri ulaza, najvjerojatnije su bila 2 nivoa sa stupovima koja su najvjerojatnije bila urađena freskama, statuama i mramornim frizovima.
Dva barrel-valuted prolaza nekad obloženi sadrom i oslikani se mogu vidjeti sa strana pozornice i vodili su do pokrivenih prolaza i stepenica do orkestre i gledališta.
Veliki potres 363 najvjerojatnije je uništio teatar, međutim neki autori smatraju da je već bio oštećen ranije.

Područje kraljevskih grobnica (The Royal Tomb Area)

Nedaleko od teatra, na desnoj strani ceste koja vodi od Siqa do centra Petre nalazi se tako zvano područje kraljevskih grobnica. Iako ne postoje ni pisani izvori niti arheološki dokazi da bi potvrdili da su ovo zaista kraljevski grobovi, ipak veličina i najvjerojatnije visoka cijena da bi se podigla ovakva zdanja idu u korist ovoj činjenici.

Grobnica Urne (The Urn Tomb)

Najveća grobnica u ovom području. Posebno je zanimljiva fasada ove grobnice koja uklopljena u stijenu. Prednja strana ovog zdanja je proširena konstrukcijom podignute platforme, no od platforme danas su nam jedino ostali potporni lukovi. Visoka fasada je urađena u obliku prednje strane hrama koja je uokvirena s dva kutna na koja su naslonjena quarter-columns, dva centralna polustupa na podiju uokviruju ulaz iznad kojeg se nalazi dorski friz čije su metope zamijenjene krugovima. I mali zabat.
Gornji dio prostora interkolona[45] sadrži tri locula[46] ali samo kod srednjeg je ostao kamen koji je zatvarao nišu ukrašen veoma oštećenom muškom glavom i torzom po nekima identificiran s kraljem Malchus-om II (40-70 AD)
Velika trodijelna mansarda kompozicije (niži arhitrav odmah iznad kapitela otkriva prisutnost četvero bas reljefnih bista najvjerojatnije božanstava) sadrži zabat s typanumom bez ukrasa. Na samom vrhu ovog zabata nalazi se akroterij u obliku urne po kojoj je grobnica nazvana.
Unutrašnjost grobnice je masivna prostorija najvjerojatnije oko 20 metara široka i oko 17 duboka. Neožbukani zidovi se doimaju kao da pokriveni mokrom svilom. Najvjerojatnije je ova prostorija služila kao triclinum, a 447. je pretvorena u crkvu- Tada je pod podignut, veliki prozor otvoren iznad vrata, i dvoja vrata, a na zadnjem zidu, gdje su originalno bile četiri niše, napravljena je vrsta akrosolija spajajući dva centralna udubljenja.

---

[44] nizak zid s nišama
[45] prazan prostor između dva susjedna stupa
[46] pogrebna niša

Grobnica svile (The Silk Tomb)

Nalazi se nedaleko od grobnice urne. Dobila je ime po spektakularnoj polikromiji stijene u kojoj je uklesana. Boje se kreću od ružičaste, bijele, blijedo plave, oker, šafran žute kreirajući očaravajući spektar.

Pored ovog kolorita, pažnju treba posvetiti i fasadi koja se još uvijek vidljiva iako je poprilično erodirana.

Donja kompozicija je označena s četiri prominentna stupa s karakterističnim nabatejskim kapitelima. Bočni interkoloni uokviruju dvije niše, koje pomalo neuobičajeno sadrže mnoge reljefne figure, koje su danas previše oštećene da bi bile identificirane.

Nivo mansadre, sa otvorima za puškarnice u asirskom stilu, je podijeljen s četiri kratka stupa s kapitelima u nivou s onim ispod.

Korintska grobnica (The Corinthian Tomb)

Spomenik koji je najviše nastradao zbog izloženosti jakim vjetrovima, stijenama.

Fasada je široka 25 metara, a visoka oko 28 metara. Ime su joj dali Irby i Mangles prema kapitelima. Zbog sličnost s Khasnehom korintska grobnica je često smatrana slabom kopijom, no pažljivije proučavanje pokazuje suprotno. Može se reći da ova grobnica predstavlja pokušaj kompromisa između tradicionalnog nabatejskog stila i importiranog helenističkog.

Čitav donji dio je urađen u skladu s tradicionalnim lokalnim kanonima: zdepasti polustupovi, polukružni vijenac glavnog ulaza, slomljenim zabatom.

Gornja kompozicija je pak sva urađena u helenističkom stilu. Danas nam se to može činiti neprirodnim, no tadašnjim stanovnicima Petre to je bilo sasvim normalno.

Unutrašnjost je u odnosu na fasadu siromašna. Vrata vode do više prostorija raznih veličina, odvojenih jedne od drugih. U glavnoj prostoriji se nalazi više niša što upućuje na skupni grob nekog moćnika i njegove obitelji.

Datacija je nepoznata i znanstvenici se spore oko toga kome je grobnica pripadala (u nedostatku natpisa). Po nekima je to Areta III, dok drugi smatraju da je to Malchus II.

Ulica kolonada (The Colonnade Street)

Cesta počinje na mjestu gdje se Wadi Mataha spaja sa sezonskom rijekom iz vanjskog Siqa, no vjerojatno je počinjala malo dalje na istoku i pružala se od istoka prema zapadu. Ulica kolonada ide paralelno s ovom cestom otprilike oko 275-300 metara. Ovo je najvjerojatnije bila glavna gradska ulica i prije Arete IV, no ovaj kralj joj je dao monumentalni izgled. Izgleda, međutim, kameno popločanje i dva portika s kolonadama se mogu pripisati caru Trajanu (98-117 AD) koji je osvojio nabatejsku prijestolnicu i htio ju urediti po zapadnjačkom ukusu. U skladu s rimskom tradicijom nazvao ju je Cardo Maximus i ulica je postala centar metropole.

Sve glavne javne građevine su stajale oko ulice i svi su se poslovi obavljali tu.

Ulica počinje kod nimfeja velike fontane koja je snabdijevana vodom iz Mojsijevog izvora.

Na lijevoj strani s prilaznim stepenicama nalaze tri ogromna trga no danas ih je teško razlikovati.

Veliki hram

Danas se smatra da je bio jedna od glavnih građevina drevne Petre.

Posvećen je na brdu južne citadele i bio je rezultat svjesnog izbora. Taj položaj hrama na jednoj od najviših točki u Petri, te činjenica da su ga uklopili u dio puta istok-zapad osigurali su mu važnost.

Veliki hram se nalazi na oko 25 metara iznad ulice kolonada, i nalazio se na gornjoj terasi i gornji temenos se nalazi otprilike na 884.40 metara nadmorske visine. Orijentiran je sjever-jug s fasadom okrenutom k sjeveru. Gornji temenos je bio povezan s gradom monumentalnim stepeništem. Niži temenos se nalazi na prosječnoj visini od 878.50 m.

Velika fasada je bila je urađena u tetrastilu i podignuta iznad niskog podija. Stupovi fasade su pretrpjeli oštećenja od vode, tko da su zamijenjeni novim stupovima koji danas stoje (prosječna visina je 2.40 m).

Dimenzije velikog hrama su impresivne. Na potezu istok-zapad mjeri 28 metara i u dužinu nekih 42 metra. Stupovi portika u promjeru imaju 1.5 metar. Najvjerojatnije toliko i 15 metara u visinu, te ako tome dodamo arhitrav čiji ostaci još uvijek nisu pronađeni, struktura je bila visoka 19 metara. Svi stupovi hrama su stajali na lijepo isklesanoj mansadri u bijelom krečnjaku. Stupovi od pješčenjaka su pokriveni crvenim štukom.

Oblik i visina arhitrava i cornice su najveći problem u rekonstrukciji izgleda i oblika fasade i krova. Stupovi centralnog portika su široko razmaknuti i dva krajnja stupa su locirana otprilike 15 metara na istoku i zapadu. Iza ovih krajnjih stupova otprilike na još 4,5 metra stajali su krajnji zidovi strukture.

Duboka struktura pronaosa mjeri 6.5 metara u dubinu i 25 metara u širinu. Na ulazu u glavnu prostoriju iz pronaosa nalazila su se 2 stupa istok promjera (1.5 m) kao i stupovi portika.
Polovina apsidalne strukture sa sjedištima je otkrivena, i prepoznata kao mala nabatejska struktura u obliku teatriona. Okrenuta prema sjeveru nalazilo se pet redova sjedišta u cavea sa dva stepeništa od šest stepenica iznad 1.5 metara visokog ožbukanog zida. Najniži dio je popločan prilaz na vrhu cavea zida s 1.5 metara u širinu sa bijelim i tamnocrvenim popločanjima od pješčenjaka.
Promjer orkestre je oko 6.4 metara. Pod orkestre je popločan s pravolinijskim pješčenjacima postavljenim po dužini u smjeru sjever-jug i okomitim u centru cavee. Najvjerojatnije je pod bio ukrašen nekim motivom koji nažalost nije sačuvan.
Najvjerojatnije je prije bilo 13 redova sjedišta i kapacitet teatra je bio između 560 i 620 osoba.
Teatar ne zauzima cijelu širinu podija, tako je na istočnoj i zapadnoj strani uokviren monumentalnim stupovima s kvadratnim završecima, te s još dodatnih osam stupova ukrašenih korintskim kapitelima. Također šest stupova se nalazilo u zadnjem dijelu strukture koja je imala vezane kutne stupove u obliku srca. Između stupova i vanjskog zida hrama nalazio se hodnik. A oko vanjskog dijela strukture prilaz.
Kapiteli hrama su bili od krečnjaka. Imali su dvodijelni niži trup ukrašen akantusovim listovima i viši četverodijelni viši trup ukrašen vinovom lozom, voćem, povrćem, šišarkama, žirovima koji izrastaju iz peteljki hibiskusa. Ovi kapiteli su još ukrašeni i duboko urezanim kutnim volutama.
Na zapadu se nalazio hodnik čiji zidovi (visine 6 metara) su ukrašeni freskama. Prostor između zapadnog zida i zida zapadnog hodnika je dugačak 20 metara, širok 3metra, te prosječne dubine od 5-10 metara.
Jugozapadni hodnik je skretao na istok. U njemu je otkriven sistem odvoda koji je usječen u stijeni u dnu hodnika . Kutni kameni ovog odvoda su bili dugački oko 1.5 metar i bili su nepravilni i nejednaki.
Ulaz u jugozapadni hodnik je namjerno blokiran još u antici i kasnije je možda korišten kao prozor.
Centralni luk je sagrađen prije hrama i smatra se da je služio kao potpora sjedištima teatra. Urezana je u stijenu i pod prostorije s lukom (8.52 m X 3.32 m) je sadržavao sistem odvoda sa četiri kanala s dodatnim manjim paralelnim kanalima. U ruševinama poda je nađeno 160 novčića datiranih u kasno rimsko razdoblje- drugo stoljeće AD.
Istočni hodnik hrama ima dimenzije od 11m sjever-jug i 3 metra istok-zapad. Ovdje su nađeni trupovi stupova ukrašeni voćem i akantusom, te nabatejski biljni kapiteli. U hodniku su također nađeni crveni, bijeli i žuti fragmenti žbuke zidova i stupova, jedan oksidirani novčić i nekoliko crjepova s krova.
Dosadašnja istraživanja nisu dala podatke koji bi mogli otkriti kome je hram posvećen.

Kompeks bazena (The Pool Complex)
Istočno velikog hrama na južnom dijelu tako zvane donje tržnice (lower market), a sjeverno od zida hrama koji se pruža u smjeru istok-zapad istraživanja iz 1998. donijela su jedno značajno otkriće: otkriće monumentalnog bazena na otvorenom s otočnim paviljonom[47], te vrtom. Tako da je pobijena činjenica da je ovaj dio tržnica[48].

Otočni paviljon
Osnova paviljona je pravokutna (11.5 X 14.5 m) i otvoren je s najmanje 3 strane. Sjeverna vrata iznose 4.6 m tako zauzimajući gotovo polovicu širine fasade. Dvoje bočnih vrata su široka 3 m svaka. Sva troja vrata imaju okvire s duplim zatonima kao i mnoge fasade grobnica asirskog tipa u Petri. Moguće je da je paviljon bio otvoren sa
sve četiri strane , s četvrtim vratima na južnom zidu.
Paviljon je postavljen na pravokutnom podiju, koji je napravljen od pješčenjaka pomiješanog s bijelim nepropustivljim malterom, visine oko 2.5 m.
Zidovi paviljona , čija je trećina, odnosno petina visine sačuvana su načinjeni od 2 reda blokova pješčenjaka povezanih nepropusnim malterom. Pod je još bio pokriven s tankim slojem bijele sadre na koju je onda stavljen debeli sloj vodonepropusnog sivog maltera napravljenog od pepela i kreča. Pod je prvobitno bio pokriven pravokutnim popločanjem koje je izvađeno još u antici tako da je nađen njihov otisak u sloju maltera. Kanal ide dijagonalno preko poda i spaja se s drugim kanalom koji okružuje

[47] island- pavillion
[48] definiranje ovog dijela Petre kao tržnice zajedno s gornjom i srednjom tržnicom učinio je njemački arheolozi Bachman, Aiegand i Watziner (1921.) i to prema njihovim karakteristikama: veliki otvoreni prostori bez građevina

vanjski perimeter paviljona točno iznad maksimalnog nivoa vode u bazenu. Najvjerojatnije je vanjski kanal prvobitno služio kao kanal u slučaju poplava između paviljona i bazena.
Jedno podnožje stupa stoji u unutrašnjosti paviljona blizu zapadnih bočnih vrata. Strane podnožja su pune dubokih rupa, mnoge još uvijek sa fragmentima željeza. Ovakve rupe su služile da bi spojile sadru u vertikalne površine da bi se izbjeglo iznenadno padanje.
Pored toga nađeno je i nekoliko fragmenata mramornog kapitela, zajedno s dvije volute, te su najvjerojatnije potjecale od korintskog kapitela koji se nalazio na vrhu. Također je pronađen jedinstven mramorni cvijet s pet latica u visokom reljefu, te mnogi fragmenti od krečnjaka i mramora od kojih neki nisu lokalnog porijekla. Mali komad bijele sadre u sjeverozapadnom kutu je sve što je ostalo od unutrašnje dekoracije. Nekoliko fragmenata obojenog štuka (bordo, narančastog i svijetlo plavog) te daju neku naznaku dekora i boja unutar paviljona.

Hidraulika

Istraživanja su otkrila fino izrađen i složen sustav koji je dovodio vodu do bazena, te bio inkorporiran u konstrukciju bazena. Da bi se u bazen dovela voda zid koji se pružao istok-zapad služio je kao akvadukt dovodeći vodu cijevima i kanalima iz centralnog rezervoara i točke distribucije. Najvjerojatnije je voda dolazila s istoka iz cisterne za vodu u obliku slova V koja se nalazila na vrhu istočne strmine (brda). Unutrašnji zidovi i dno cisterne su premazani istim betonom kao i unutrašnjost bazena. Uski kanali i keramičke cijevi su dovodile vodu preko vrha zida koji se pružao istok-zapad. Duž ovih kanala su se nalazili plitki bazeni - jedan u svakom kutu i jedan 4 m istočno od cisterne – koji si djelovali kao filtri za pijesak i mulj. Kao dodatak uskom kanalu istočna polovica zida koji se pruža istok-zapad je imala mnogo veći kanal u koji su ugrađene dvije paralelne cijevi. Iako cijevi nisu nađene, njihovi otisci su sačuvani u premazu betona na dnu bazena i u kanalima.
U dijelu zida istočno od centralne osi zida koji se pružao istok-zapad nađena je cisterna za sakupljanje vode. Svi kanali i duple cijevi vode do ovog zida i praznile su se u sabirnu cisternu ili castellum divisorum gdje se skupljala voda, a zatim dalje distribuirala. Ovaj castellum je originalno imao krov na što upućuju ostaci potpornog luka. Odmah zapadno od ovog luka nalazi se prolaz (60 cm visine i 80 cm širine) koji je dozvoljavao da voda prolazi između castelluma i bazena. U jednom trenutku prolaz je bio zapečaćen, najvjerojatnije za vrijeme izgradnje mosta koji je blokirao prolaz.
3 rupe koje su nađene blizu jugoistočnog kuta castelluma najvjerojatnije su regulirale nivo vode i njeno utjecanje u cisternu. Voda je izlazila iz castelluma kroz rupu blizu baze i išla je u kamene kanale koji su išli sjeverno i sjeverozapadno ispod popločanja koje je išlo duž južne ivice terase.

Hram krilatih lavova (The Tempe of the Winged Lions)

Preko puta Velikog hrama stoje ruševine Hrama krilatih lavova i prvobitno mu se prilazilo preko mosta koji je podignut preko Wadi Mousa. Prilazilo mu se preko dvije prostrane terase na različitim nivoima, niža je kako se čini bila okružena kolonadom. Stil je tipični nabatejski i sam hram je imao ogroman portik podignut na jakim strukturama[49] koje su vodile do celle kroz široki ulaz. Zidovi unutrašnjosti su ukrašeni polustupovima koji su uokvirivali duboke niše. 5 slobodnih stupova, malo odmaknutih od bočnih zidova, stajali su u obliku dva prolaza. U središtu se nalazila platforma okružena sa 12 stupova u stilu peristila, do koje se dolazilo putem dva niza stepenica s prednje strane između vanjskih prostora među stupovima. Paltforma koja je služila kao oltar zvala se motab. Unutrašnjost u koju se ulazilo sa stražnje strane obuhvaćala je malu prostoriju koja je vjerojatno služila kao ostava za oruđe i odjeću.
Pod hrama je pokriven tankim pločama od mramora dok su motab i baza zidova, gornji dio stupova, a najvjerojatnije i tavanica bili pokriveni oslikanim štukom.
Hram je dobio ime po čudnim ukrasima na kapitelima: uobičajene korintske volute su zamijenjene figuricama u obliku krilatih lavova.
Pored ostataka hrama su nađeni i ostaci još jedne građevine koji, iako još uvijek nisu sustavno ispitani, nose ime Kraljevska palača.

Deir

Njegova geometrijska elegancija posebno dolazi do izražaja u kontrastu sa grubim stijenama koje ga okružuju, te dominira krajnjim zapadom Petre.
Visok je 39 metara i širok oko 50 metara. Fasada je podijeljena na 2 kompozicije. Donja u kutovima ima dva polustuba, te je ukrašena sa šest visokih polustupova s nabatejskim kapitelima. Centralni interkolon ima zabat i ulaz, dok vanjski prostori međustupovima imaju dvije pravokutne niše ukrašene

[49] otkrivene za vrijeme iskapanja 1974.

polukružnim typanumom. Visoki razlomljeni gornji dio stupova bez ornamenata podupire drugu kompoziciju koja je isklesana u visokom reljefu u stijeni. U centru kompozicije je veliki tolos s koničnim krovom na čijem se vrhu nalazi urna, a s obje strane tolosa se nalaze dva polu-zabata koje podupiru stupovi s nabatejskim kapitelima u obliku rogova, a u prostorima između stupova se nalaze pravokutne niše koje su, kao i donje, najvjerojatnije sadržavale statue. Polustupovi i polustubovi gornje i donje kompozicije stoje u istoj liniji. Dorski friz, čije metope su zamijenjene krugovima, povezuje različite strukture gornje kompozicije jedne s drugima.
Unutrašnjost se sastoji od prostorije površine od 4 m^2 bez ukrasa. Samo na zidu nasuprot vratima se nalazi velika niša u obli akrosolija uokvirena polustubovima, a sam okvir od štuka ukazuje na to da je cijela prostorija najvjerojatnije bila obojena .
U sredini izdignuta od poda, nalazi se platforma koja je najvjerojatnije služila kao oltar, a duž zidova su pronađeni temelji 2 klupe. Neki autori zbog toga smatraju da jer Deir vrsta mauzoleja u kojoj se štovan preminuli vladar.
Smatra se da je ovu građevinu podigao Obod I. (96-86 pr. Kr.) koji je umro u Advatu, nabatejskom gradu u pustinji Negev. Ova teorija se smatra veoma pouzdanom zbog natpisa u kamenu koji je nađen nedaleko od Deira koji spominje Oboda i spominjući spomenik podignut u njegovu čast. Postoje autori koji smatraju da je Deir podignut u Obodovu čast ali nakon njegove smrti, te ga je podigao Rabbel II.
Još jedna zbunjujuća činjenica je i prisutnost dvorišta ispred Deira. Oko 29 metara od samog deira su nađeni ostaci stupova, neki još uvije pokriveni štukom, te se smatra da se oko Deira nalazio portik s kolonadom koji je uokvirivao neku vrstu temenosa, no to je samo pretpostavka.

7. Palmira

Palmyra ili Tadmor (Tadmur, Tudmur) nalazi se 155 km istočno od Homsa i 210 km sjeverno od Damaska u srcu Sirijske pustinje pa je zbog toga domila nadimak "Mlada pustinje. Oaza i sam grad svoje postojanje duguju izvoru Jebel Muntar.
U odnosu na karavanske puteve leži na karavanskim putevima koji spajaju Kinu, Indiju i perziju s Rimom i obratno. Palmyra se bavila trgovinom svilom, feničkim purpurom, indijskim parfemima, staklom, maslinovim uljem, vinom, sirom, suhim smokvama i začima, a poznata je i činjenica da su njeni trgovci išli čak do Britanije. Sve ovo je dovelo do toga da Palmyra postane jedan od najbogatijih gradova Bliskog istoka.

Povijest Palmyre

Prema arapskoj legendi (koja je pogrešna) Palmyru su podigli djini kojima je zapovijedao kralj Solomon.
Palmyra se prvi put spominje u 19. st. pr. Kr. u asirskim spisima iz Kultepe, drevnog grada Kanish iz Capaadocije gje se spominje "Puzur- Ishtar Tadmurim", to o osim natpisa "o Tadmoru koji leži u zemlji Amuru" iz 1100 pr. Kr.[50] malo se zna o povijest Palmyre sve dok je Marko Antonije primamljen njenim bogastvom nije pokušao osvojiti 40. pr. Kr., no bezuspješno.
Za vrijeme Tiberija (14-37 AD) pripojena je Rimskom carstvu, no postoje neki autori koji na osnovu ulomka iz Plinija Starijeg[51] iz 77. AD smatraju da je Plmyra uživala određenu neovisnost iako je Sirija pripojena Carstvu već 64. pr. Kr.
Natpisi s kraja 1.st. pr. Kr., te početka 1. st. AD ukazuju na grčku organizaciju sa Senatom, međutim nakon što je pal pod rimsku vlast prava moć je pripadala izaslaniku provincije koji je živio u Antiohiji i njegovom predstavniku koji je živio u Palmyri.
129. godine, nakon Hadrijanove posjete, Palmyra je proglašena slobodnima gradom i od tada nosi naziv Palmyra Hadriana.
Nakon pada Petre 106. AD trgovina Palmyre cvjeta.
Za vladavine Valerijan za konzula je izabran Septimije Odeant. Kada je Valerija 260. godine poražen od Sasanida kod Edese, Odeant u početku pokušava diplomatskim putem Palmyru predati Perzijancima, no ipak ostaje lojalan Rimljanima, te kao nagradu dobiva titulu dux Orientis. Na vrhuncu svoje moći, zajedno sa sinom biva ubijen u Emesi 267. godine, nakon čega njegova žena Zenobia preuzima regenstvo za malodobnog Wahballata.

Zenobia

[50] Asirski arhiv iz Maria
[51] Naturalis Historiae, v 88

Za Zenobiu Septimiu izvori kažu da je bila jako obrazovana: razumjela se u politiku, filozofiju, povijest, govorila tečno egipatski, latinski, grčki, aramejski i sirijski. Prema grčkom filozofu Loginusu bila je jako lijepa: blijede kože, crnih očiju, lijepih zuba poput bisera, te su je Grci i Egipćani smatrali nasljednicom Kleopatre i najljepšom i najotmjeniom ženom Istoka.
Za vladavine Aurelijana osvojila je cijelu Siriju, Antiohiju, Donji Egipat (269-270 AD) i poslala svoje trupe u Malu Aziju sve do Bosfora i nakon toga uzela titulu August koju je do tada nosio samo rimski car, te dala kovati novčiće sa likom svog sina i svojim likom, bez carskog.
Nakon toga je Aurelijan poduzeo kaznenu ekspediciju, povratio izgubljena područja, te 272. godine Palmyra je pala. Zenobia je pobjegla, no uhvatili su je i okovanu u zlato (prema legendi) odveli u Rim gdje je 274. učestvovala u Aurelijanovom trijumfu.
Postoji više priča o Zenobijinoj sudbini nakon što je odvedena u Rim. Prema jednoj do kraja života je živjela u carskoj vili kod Tibera, po drugoj je izgnana u Tivoli gdje se udala za senatora i izrodila brojnu djecu. Po trećoj Aurelijan joj je obrubio glavu[52], no ova teorija je najmanje vjerojatna.

Sudbina Palmyre nije bila ništa bolja od sudbine njene kraljice. Aurelijan je uništio 273. AD., iako ne potpuno.
Nakon što je 297. AD car Dioklecijan sklopio mir s Perzijancima Palmyra se ponovo našla u centru trgovačkih puteva.
Glavna cesta koja se zvala Strata Diocletiana je povezivala Damask s Eufratom i oko 300. AD namjesnik Sossianus Hierocles je dao sagraditi tako zvani Dioklecijanov kamp, a utvrđenje ovog zdanja prema historičaru Procopius-u je uradio Justinijan (527-565 AD).
U vrijeme Bizantije cele hramova Bela i Baal Shamina su pretvorene u crkve, a izgrađene su još dvije u zapadnom sektoru od materijala starih građevina.
Krajem 5. i početkom 6. st. AD Palmyra je postala rezidencija dinastije Ghassanida koji su u to vrijeme vladali Sirijskom pustinjom. 634. pala je pod vlast arapskog kalifa Abu – Bakra. 745. Marwan II, zadnji Omayyadski kalif je srušio Justinijanove bedeme. Kasnije je pala pod vlast bagdadskog kalifa i ponovo zadobila važnost pod Bouridima Damaska (12. st.), Ayyubidima (12. – 13. st.) i Mamlucima (13. – 15. st.). Belov hram je pretvoren u tvrđavu, a cella u džamiju i u to vrijeme je izgrađen dvorac Emira Ibn Maan Fakhr-al Dina koji gleda na Palmyru. 1401. Palmyra je opljačkana, a grad se sve više gasi za vrijeme Osmanlijskog carstva dok nije sveden na razinu sela u kojem prebivaju razna plemena.

Velika Kolonada

Velikom kolonadom se naziva glavna ulica u Palmyri koja je s obje strane imala kolonadu i smatra se najbolje očuvanim dijelom grada. Dugačka je više od 1 km, široka oko 11m, orijentirana istok-zapad. Portici su ponovo podignuti smao na jednoj trećini dužine. Zanimljiva je činjenica da je promjer stupova (0,95 m) iznosio desetinu njihove visine (9,5 m). Na polovici između dva stupa nalaze se mjesta gdje su stajale statue. Ipak u onim prostorima najbližim slavoluku nikad nisu stajale statue, što je najvjerojatnije posljedica uništenja Palmyre i zarobljavanja njene kraljice 272. godine.
Velika kolonada je datirana u kasno 2. st. Kada je Palmyra bila na vrhuncu.

Belov hram

Samatra se da je prvobitno ime ovoga božanstva bilo Bol, a da je postao Bel tek nakon asimilacije s babilonskim Belom Mardukom. Bela su povezivali sa suncem i mjesecom (Yarhibol i Aglibol), te je pored ove postojala još jedna triada Baql Shamin, Yarhibol i Aglibol.
Današnji ostaci hrama su sagrađeni na ostacima hrama iz helenističkog perioda koji je sagrađen na umjetnom uzvišenju koje se kasnije pokazalo kao tell jer su na dubini od 6 metara nađeni ostaci s početka srednjeg brončanog razdoblja (2200-1500 pr. Kr.). Posvećen je 32. AD, no izgradnja hrama se nastavila do sredine 2. st. AD
Hram je sagrađen po tradicionalnom sirjskom planu. Kvadratna površina s preko 200 metara sa svake strane, zatvorena je visokim zidovima s porticima s unutrašnje strane.
Hram ima veliko dvorište (210 X 205m) koje je karakteristično za orijentalne hramove, te cellu na sredini kojoj su mogli pristupiti samo svećenici. Cella je dužom stranom okrenuta prema zapadu a, sa svake kraće strane se nalazila duboka niša ili prostorija (grč. naziv je thalamos) što odgovara sirijskom planu hrama.
Slike bogova su bile u prostoriji koja je bila na sjevernom kraju celle, dok se u prostoriji s južne strane nalazio idol božanstva koji je korišten u procesijama na što ukazuje rampa koja vodi do prostorije.

[52] Malalas sirijski kroničar iz 6. stoljeća

Stropovi thalamoia su monumentalni i ukrašeni su geometrijskim ornamentima i rozetama. U sredini sjevernog stropa formirana je u kupolu koja sadrži biste sedam palnetarnih božanstava s Jupiterom u sredini i sve ovo je okruženo zodijakom. Kozmička priroda Bela se pojavljuje u obliku orla s raširenim krilima koji se izdvaja od zvijezda. S lijeve strane se nalazi stepenište koje vodi na krov.
Južni thalamos je okružen s dva stepeništa, i slična konstrukcija je nađena na brojnim hramovima Sirije, Libanona I jordana.
Još jedna orijentalna karakteristika je i to da peristil koji je okruživao cellu nije imao krov kao kod grčkih hramova. Cella i peristil su imali svako poseban svod, dok se terasa celle izdizala iznad krova peristila. Vrijedno je još spomenuti prozore na celi i nepravilnost ulaza koji se nalazi na dužoj strani zbog južnog thalamosa.
Strop peristila između ulaza i vrata celle je djelomično rekonstruiran i na njemu se nalaze 3 božanstva: Aglibol lijevo, u sredini Yarhibol, a desno Astarte ili Belti Belovu suprugu.
Stupovi peristila su imali korintske kapitele od bronce. Polustupovi koji ukrašavaju sjevernu i južnu fasadu imaju jonske kapitele što ukazuje na raniju gradnju.
Malo lijevo od celle nalazio se žrtveni bazen na čijoj desnoj strani se nalazi podij sa stepeništem koje vodi do oltara na kojem su prinošene životinjske žrtve. Između rampe i oltara se nalaze ostaci velike svečane dvorane što potvrđuju brojne tesserae.
Sjeverni, istočni i južni portici sastoje se od duplih redova stupova s prozorima koji omogućavaju pogled na grad. Zapdni portik je imao samo jedan red stupova , te su na raučevinama vidljive stepenice koje su vodile na krov, dok je sam krov služio kao terasa. Na konzolama stupova su stajale statue poznatih građana na što ukazuju grčki i palmirski natpisi.
Propylaeum je imao troja glavna vrata koja su prema izvorima bila obložena bronzom. Vodila su do vestibula sa osam stupova koji su zamijenjeni zidovima 1132 ili 1133.

Slavoluk

Stupovi južnog portika završavaju slavolukom. Sam slavoluk je rekonstruirao arhitekt Robert Amy 1930. godine. Nalazi se na mjestu gdje ulica kolonada skreće južno prema Belovom hramu. Osnova je u obliku slova V tako da perspektiva ostaje ista sa svake strane.
Ima centralni luk koji s obje strane ima niži luk. Ovi niži lukovi na sjevernozapadnoj strani nalazili su se ispod portika koji su uokvirivali svaku stranu ulice, dok su oni na jug-zapadu prestavljali dio trostrukog luka. Prelaz s jedne fasade na drugu je urađen na slijedeći način. Dvije fasade kreću iz iste točke iz točke slova V centralnog luka, udaljenost među fasadama je dovoljno široka za prijelazni luk koji postaje dio jugozapadnog zida velikog centralnog luka.
Iznad lukova zid je podupirao dugačko postolje za statuu (konjanika?). Postolje na malom sjevernoistočnom luku ima ostatke grčkog natpisa.

Teatar

Iskapanja su počela 1952. godine a danas se vrši restauracija. Datacija varira od autora do autora. Schlumberger ga stavlja u kraj 2. st. AD, dok ga Michalowsky stavlja u prvu polovicu istog stoljeća.
Orkestra je polukružna s promjerom od 20 metara iznad koje se nalazi gledalište.

Danas je ostalo smao 9 redova podijeljenih u 11 sekcija, no smatra se da je gledalište bilo značajno višlje.
Prednja strana pozornice je najvjerojatnije bila mramorna i ukrašena s jedanaest skulptura.
prednja strana scaenae ima troja vrata na pozornicu s dodatkom još dvoje malih sa svake strane. Centralona vrata (porta rigia) su najveća i postavljena u eksedri, obično su polukružna, no u ovom slučaju ona su poluovalna. Ovaj poluoval je okružen s šest slobodnih stupova. Osnove ostala dvoja vrata su pravokutne, a druga dvoja manja iznad imaju 2 niše jednu iznad druge. Četiri stupa (mnogo veća od drugih) 2 jedan iza drugog na svakoj strani su okvirivali porta rigia što je davalo izvjesno težište centralnoj kompoziciji i mnogo je vjerojatno da je isto ponovljeno na drugom katu.
Iza scaenae frons vrat vode direktno na južni portik velike kolonade.

Tertrapylon

Sastoji se od četiri neovisna pylona svaki s četiri velika korintska stupa od sivog granita koja su postavljena na kutovima kvadratne platforme od 18 m^2. Svaki stup je imao identičanu platformu i unutar svake je stajala statua.
Ostaci samo jednog stupa su nađeni dok je ostalih 15 napravljeno od betona koji se podudara u boji i obliku. Rekonstruirani su 1963. godine.

Dioklecijanov kamp

Navodno se nalazi na mjestu Zenobijine palače čiji ostaci još uvijek nisu pronađeni.
Dioklecijanov kam se nalazi u zapadnom dijelu Palmyre, koji se smatra najstarijim urbanim centrom u Palmyri. Ovdje su nađeni ostaci nastambi sa zidovima poligonalnog tipa datirani u kraj 1. st. zajedno sa stupom s natpisom 64 AD. Na ovom području su nađeni i brojni oltar s posvetom "Nimenovanom bogu[53]".
U kamp se ulazilo s Ulice kolonada Damaska[54] kroz ulaz s tri luka koji se naziva portapraetoria u zapadnom portiku ulice i ova struktura se nalazila na starijoj građevini. To je bio ulaz u castra Romana i zapadno odatle vodila je glavna ulica kampa Via principalis uokvirena porticima.
Na mjestu gdje Via principalis siječe Via praetoria pod pravim kutom nalazi se masivni tetrapylon u obliku četverostrukog luka[55].
Ulica završava vrstom propylaea koju je sagradio Hierocles. Ovo je vodilo preko monumentalnog stepeništa do dijela s oltarima koji je predstavljao uvod u Tempie of signa koja je stajala na visokog podiju koji je stajao na visokom podiju ispred kojeg se naltio portik s četiri monolitna korintska stupa na stepeništu od 16 stepenica. Iza ovoga je nađen zid hrama s krovom unutar kojeg se nalazio Holy of Holies. Tu se nalazila i velika dvorana 60 m dugačka, 12 široka s bogato ukrašenim ulazom prekoputa celle. Na ulazu se nalazion natpis koji imenuje Sosianusa Hieroclesa kao graditelja kampa. Sa svake strane centralne celle su se nalazile ostale prostorije u koje se ulazilo kroz ulaze sa stupovima[56].

Hram Baal Shamina

Baal Shamin[57] je gospodar nebesa[58] i oluja, te plodnosti koja proizilazi iz kiša, izvora koji su pustinju pretvorili u oazu.
Sam hram je jedan od rijetkih građevina u Palmyri koje su u potpunosti iskopane.
Sa sjevrne strane hrama nalazi se prostrano dvorište sa sve četiri strane okruženo porticima s kolonadama. Natpisi na stupovima da je gradnja započeta 23 AD, iako je zapadni portik ponovo podignut 257. AD za vrijeme vladavine Odeanta[59].
Posebno su zanimljivi kapiteli stupova na zapadnom portiku. Dok su oni na jugu, sjeveru i istoku korintski[60], oni na zapadu osnovnim oblikom su korintski, no listovi akantusa su zamijenjeni neukrašenim listovima lotosa[61]. Ovo ukazuje na trgovačku i političku povezanost Palmyre s Egiptom, te egipatski kulturni utjecaj.
U temeljima južnog portika su pronađeni temelji prostorije za bankete[62] koja je prema natpisima podignuta 67 AD i isto vrijeme kad se sjeverni portik počeo graditi. Ova prostorija je preuređena kad je sagrađen hram, te je južni portik otvoren s obje strane.
Blizu temelja ove prostorije nalazi se stup sa ugraviranom slikom, što se rijetko može naći. Glava nedostaje i ostalo je dosta uništeno, no može se vidjeti odjeća. S obzirom na činjenicu da je pleme Beni Ma'azin dugo boravilo u prostoru hrama[63] ovo se pripisuje njima.
Južno dvoriše je mnogo manje, no također okruženo porticima s kolonadama. Stupovi su u helenističkom stilu kao i oni na sjevernom dvorištu. Jedan od stupova sjevernog portika je ponovno dignut i na njemu je nađen natpis iz 149. AD što nam daje dataciju ovog dijela zgrade.
Između ta dva dvorišta nalazio se sam hram Baal Shamina. Hram je imao portik sa šest stupova. Iznad prednja četiri se nalazio pediment. Stup s lijeve strane nosi natpis iz 130. AD[64], te spominje Hadrijanovu posjetu Palmyri. Hram ne stoji na na podiju, do njega su vodile samo dvije stepenice, što je u skladu s orijentalnim tradicijama. Bočni zidovi su ukrašeni stupovima, te su imali prozore s pedimentima visoko na bočnim zidovima.
Ono što čini posebnim ovaj hram je unutrašnjost celle koja je bogato ukrašena stupovima i osvjetljena prozorima, a fasada ima portik s četiri korintska stupa.

---

[53] "on čije ime je zauvijek blagosovljeno, milosrdni i dobri"
[54] Damascus colonnade street
[55] quadrapartire arch
[56] pillared entrance
[57] Prema nekim autorima Baal Shamaan
[58] u početku je najvjerojatnije bila božica
[59] natpis na jednom stupu ga spominje kao kralja
[60] iako je lišće akantusa stilizirano u helenističkom stilu
[61] isti detalj nalazimo i kod voluta, koje su urađene u helenističkom pojednostavljenom stilu
[62] Banqueting chamber
[63] što potvrđuju natpisi
[64] ili 131. AD

I ovaj hram je za vrijeme Bizanta pretvorenu u crkvu.

Umjetnost Palmyre

Umjetnost Palmyre se može smjestiti u razdoblje od 1.st pr. Kr. do 3. st. AD. Na prvi pogled se čini grčko-rimskom no daljne proučavanje otkriva sirijske, mezopotampske, iranske , Indijske utijecaje što se posebno odnosi na reljefe koji ostaju orijentalni i pod rimskom okupacijom.

S druge strane arhitektura i urbanizam otkrivaju jake zapadne utjecaje. Plan grada je grčko-rimski: glavna ulica sa stupovima koja prolazi kroz grad s istoka na zapad, agora, teatar i kupališta.

Originalna palmirska umjetnost se ogleda u skulpturi koja je rađena u krečnjaku s planina koje okružuju sam grad. Glavna karakteristika palmirske skulpture je objektivnost. Svaka osoba je prezentirana individualno.

Palmyra je poznata po pogrebnim skulpturama, odnosno reljefima[65]. Ove statue (reljefi) se sastoje od stele koja nosi statuu umrlog. Ova stela je služila za zatvaranje niše. Oni prikazi na sarkofazima i na panelima iznad istih, pokazuju preminulog[66] u ležećem položaju[67] naslonjenog na laktu, pored nogu mu sjedi supruga, a između njih stoje njihova djeca. Ponekad se na fasadi grobne kule nalazila neka vrsta balkona sa scenom banketa iznad. Ovo se tumači da pokojnik želi da ga se pamti po sceni iz svakodnevnog života gdje je on prikazan s pompom[68].

Neki reljefi pokazuju pokojnika u pratnji sestre ili žene, koja je prikazana kako plače s rukom koja dodiruje pokojnika s gestom žaljenja. Pak drugi reljefi prikazuju majku okruženu djecom koja se od odraslih razlikuju po tome što su manja. U ruci drže grožđe ili pticu[69]

Slika 1: Pogrebni reljef žene u hitonu i s himationom koji joj pokriva glavu kao veo. Na glavi ima i pokrivalo u obliku turbana i dijademu s visećim nakitom. U ušima ima viseće naušnice. Na vratu ima dvije ogrlice: jedna je sa diskom i srpom[70]. Na svakoj ruci ima narukvice, na prstenjaku desne ruke ima prsten i dva mala na malo prstu lijeve ruke. Na hitonu ima okrugli broš s tri viseća lanca. Na pozadini reljefa, s desne strane glave, nalazi se natpis na grčkom.

Slika 2: Pogrebni reljef torza muškarca čija je kosa s loknama. Usne i nos su oštećeni. Iznad usana ima brkove, te bradu. Nosi hiton i himation preko lijevog ramena. U ruci drži neidentificiran objekt. Na malom prstu lijeve ruke ima prsten s pečatnjakom. Uši mu nisu u potpunosti izrađene što može ukazivati na dodoavane detalja bojom. Aramejski natpis se nalazi u pozadini s desne glave.

U bogatijim kućama Palmyre nailazimo na mozaike s prikazime iz mitologije. Freske su manje konvencionalne, no na žalost većina je uništena, naročito one u hramovima i kućama. Najpoznatija freska je freska orla[71] iz Grobnice tri brata. Na pregradnom zidu iste grobnice nalazi se slika Harion i njegove žene[72] ispod vinove loze[73] (slik3). Još jedna poznata freska je freska Dioniza koji sjedi ispod vinove loze koja raste iz kantarosa. Sve freske su urađene na glatkom sloju maltera i bojama s metalnim oksidima. Mnoge freske su u biti obojeni crteži s izraženim konturama.

Posebno je zanimljivo da se ponekad na reljefima (u pozadini) često javlja zastor te grane palme sa svake strane. Smatra se da bi ovo trebalo pretstavljati podjelu između života i smrti, no otvorena je i mogućnost da predstavlja zastor iza kojeg se nalaze božanstva.

8. Smirna

9. Al Mina

[65] Statue su vezane uz podlogu, pa ih zbog toga nazivao reljefima iako neki autori ih nazivaju statuama
[66] najčešće se prikazuje muškarac
[67] leži na ležaju za bankete
[68] ipak neki autori smatraju da ovo prikazuje gozbu na drugom životu
[69] posebno ako se radi samo o jednom djetetu
[70] sunce i mjesec
[71] vjerovalo se da orao umrlog nosi do sunca
[72] okrenuti su jedno drugom
[73] vinova loza je simbol besmrtnosti